

RADIONICA

ZA SUVREMENU POVIJEST

ISTRAŽIVANJA DIPLOMANATA PULSKOG SVEUČILIŠTA 2011 - 2013.

UREDILI

IGOR DUDA // ANITA BUHIN // IGOR STANIĆ

srednja europa

Radionica za suvremenu povijest

Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011–2013.

*Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta
2011–2013.*

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

CeKaPISarnica, br. 2

Nakladnici

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Srednja Europa d.o.o.

Za nakladnike

prof. dr. sc. Robert Matijašić
prof. dr. sc. Damir Agičić
© Autori članaka

Urednici izdanja

dr. sc. Igor Duda, docent
Anita Buhin, mag. hist. et philol. croat.
Igor Stanić, mag. hist.

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Sveučilišna knjižnica u Puli

UDK 930:141.82>(063)

RADIONICA za suvremenu povijest : istraživanja
diplomanata pulskog Sveučilišta 2011-2013. / <urednici>
Igor Duda, Anita Buhin, Igor Stanić. - Pula : Sveučilište
Jurja Dobrile u Puli <etc.>, 2013. - (CeKaPISarnica ; br. 2)
(Biblioteka Srednje Europe)

Bibliografija iza svakog rada; bibliografske bilješke uz tekst.

– Sažeci ; Abstracts.

ISBN 978-953-7498-72-6 (Sveučilište Jurja Dobrile)

ISBN 978-953-7963-00-2 (Srednja Europa)

Radionica za suvremenu povijest Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011–2013.

Igor Duda, glavni urednik

Anita Buhin i Igor Stanić, suurednici

srednja europa

Pula – Zagreb 2013.

Sadržaj

IGOR DUDA	
Uvod	5
IVAN VUK	
Odnos Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba prema Međimurju krajem 1918. godine	9
IGOR STANIĆ	
Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj 1950-ih ...	27
SAŠA VEJZAGIĆ	
Političke, društvene i gospodarske reforme u Jugoslaviji 1960-ih godina	49
VALENTINA GRŽINIĆ	
Jugoslavensko trojstvo: rad, mladost i Republika. Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri	71
ANITA BUHIN	
„Ofsajd-zamka“ za televiziju. Sukob nogometne i medijske politike u socijalističkoj Hrvatskoj 1960-ih i 1970-ih	89
PREDRAG BOSIĆ	
Naturizam u povijesti istarskog turizma 1960–1990.	109
IVANA ŽUFIĆ	
Jugoslavija 1989. godine. Pogledi hrvatskoga tjednika <i>Danas</i> i srpskoga tjednika <i>NIN</i>	127
ADRIANO IVETIĆ	
Odlazak Jugoslavenske narodne armije iz Pule 1991. godine	147
VEDRAN LEUTAR	
Utjecaj političkih promjena na društvo u Hrvatskoj nakon raspada SFRJ	165
Sažeci	185
Abstracts	191
Životopisi	197

Uvod

IGOR DUDA

Radionica za suvremenu povijest na pulskom je Sveučilištu naslijedila nešto stariju prethodnicu koja je pod nazivom Radionica za suvremenu socijalnu povijest akademske godine 2004/2005. okupila nekoliko kolegica apsolventica dodiplomskoga studija povijesti kojima sam kao asistent i magistar znanosti, uz prof. dr. sc. Stijepu Obada, bio sumentor pri izradi diplomskih radova. To su bila moja prva mentorstva, a radovi koje su Maja Radolović, Danijela Ivetac, Tamara Perković, Jelena Pržiklas, Barbara Jerman, Slavica Tobok i Martina Batel branile bili su izvrsno napisani, dobro osmišljeni i najčešće tematski vrlo inovativni. Takvih je bilo mnogo i u kasnijim godinama. Kako valjda svaki novi početak donosi val nove energije, poslije prvih mentorstava izraziti se polet iznova osjetio s prvim bolonjskim naraštajima već na preddiplomskom studiju te se prenio na diplomski studij koji su prvi bolonjci pod mojim mentorstvom završavali 2011., a niz se nastavio prošle i ove godine. Prateći rad studenata i njihove interese, ali i svjestan nedostataka studijskoga programa u Puli na području povijesti dvadesetoga stoljeća, pokrenuo sam 2011. u sklopu diplomskoga studija Radionicu za suvremenu povijest. Predmet takvoga naziva doveo je do pripremanja istoimenoga skupa, a potom urodio i ovim zbornikom. U suradnji sa sadašnjim diplomantima i magistrima povijesti pokušao sam tako ispraviti ono što sam možda propustio učiniti ranijih godina s prethodnih više od pedeset mentorstava.

Skup je održan 8. i 9. studenoga 2012. na pulskome Sveučilištu. Prvoga dana na programu su bila izlaganja sudionika, popraćena sadržajnim raspravama i dobrim odazivom publike, a drugoga dana uslijedio je posjet Nacionalnom parku Brijuni i tamošnjim rezidencijalnim objektima koji su bili mjesto važnih događaja u suvremenoj povijesti. Nažalost, nisu se svi moji diplomanti iz prve tri bolonjske generacije odlučili za sudjelovanje na skupu, uglavnom stoga što su bili zauzeti drugim obavezama, no okupljeni broj sudionika pokazao se dovoljnim za uspješan radionički rad. Poslije mojih uvodnih riječi, u svojstvu organizatora i voditelja Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, te pozdrava predstojnice Odsjeka za povijest prof. dr. sc. Klare Buršić-Matijašić i prorektora prof. dr. sc. Ivana Jurkovića, na skupu su – ovdje navedeni redosljedom diplomiranja – trebali nastupiti magistri Anita Buhin, Saša Vejzagić, Adriano Ivetić, Valentina Gržinić,

Ivana Žufić, Ivan Vuk i Igor Stanić te apsolventi diplomskoga studija Predrag Bosić i Vedran Leutar. Kolege Vejzagić i Bosić bili su naposljetku spriječeni, no svojim radovima sudjeluju u ovome zborniku. Među sedam magistara povijesti neki su završili ili privode kraju dodatni diplomski studij na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, a neki polaze poslijediplomski doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Naslovi svih izlaganja na skupu bili su jednaki naslovima diplomskih radova na temelju kojih se tražila priprema nastupa u trajanju od dvadesetak minuta. O tijeku skupa stručna i znanstvena javnost već je mogla čitati na portalu Historiografija.hr i u *Historijskome zborniku*, gdje je prikaz objavio Ivan Vuk, te u tekstovima Anite Buhin na portalu Istarskoga povijesnog društva, uskoro i u časopisu *Histria* istoga društva te u *Časopisu za suvremenu povijest*. Kada je riječ o skupu, zahvaliti je potrebno Odjelu za humanističke znanosti na potpori za ručak i posjet Brijunima, odjelnoj knjižnici na ustupljenom prostoru čitaonice, Vladi Republike Hrvatske na suglasnosti za posjet rezidencijalnim objektima na Brijunima te Aniti Buhin i Igoru Staniću kao vrijednim suradnicima u organizacijskom odboru.

Budući da ni u kojem slučaju nije prihvatljivo da izvrsni radovi obave svoju ulogu pri završetku studija i potom završe u arhivi, poslije održanoga skupa pristupilo se uređivanju zbornika. Diplomski su radovi na studiju u Puli opsega 80–120 kratica pa su njihovi odabrani dijelovi prilagođeni obliku znanstvenoga rada duljine 25–30 kartica te pod uredništvom Anite Buhin i Igora Stanića, i uz moje sudjelovanje kao glavnoga urednika, udruženi u zbornik pod naslovom *Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011–2013*. Sadržajna analiza devet zborničkih radova uz primjenu kronološko-tematskoga kriterija pokazuje da se šest priloga bavi razdobljem socijalizma u Hrvatskoj i Jugoslaviji iz gledišta društvene, gospodarske, kulturne i političke povijesti, dva rada tematiziraju hrvatsku povijest devedesetih iz društvene i vojne perspektive, a jedan je rad uz političko-vojno očište smješten u poraće Prvoga svjetskog rata. Odabrana tema i izvori uvjetovali su različite pristupe pojedinih autora. Budući da obrađuju kratke povijesne epizode, neki su prilozima izrazito vezani uz događajnicu pa u brzom ritmu, ali pritom ne ostajući analitički slijepi, prate zbivanja i poteze povijesnih aktera. S druge strane, u zborniku su zastupljeni autori koji su društvene i gospodarske procese nastojali zahvatiti širim potezima te ih kontekstualizirati i uklopiti u povijest duljega trajanja. Zemljopisno gledano, većina je radova usmjerena prema Hrvatskoj, no mnogi među njima na jednako dobar način hrvatskim primjerom oslikavaju širu jugoslavensku priču kao i nekoliko radova koji su u početku kao svoje područje uzeli jugoslavenski prostor. Na jednak način, nacionalnu povijest dobro predstavljaju tri teme kojima je Istra područje studije-slučaja.

Sve radove čvrsto povezuju korišteni izvori jer to su najčešće novine. Razlog za usmjerenost prema dnevnim i tjednim novinskim izdanjima ponekad je narav odabrane teme kojoj upravo tisak postaje primarni izvor, a medijsko praćenje događaja i procesa predmet potanke analize. Ponekad je razlog za takav izbor nedostupnost arhivskoga gradiva zbog recentnosti teme, a ponekad udaljenost arhivskih ustanova od Pule, što je opravdana isprika samo onda kada od diplomanata i mladih istraživača iziskuje nesavladive financijske teškoće. Ipak, jedan se rad temelji upravo na arhivskome gradivu dok je više drugih autora posegnulo za objavljanim zbirkama izvora, službenim glasilima, partijskim publikacijama i statističkim pregledima, a u popisima se povremeno nalaze i glasila sindikata i pojedinih poduzeća te glazbeni i filmski materijal. Takav raspon gradiva dovoljan je za provođenje kvalitetnih istraživanja, a njihovo usklađivanje i povezivanje zahtijeva posebnu vještinu koju su autori uspješno savladali. Naravno, razlike među radovima postoje – ima ih koji bi mogli biti upućeni etabliranim znanstvenim časopisima, ima ih koji bi u tome okruženju zapinjali u postupku recenziranja – no niti jedan na vrijeme zaprimljen rad nije odbijen, a na autorima je da se kao magistri povijesti ili čak doktorandi dalje usavršavaju i profiliraju kao profesionalni povjesničari.

Dvojica su autora vrlo temeljito istražila kratke vojno-političke epizode s početka i kraja „kratkoga dvadesetog stoljeća“. Ivan Vuk u radu *Odnos Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba prema Međimurju krajem 1918. godine* potanko opisuje slijed dvomjesečnih događanja koja su poslije kraja Prvoga svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske dovela do uključivanja Međimurja u sastav Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Na sličan je način imenima i nadnevcima nabijen rad Adriana Ivetića *Odlazak Jugoslavenske narodne armije iz Pule 1991. godine* u čijem je žarištu napeto stanje povezano sa zadnjim mjesecima postojanja pulskoga garnizona i s povlačenjem transformirane JNA s hrvatskoga teritorija. Društveno-gospodarski procesi iz prve faze socijalističkoga razdoblja zaokupili su dvojicu autora. Igor Stanić je u maniri socijalne povijesti obradio *Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj 1950-ih* prateći strukturu radništva, zakonom zajamčena radnička prava i životni standard tijekom prvoga desetljeća radničkoga samoupravljanja kada radnici više nemaju samo udarničko nego znatno složenije mjesto u društvu. *Političke, društvene i gospodarske reforme u Jugoslaviji 1960-ih godina* naslov je rada Saše Vejzagića koji je analizirao političku motivaciju i gospodarske posljedice prve i druge privredne reforme povezavši ih s nastojanjima za liberalizacijom te kolebanjima između planskoga gospodarstva i tržišnoga socijalizma. U domaćoj je historiografiji vrlo inovativna tema Anite Buhin koja se u prilogu „*Ofsajd-zamka*“ za televiziju. *Sukob nogometne i medijske politike u socijalističkoj Hrvatskoj 1960-ih i 1970-ih* posvetila popularnoj kulturi i kulturnoj povijesti sporta i medija te obradila prijemor između Nogometnoga saveza

Jugoslavije i Jugoslavenske radiotelevizije koji je bio posljedica složenih odnosa ideoloških i ekonomskih načela. Dva rada obrađuju nove prakse i tradicije koje je donijela druga polovica dvadesetoga stoljeća, a oba su slučaja manje ili više izravno povezana sa socijalizmom. *Jugoslavensko trojstvo: rad, mladost i Republika. Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri* tema je Valentine Gržinić koja je praksu slavljenja Praznika rada, Dana mladosti i Dana Republike u lokalnoj sredini povezala s nacionalnim smjernicama i postavila u teorijski antropološko-povijesni okvir izmišljanja tradicije. Povijesti turizma i dokolice pripada rad Predraga Bosića *Naturizam u povijesti istarskoga turizma 1960–1990*, u kojemu se autor pozabavio poviješću naturizma u Istri, ishodištu toga pokreta na području Jugoslavije te kulturom slobode tijela u specifičnom socijalističkom i tradicionalnom okruženju. Dvoje je autora istraživalo razmeđe socijalizma i postsocijalizma. Ivana Žufić analizirala je sadržaj dvaju po mnogočemu oprečnih tjednika u godini velikih političkih previranja, jačanja nacionalizma i pojave višestranačja, što je urodilo prilogom pod naslovom *Jugoslavija 1989. godine. Pogledi hrvatskoga tjednika Danas i srpskoga tjednika NIN*. Naposljetku, i kronološki na kraju, Vedran Leutar je u radu naslovljenom *Utjecaj političkih promjena na društvo u Hrvatskoj nakon raspada SFRJ* zahvatio procese u hrvatskome društvu i prezentacije tih procesa u javnom i medijskom prostoru u osjetljivom razdoblju stvaranja samostalne države i prvih godina Domovinskoga rata.

Recenzentica dr. sc. Ivana Dobrivojević u svojoj je ocjeni istaknula da u zborniku „dominiraju neobrađivane ili malo obrađivane teme iz društvene istorije socijalističke Jugoslavije/Hrvatske“, te da su istraživanja „tematski nova, faktografski i analitički bogata i koherentna“. Dr. sc. Hrvoje Klasić u recenziji je zabilježio: „Radi se o iznimno vrijednom, korisnom i nadasve motivirajućem zborniku radova. [...] Ono što je možda i najveći doprinos ovog Zbornika, jest poruka koju šalje nadolazećim generacijama mladih hrvatskih povjesničara i intelektualaca općenito.“ Kao glavni urednik, a vjerujem i u ime Anite i Igora kao suurednika te svih autora, zahvaljujem Ivani i Hrvoju na riječima potpore. Izdavačkoj kući Srednja Europa i pulskom Sveučilištu zahvaljujem na izdavanju zbornika, a novim povjesničarkama i povjesničarima na sudjelovanju na skupu i u zborniku, kao i na svim pametnim i zabavnim trenucima do kojih je dolazilo tijekom studija, u predavaonicama, na terenskoj nastavi, u zajedničkom radu i druženjima. Nadam se da će ovu knjigu njezini autori shvatiti kao poticaj za svoja buduća proučavanja ili poučavanja povijesti. Vjerujem da je uspjeh u struci ono najbolje što im se na ovome mjestu može poželjeti.

Odnos Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba prema Međimurju krajem 1918. godine

IVAN VUK

Do jeseni 1918. stanje na većini europskih bojišnica išlo je u korist Osovinskih sila. Međutim, Antanta koja je još 1917. ojačana ulaskom SAD-a u „Veliki rat“, od toga je trenutka ishod rata počela okretati u svoju korist. Iako su u Antantinu savezničkom taboru smatrali da će do konačne pobjede doći tek 1919., pad Bugarske i Turske neminovno je doveo do sloma Austro-Ugarske. Odlučujući udarac Monarhiji zadali su Talijani koji su 24. listopada pokrenuli veliku ofenzivu na rijeci Piavi. U tome trenutku austrougarska vojska nije imala nikakve želje za pružanjem otpora, međutim i u takvim uvjetima Talijanima su trebala čitava četiri dana da prijeđu Piavu. Proboj Solunske fronte i daljnje napredovanje savezničke vojske pod zapovjedništvom Francheta d'Espèreya prisililo je Dvojnu monarhiju da između 27. i 28. listopada zatraži hitno odobrenje primirja. Takvu je situaciju iskoristio Hrvatski sabor koji je već sljedeći dan, 29. listopada 1918. raskinuo sve dotadašnje državno-pravne veze s Austro-Ugarskom Monarhijom.

Proглаšenjem Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s Rijekom nezavisnom državom, istovremeno prekidajući svaku vezu s Bečom i Peštom, Hrvatski je sabor vodeći se načelom narodnosti proglasio ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u zajedničku državu na čitavome njihovome etnografskom području bez obzira na dotadašnje teritorijalne ili državne granice. Novoj su se državi pridružile Slovenija te Bosna i Hercegovina, a prihvaćen je i prijedlog izjave Narodnoga vijeća od 19. listopada 1918. prema kojemu istoimeni organ preuzima brigu o vođenju narodne politike.¹ Na taj je način stvorena Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Država SHS), ali je nova državna tvorevina otpočetak shvaćena samo kao provizorij do budućega ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom. Također, takvom si je odlukom Hrvatski sabor ukinuo pravo raspravljanja o pitanjima koja se tiču hrvatskih zemalja, a svu je vlast prenio na Narodno vijeće koje je pak otpočetak zamišljeno kao prijelazno tijelo.

1 Krizman, Bogdan, „Oslobođenje Međimurja 1918. godine“, *Kaj*, 1, 1968., 54; Kardum, Livia, *Suton stare Europe*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 370.

Prvi dani studenoga 1918. u Međimurju

Za Međimurje, koje je još u 18. stoljeću izuzeto iz sastava hrvatskih zemalja i pripojeno mađarskoj županiji Zala, takav je rasplet političkih događanja imao presudan značaj.² Naime, još prije završetka „Velikoga rata“ međimurska je gospodarska i društvena slika bila katastrofalna. Sustavno provođenje mađarizacije, siromaštvo, rekvizicije te velik broj Međimuraca na fronti, a istovremeno bogaćenje vladajućega mađarskog sloja u Međimurju, generirali su sve veće nezadovoljstvo autohtonoga hrvatskog stanovništva. Također, nakon kraja rata se kroz Međimurje željeznicom u dva pravca počela vraćati poražena austrougarska vojska, a na tako kaotičnu situaciju nadovezale su se i vijesti iz Zagreba gdje je proglašena Država SHS u čiji je sastav htjelo ući i Međimurje. Vojska koja se vraćala u unutrašnjost, sada već bivšega ugarskog dijela Monarhije, cijelim je putem pljačkala, a takvi ispadi nisu zaobišli ni Međimurje. Takve su vijesti konačno došle i do Narodnoga vijeća koje je tih kaotičnih dana imalo pune ruke posla, u prvome redu sa zelenim kadrom u ostatku kontinentalne Hrvatske, ali je istovremeno pokušalo nešto učiniti i za kraj između Mure i Drave. Iz toga je razloga Narodno vijeće 31. listopada u Budimpeštu poslalo brzojav pisan francuskim jezikom u kojemu između ostalog stoji: „[...] javljeno nam je, d[a] mađjarske čete čine nas[i]lja u Medjumurju /Muraköz/ pa molimo da se tamošnji narod zaštititi“. Spomenuti su brzojav potpisali predsjednik dr. Antun Korošec, Svetozar Pribičević i dr. Ante Pavelić.³

Nakon što su se međimurski vojnici vratili s fronte, u Međimurju su zatekli stanje opće apatije. Lokalno je stanovništvo bilo u potpunosti iscrpljeno netom okončanim ratom, a vladajući mađarski sloj u Međimurju rat nije osjetio u tolikoj mjeri. K tome, vijesti koje su dolazile iz Zagreba, gdje je osnovana Država SHS, nesumnjivo su bile jedan od okidača za događaje koji će uslijediti. Naime, iako je nemoguće utvrditi što je bio neposredan povod za „Međimursku revoluciju“, poznato je da je općenarodni bunt krenuo 2. studenoga iz Goričana i Preloga, odakle se tijekom noći i sljedećega jutra proširio na cijelo Međimurje. U naletu bijesa lokalno je stanovništvo provalilo u „općine, žandarmerijske stanice, vlastelinske dvorce i marofe, dućane, gostionice, bilježničke stanove, šumarije, škole“.⁴

2 Darovnicom Karla VI. od 25. svibnja 1719. Međimurje je došlo u posjed mađarske plemićke obitelji Althan te je na taj način od 1720. administrativno i politički pripalo mađarskoj županiji Zala, čije je središte bilo u gradu Zalaegerszoku. Kalšan, Vladimir, *Građansko društvo u Međimurju*, Vlastita naklada, Šenkovec, 2000., 19. Vidi također: Frančić, Anđela, „Međimurska ojkonimija na mađarski način“, *Folia onomastica Croatica*, 17, 2008., 76; Kapun, Vladimir, *Međimurje 1918.*, Zrinski, Čakovec, 1982., 30–31.

3 Hrvatski državni arhiv, *Fond Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba*, Zagreb. HR HDA 124, Z-98, Kutija 4, 14, 16.

4 Kapun, 164–165.

Jednostavno rečeno, napali su sve što u klasnom i nacionalnom smislu nije bilo na njihovoj strani, s time da se na udaru nisu našli isključivo Mađari, nego i Židovi ili bilo koji drugi, za poimanje međimurskoga seljaka, ratni profiteri. Specifične značajke *narodnih istupa* u Međimurju bile su sljedeće: 1. to je bio pokret seljaštva, gotovo u potpunosti njegova najsiriromašnijeg dijela; 2. bio je neorganiziran, spontan i bez pravih vođa; 3. imao je klasni karakter i u srži mu je bila borba protiv eksploatacije; 4. išao je za pokušajem nacionalnoga oslobođenja od mađarske dominacije.⁵

Narodni istupi potrajali su do 4. studenoga, odnosno s nekim izoliranim incidentima najkasnije dan dulje te se nakon toga datuma stanovništvo u potpunosti primirilo.⁶ Prve vijesti o događajima u Međimurju u Zagreb su stigle preko varaždinskoga Narodnog vijeća i to najvjerojatnije tek 5/6. studenoga, dakle u vrijeme kada se lokalno stanovništvo već u potpunosti primirilo.⁷ Ovdje valja istaknuti ulogu grada Varaždina i tamošnjega Narodnog vijeća koje je tih, a pokazat će se i sljedećih mjeseci, imalo odlučujuću ulogu u upoznavanju središnjega Narodnog vijeća sa stanjem u Međimurju. Naime, nakon *istupa* Mađari su se nastojali konsolidirati tako što su se povukli u veća mjesta po Međimurju, u prvome redu u Čakovec, a upravo su u središnjemu mjestu u Međimurju vladajući i dalje zadržali sve važnije institucije te je Čakovec ostao jedino veće mjesto gdje nisu zabilježeni *istupi*. Iz toga je razloga upravo Varaždin i tamošnje Vijeće postalo centar informacija o Međimurju, odakle su one dalje prosljeđivane u Zagreb.

Istovremeno s vijestima o *narodnim istupima* u Zagreb su stizale informacije kako su se iz Međimurja povukli mađarski žandari (s izuzetkom željezničkoga kolodvora u Čakovcu) te da sve više Međimuraca prelazi Dravu i sklanja se u Varaždin. Među njima su bili i naoružani vojnici 20. i 48. regimente koji su očekivali pomoć jugoslavenske vojske i ponovni prelazak Drave s ciljem da zaposjednu Međimurje.⁸ Na takve je vijesti predsjedništvo Narodnoga vijeća reagiralo imenovanjem dr. Ivana Novaka opunomoćenikom za Međimurje. Naime, vojno je zapovjedništvo Narodnoga vijeća 6. studenoga izdalo naredbu Husarskoj pukovnici br. 10 u Varaždinu da se za održavanje mira u Međimurju Novaku izda 250 pušaka i pet sanduka streljiva. Međutim, stajalište Vijeća bilo je da se tada ne poduzima ništa i da se poštuje stara granica na Dravi. Slijedom toga, Novak je ostao u

5 Feletar, Dragutin, *Dva seljačka bunta*, TIZ Zrinski, Čakovec, 1973., 11. Autor se u navedenoj literaturi bavi dvama događajima značajnim za regionalnu povijest, a to su Kunovečka buna u Podravini 1903. i „Međimurskom revolucijom“ u studenome 1918. godine. Za potrebe pisanja ovoga rada modificirane su četiri osnovne značajke koje je Feletar iznio u *Dva seljačka bunta*.

6 Kapun, 205–206.

7 HR HDA 124, Z-101, Kutija 7, 444, 483.

8 Isto, 421, 444, 483.

Varaždinu u stanju pripravnosti, a za to je vrijeme nastavio raditi na pripremama za kasniju akciju oslobođenja Međimurja.⁹

S druge strane, već i prije početka *istupa*, Mađari su odlučili poduzeti određene sigurnosne mjere koje su išle u pravcu osiguranja granice prema Hrvatskoj i osiguranja nesmetanoga željezničkog prometa.¹⁰ Nadalje, mađarsko je Narodno vijeće imenovalo liječnika dr. Jenőa Hamburgera, koji je bio povjerenik mađarske vlade u Nagykanizsi, odgovornim za osiguranje općega reda i sigurnosti prema granici Države SHS. Istovremeno su po Međimurju ustrojene tzv. narodne straže, pod paskom mađarskih vlasti, a nakon što se međimursko stanovništvo primirilo, veliki župan Zaladske županije Geza Bosnyák 6. je studenog proglasio prijevratni sud. Štatarium ili *preki sud*, koji je proglašen „na celo područje kotara Alsólendva, Csáktornya, Letenye, Nova, Perlak“, ispostaviti će se, odnosio se samo na dva kotara – Čakovec i Prelog.¹¹

Međimursko je stanovništvo za djelatnost prijevratnog suda saznalo već 7. studenoga kada su u Murskom Središću počele prve represalije, a vijesti o tome varaždinsko je Narodno vijeće u Zagreb prosljedilo već 8. studenoga.¹² Naime, kako je prijevratni sud trebao suditi za prijevrate počinjene „poslije razglašenja štatariuma“, za one počinjene prije 6. studenoga trebao je biti mjerodavan redovni a ne prijevratni sud, no ubrzo će se ispostaviti da je Štatarium sudio i za prijevrate počinjene prije spomenutoga datuma. U pravilu, Štatarium je činila grupa od 30 do 40 naoružanih ljudi koji bi nakon ulaska u selo na temelju indicija jednostavno proveli smrtnu kaznu nad „okrivljenim“. ¹³ Tri dana nakon proglašenja prijevratnog suda središnje je Narodno vijeće već bilo obaviješteno da je „preko 60 ustrjeljenih i obješenih, iz sela, koja leže uz Muru i u okolici blizu Čakovca“. ¹⁴ Da bi se uvjerio u neposredno stanje na terenu, Novak je u pratnji natporučnika Franje Glogovca i nekoliko srpskih časnika obišao svoje rodno selo Macinec s ciljem da podnese izvještaj Narodnome vijeću u Zagreb. ¹⁵ Naime, još u vrijeme osnivanja, dr. Novak ušao je u plenum Narodnoga vijeća te je izabran na mjesto narodnoga povjerenika

9 Kapun, 296, 307. Prema: *Ostavština dr. Ivana Novaka u Knjižnici i čitaonici Čakovec*, Knjižnica i čitaonica Čakovec, 18/7.

10 Više o tome vidi u: Kapun, 206–208.

11 Plakat kojim je proglašen Štatarium, inače tiskan na crvenom papiru kao znak upozorenja. Vidi u: Bunjac, Borka, Branimir Bunjac, Julijana Jahn, Višnja Matotek, Ivana Puzak, Mario Šestak, *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Zrinski, Čakovec, 2003., 127; Kapun, 217.

12 HR HDA 124, Z-101, Kutija 7, 553.

13 Više o tome vidi u: Kapun, 216–222.

14 HR HDA 124, Z-101, Kutija 7, 628.

15 Isto, 553, 613, 628.

za Međimurje. Novak se odmah nakon izvidnice vratio u Varaždin, odakle je potom otišao u Zagreb.

Usporedo s „djelatnošću“ prijekoga suda po Međimurju, u Zagreb je 10. studenoga stigao izaslanik mađarskoga Narodnog vijeća dr. Aladar Balla. Iako je u Zagreb došao sa zadatkom pregovora o razoružanju i podjeli zajedničkih vojnih jedinica, izaslaniku je usputno skrenuta pozornost na pitanje Međimurja.¹⁶ Međutim, nešto konkretniji razgovori Narodnoga vijeća i mađarskoga Narodnog vijeća vođeni su „s jedne strane sa vojničkim izaslanikom mađarskoga Vijeća i mađarske Narodne Vlade, gospodinom satnikom glavnoga stožera Gyula pl. Gömbös od Jakfa, s druge strane sa povjerenikom Narodne Obrane gospodinom Drom Matom Drinkovićem“.¹⁷ Kao što je vidljivo, sastanak je bio vojne naravi, ali je ipak i tu manjim dijelom skrenuta pozornost na Međimurje. Naime, dvije točke koje je iznio Gömbös odnosile su se izravno na Međimurje: „I. Gospodin izaslanik mađarske Vlade moli Vladu S.H.S. da preko rijeke Drave niti regularna, a niti neregularna vojska S.H.S. ne prelazi. II. Očitujem, da sa obzirom na dogovor sa gospodinom povjerenikom već jučer dne 9. studenoga t.g. na mađarsku Vladu telefonirao, da mađarska Vlada položaj u Međimurju odmah razbistri. Pošto Narodno Vijeće S.H.S. dobiva prijave, da u Međimurju mađarsko oružništvo tamošnje pučanstvo, koje se očitovalo za državu S.H.S. radi toga priznanja ubija i zlostavlja. Dalje očituje, da će obzirom na današnji razgovor zatražiti od mađarske Vlade razjašnjenje prilika u Međimurju.“¹⁸ Drinković je u konačnoj opasci, u dijelu koji se odnosi na Međimurje, odgovorio da je južni dio Ugarske „po pučanstvu naše narodnosti i po tomu predmet, koji će po našim delegatima biti iznesen na mirovnu konferenciju“.¹⁹

Pokušaj oslobođenja

U međuvremenu vijesti koje su preko varaždinskoga Narodnog vijeća kontinuirano slane u Zagreb govore u prilog konstataciji da je središnje Narodno vijeće bilo poprilično upoznato sa situacijom u Međimurju. Tu treba naglasiti da su najviše vijesti Vijeću prenijeli stanovnici Nedelišća, mjesta koje se nalazi u neposrednoj blizini Varaždina i koje se nakon smirivanja *narodnih istupa* primirilo i organiziralo, po svemu sudeći čekajući mađarski odgovor. Mađari su nekoliko puta pokušali

16 Kapun, 302–303. Prema: Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971., 23; *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, 424/1, 11. studenoga 1918.

17 HR HDA 124, Z-98, Kutija 4, 194–198.

18 Isto, 197.

19 Isto, 198.

ući u mjesto, međutim stanovništvo je odolijevalo slabijim napadima.²⁰ Međutim, vijest koja je 12. studenoga poslana u Zagreb govori da su „mađarske bande u[ni] šle u Nedelišč[e], koje se dugo vremena opiralo i branilo“ te svjedoči o slamanju otpora Nedeliščanaca.²¹ Kao i u prijašnjim slučajevima, Mađari su odmah nakon ulaska u selo počeli provoditi prijevki sud.

Na sve strašnije vijesti konačno je odlučilo reagirati i Narodno vijeće pa je povjerenik za narodnu obranu Mate Drinković u Varaždin poslao bojnika Ivana Tomaševića i poručnika Viktora Debeljaka sa zadatkom da sastave vojni plan akcije kojom bi se oslobodilo Međimurje.²² Nakon dolaska u Varaždin Tomašević je, prema vlastitim riječima, tamo već zatekao formirani Međimurski odred pod zapovjedništvom Stjepana Sertića. Odred se sastojao od međimurskoga bataljuna pod zapovjedništvom poručnika Franje Glogovca i Laze Pušibrka te od domobranskoga bataljuna kojim je zapovijedao Sertić.²³ Konačno, nakon što su mađarske snage 12. studenoga slomile Nedelišće odlučeno je da akcija oslobođenja Međimurja započne 13. studenoga u 22 sata.²⁴ Sa svrhom da prikupi što više ljudi koji bi se uključili u vojni pohod, varaždinski gradonačelnik Pero Magdić čak je i tiskao plakat kojim je pozivao sve građane da sudjeluju u akciji.

Dobrovoljci koji su se odazvali bili su prikupljeni na brzinu, a vojni odredi, ako ih je uopće moguće tako nazvati, bili su sastavljeni najvećim dijelom od učenika i studenata kojima je jednostavno podijeljeno oružje. Naoružanje je prikupljeno po varaždinskim vojarnama te od mađarskih vojnika iz 14. i 33. regimente koji su ga ostavili povlačeći se nakon rata preko Drave u Mađarsku.²⁵ „U glavnom, prva je namjera bila, da se akcijom oslobođenja Međumurja započne tek nakon formiranja jednog jačeg odreda. Nesređene prilike međutim u tadašnjoj Mađarskoj, imperativno su nalagale brzi početak ove i na ovakav način zamišljene vojne akcije, pa makar se i ne prikupe predviđene potrebne snage, za sam napad.

20 HR HDA 124, Z-101, Kutija 7, 675.

21 Isto, 695.

22 Treba napomenuti da su još sredinom listopada 1918. u Zagreb slane vijesti o ponašanju vojnika koji su se vraćali s talijanskog ratišta. To je također bio jedan od razloga zašto je Vijeće poslalo Tomaševića i Debeljaka u Varaždin.

23 Tomašević, Ivan, „Pokušaj oslobođenja Međumurja 13. studenoga 1918. godine“, *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, Izdanje Udruženja ratnih dobrovoljaca Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske u Zagrebu, Zagreb, 1940., 79. Vidi također: Lajtman, Juraj, ur., *Međimurje 1919.–1959.*, Tiskara i knjigovežnica Čakovec, Čakovec, 1959., 16–17.

24 Lajtman, 16–17; Horvat, Rudolf, *Poviest Međimurja*, Hrvatski rodoljub, Zagreb, 1944. Pretisak: Horvat, Rudolf, *Poviest Međimurja*, Bartolić, Zvonimir, Dragutin Toma, ur., Matica hrvatska Čakovec, TIZ Zrinski, 1993., 282; Tomašević, „Pokušaj“, 80–81.

25 Kapun, 309.

Smatralo se je opravdano, da će već samom brzinom akcije biti nadoknađena nepotpuna koncentracija potrebnih vojnih efektivâ.²⁶ Riječi zapovjednika Tomaševića najbolje opisuju koji je bio vojni plan akcije. Međutim, same pripreme i ishitrenost kojom se pristupilo akciji već daju naslutiti budući ishod. U takvim je okolnostima Tomašević odustao od cjelovite okupacije te je namjeravao okupirati samo jedan dio Međimurja. Prema njemu, za provedbu takvoga vojnog plana trebalo je izvesti vojni manevar u tri koraka. Prvo je, uz postignuće iznenađenja, trebalo zauzeti Čakovec kao najveće mjesto. Drugo, trebalo je stvoriti mostobran u pravcu Varaždin–Čakovec koji bi poslužio kao osnova na kojoj bi počivala kasnija akcija kompletnoga zauzeća Međimurja. I treće, već oformljeni međimurski i domobranski bataljuni trebali su dobiti pojačanje u obliku dobrovoljaca iz redova varaždinskih građana i studenata.²⁷

Uvečer 13. studenoga dobrovoljci su prešli most na Dravi te su bez ikakvoga otpora napredovali kroz Nedelišće krećući se u tri pravca prema Čakovcu. Sutradan su u Zagreb pristizale informacije o akciji: „Jučer je iz Varaždina otišlo odaslanstvo odbora Narodnog Vijeća u Zagreb, da se posavjetuje sa Narodnim Vijećem o akciji o Međumurju, radi silnih nasilja madjara na međumurskoj braći. Medjutim je jučer poduzeo major Tomašević – navodno sa dopuštenjem Narodnog Vijeća – akciju na svoj ruku te sa 300 momaka i nekoliko akademičara i gimnazijalaca prošao gotovo cijelo Međumurje do Čakovca ne sukobivši se nigdje sa madjarskom vojskom.“²⁸ Međutim, nadomak Čakovcu, kod predjela zvanog Facarnica, blizu željezničkoga kolodvora, hrvatske su snage dočekali tek pridošli vojnici iz Nagykanizse: „Danas je ujutro stiglo 4 vlaka iz Madjarske /Kaniža/, koji su bili krcati sa madjarskim vojnicima. Vojnici su bili oružani sa mitraljezima, topništvom i konjaništvom te su nas uz gubitke protjerali. Mi smo se povukli iza Drave, a madjarsko je konjaništvo došlo do obadva mosta i ozbiljno ugrozilo grad Varaždin. Imade dosta gubitaka. Ono malo naše vojske u neredima se povlači i bježi. Magjari se groze, daće još ove noći uništiti Varaždin sa topovima. Velika opasnost prijeti ako odmah ne stigne vojnička pomoć iz Zagreba. Ako madjari dodju u Varaždin, znači to općenito vješanje. Molimo stoga onu vojnu pomoć, koja je trebala danas ujutro stići, jer inače je cijela stvar propala.“²⁹ Uslijed nedovoljno i prebrzo izvedenih priprema hrvatske su snage poražene, a sama je akcija doživjela potpuni neuspjeh. Također, iz vijesti poslane središnjemu Narodnome

26 Tomašević, „Pokušaj“, 80.

27 Isto.

28 HR HDA 124, Z-101, Kutija 7, 709. Vijest je krivo datirana na 13. studenoga jer je akcija počela tek 13. studenoga uvečer, a madarske su snage iz Nagykanizse stigle ujutro 14. studenoga. Više o tome vidi u: Kapun, 309–311.

29 Isto.

vijeću vidljiv je strah i u samome Varaždinu, iako Mađari nisu imali neke stvarne pretenzije prelaziti most na Dravi.

U isto vrijeme kada je bojnik Tomašević krenuo u akciju oslobođenja Međimurja, u Beogradu je potpisana vojna konvencija, tzv. Beogradsko primirje, koja je rijeku Dravu službeno potvrdila kao demarkacijsku liniju. Na taj se način Međimurje i službeno našlo izvan granica ostatka hrvatskih zemalja. Naravno, Tomašević koji je istovremeno krenuo u akciju u tome trenutku nije mogao znati za potpisano primirje, a sigurno je i to bio jedan od razloga zašto se odlučio na vojni pohod.³⁰ Na kraju ostaje dokraja nejasno je li Tomašević za vojni pohod imao podršku središnjega Narodnog vijeća. Vjerojatnije je da je imao jer se u telefonskoj obavijesti spominje da je akcija izvedena „navodno sa dopuštenjem Narodnog Vijeća“.³¹ Ipak, rečenica je sama po sebi kontradiktorna jer se u nastavku govori da je Tomašević to napravio „na svoju ruku“.³² Iz navedenoga se može zaključiti da je Tomašević imao, ako ne punu, onda barem prešutnu podršku Vijeća u Zagrebu s obzirom na to da ga je ono poslalo u Varaždin.

Istoga dana kada su Mađari u okršaju otjerali Hrvate preko Drave, 14. studenoga, u Međimurju je boravio izaslanik Narodnoga vijeća. Njega je, naime, na mađarski prijedlog primio zapovjednik željezničke straže u Čakovcu, bojnik Györy Károly, koji ga je pokušao uvjeriti da je mađarska strana poduzela određene radnje protiv međimurskoga stanovništva samo radi sprječavanja nasilja i osiguranja nesmetanoga prometa na pruzi Pragersko–Nagykanizsa.³³ Tu je vidljiv pokušaj izgladivanja odnosa između dviju strana, pri čemu ne treba zaboraviti da je u Varaždinu postojao strah od Mađara s obzirom na slom Tomaševićeve akcije.³⁴ Nadalje, već je sljedeći dan u Varaždinu došlo do sastanka između predstavnika Zaladske i Varaždinske županije na kojemu se raspravljalo o događajima u Međimurju. Očuvani zapisnik u hrvatskome i mađarskome izvorniku predstavlja jedan od ključnih izvora za poznavanje proučavanoga razdoblja, a iz njega se saznaje da su dvije strane raspravljale o situaciji u Međimurju u nekoliko točaka te se vidi tendencija smirivanja nastale situacije.³⁵

30 Primirje je potpisano 13. studenoga, nešto prije ponoći. Više o tome vidi u: Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska knjiga, Zagreb, 1977., 187–188.

31 HR HDA 124, Z-101, Kutija 7, 709.

32 Isto.

33 Kapun, 315. Prema: Zalai Hirlap, 261/6, 16. studeni 1918.

34 Isto.

35 HR HDA 124, Z-96, Kutija 2, 295–297.

Međimurje i Narodno vijeće SHS

Usporedo s početkom *narodnih istupa* u Međimurju, središnje je Narodno vijeće, u nastojanju da uspostavi kontakt sa srpskom Vrhovnom komandom i vladom, u Zagrebu 3. studenoga sastavilo tročlano izaslanstvo koje su činili dr. Bogdan Medaković, dr. Laza Popović i bojnik Dragutin Perko. Njihova je zadaća bila upoznati srpsku vladu, regenta Aleksandra Karađorđevića i srpsku Vrhovnu komandu s odlukama donesenima 29. listopada te s političkom i vojnom situacijom u južno-slavenskim zemljama koje je Vijeće zastupalo. Najvažniji zadatak bili su dogovori o potrebi ulaska srpskih snaga na teritorij Hrvatske i Slavonije. Međutim, kako je Medaković bio star i u nemogućnosti da izdrži višesatno putovanje do Srbije, na njegovo je mjesto postavljen Valerijan Pribičević, brat Svetozara, vođe Hrvatsko-srpske koalicije.³⁶

Izaslanici su 5. studenoga krenuli iz Zagreba i nakon usputnih stajanja 8. studenoga ujutro stigli u Beograd gdje ih je primio vojvoda Petar Bojović koji je bio zapovjednik I. armije. Izaslanici su mu predali akt povjerenika za narodnu obranu Mate Drinkovića i pritom su obaviješteni da sutradan u Beograd stiže regent Aleksandar koji će ih primiti.³⁷ Kao što im je i obećano, 9. studenoga u popodnevnim satima u Beograd je u pratnji vojvode Živojina Mišića stigao regent Aleksandar. On je u večernjim satima primio Popovića i Pribičevića koji su odmah zatražili „pomoć za Rijeku, po jedan bataljon da se stavi na raspolaganje Narodnom vijeću u Zagrebu i Ljubljani, vojsku za Međimurje, za Banat i Bačku, hranu za Dalmaciju, Bosnu i Liku, sanitetski materijal“.³⁸ Sljedećega dana, 10. studenoga, u popodnevnim je satima regent primio i bojnika Dragutina Perka kao vojnoga izaslanika. Perko mu je odmah izložio okolnosti u kojima su se našli Hrvatska, Slavonija i Primorje te posebno opisao situaciju u Međimurju. Na to ga je regent uputio na vojvodu Mišića koji ga je primio već idući dan te mu na tom sastanku rekao da Kraljevska srpska vojska ne može zaposjesti Međimurje zbog obavezujućega primirja, ali ako to učine hrvatske snage, poduzet će sve da takvo stanje i ostane.³⁹

Već su se sljedeći dan, 12. studenoga, Perko i Popović vratili u Zagreb, dočim je Pribičević ostao u Beogradu. U svojem izvještaju Narodnome vijeću Laza

36 Krizman, Bogdan, „Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918“, *Histo-rijski zbornik*, 1–4, (14) 1961., 183–184. Više o misiji Laze Popovića vidi u: Krizman, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1989., 320–334; *Raspad*, 151–162.

37 Isto, 185.

38 Isto, 188. Vidi također: Krizman, *Raspad*, 159; *Hrvatska*, 331.

39 Perko, Dragutin, „Oslobođenje Međimurja“, *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, Izdanje Udruženja ratnih dobrovoljaca Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske u Zagrebu, Zagreb, 1940., 86–87.

Popović piše: „Kao što je poznato, moja se misija sastojala u tomu, da nađem kontakt i stupim u kontakt sa srpskom vladom i da od srpske vlade prema pismenoj noti Narodnog vijeća tražim vojničko zaposjednuće i obezbjeđenje naše zemlje počam od linije Osijek-Šamac, pa na istok do Zemuna. Ja sam prekoračio punomoć utoliko, što sam tražio, da srpska vojska neodložno pošalje vojsku i na Rijeku na ustuk Talijanima, te sam dalje zatražio, da srpska vlada pošalje svoje čete što pre u Bačku, Banat i Baranju, te Međumurje.“⁴⁰ Isti dan kada je Tomašević 13. studenoga u večernjim satima krenuo u akciju oslobođenja Međimurja te kada je potpisano Beogradsko primirje, u Zagreb je na poticaj misije Laze Popovića, kao izaslanik srpske Vojne komande, stigao generalštabni potpukovnik Dušan T. Simović.

Iz političkoga je gledišta ovo vrijeme za Međumurje bilo od izuzetne važnosti jer je nakon neuspjele Tomaševićeve akcije ustrojeno Narodno vijeće za Međumurje. Iako je teško odrediti točan datum nastanka, sigurno je da je Vijeće ustrojeno poslije spomenutoga događaja, a prema dostupnim podacima imalo je petnaest članova.⁴¹ Nadalje, dokument poslan 16. studenoga Predsjedništvu Narodnoga vijeća SHS u Zagrebu, gdje između ostaloga stoji „da je na današnjoj sjednici Odbora Narodnog Vijeća za Međimurje odbor upotpunjen s novim članovima“, navodi na zaključak da je do spomenutoga datuma odbor već u potpunosti funkcionirao.⁴² Članovi odbora napisali su memorandum koji je dostavljen Simoviću, a on ga je dalje pismenim putem dostavio u Beograd. U memorandumu međimursko Narodno vijeće izražava želju za što skorijim zaposjedanjem Međimurja od strane srpskih ili savezničkih trupa te apelira da se o toj akciji obavijesti general Franchet d'Espérey koji je bio zapovjednik svih savezničkih snaga na istoku.⁴³

Nadalje, već 16. studenoga Simović je javio u Beograd: „Prilikom posljednjih nereda u Međimurju mađarske čete izvršile su mnogobrojna vješanja, strijeljanja, zlostavljanja, zatvaranja i progonjenja mirnog hrvatskog stanovništva. Mađarske vlasti postoje samo u Čakovcu a u ostalom dijelu Međimurja ih uopće ni nema a niti su Mađari u mogućnosti da uspostave mir i red. Stoga odbor Narodnog

40 Krizman, „Srpska“, 188–189. Vidi također: Krizman, *Raspad*, 159–161.; *Hrvatska*, 333.

41 Žganec, Vinko, „Prvi dani oslobođenja Međimurja“, *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, Izdanje Udruženja ratnih dobrovoljaca Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske u Zagrebu, Zagreb, 1940., 51. Vidi također: Kalšan, Vladimir, *Međimurska povijest*, Tiskarnica Ritonja, Čakovec, 2006., 266.

42 HR HDA 124, Z-102, Kutija 9, 65. Isti dokument u: Novak, *Ostavština*, 16/11. Dostupno na: <http://ivan-novak-ostavstina.webs.com/apps/photos/photo?photoid=156417190>., 22. studenoga 2012.

43 Krizman, Bogdan, „Izvjestaj D. T. Simovića, delegata srpske Vrhovne komande kod vlade Narodnoga vijeća SHS g. 1918.“, *Historijski zbornik*, 1–4, (8) 1955., 127.

vijeća za Međimurje moli da se svim sredstvima što prije spriječe daljnja nedjela i zvijerstva Mađara, a naročito da Međimurje posjednu jugoslavenske ili antantne trupe jer je to jedina garancija da se zaštiti ugroženi život stanovništva i uspostavi mir i red.⁴⁴ Na taj je brzojav Vrhovna komanda odgovorila svojem delegatu 19. istoga mjeseca te mu naredila da „obavijesti Narodno vijeće u Međimurju da srpska vojska ne može posjesti Međimurje jer bi se to protivilo vojnoj konvenciji (od 13. XI); Vrhovna komanda obratila se je d'Espéreyu da posreduje u korist Međimuraca i da to posjedanje po mogućnosti izvrše francuske trupe a istovremeno je informirala šefa sekcije za vezu u štabu gen. d'Espéreya u Solunu (majora M. Marinkovića) o sadržaju memoranduma međimurskog odbora Narodnog vijeća i javila da delegati Međimurja mole da ih se zaštiti i da im tamo pošalju jedan francuski odred“.⁴⁵

Negativan odgovor Vrhovne komande Simoviću u Zagreb potaknuo je Središnji odbor Narodnoga vijeća na raspravu o Međimurju. Tada je, naime, većinom glasova prihvaćen prijedlog Frana Borca, Alberta Kramera i Ivana Novaka te se Narodno vijeće odlučilo izravno obratiti vrhovnom zapovjedniku Antantinih trupa na Balkanu – Franchetu d'Espéreyu. U dokumentu pod nazivom *Prijedlog o Međimurju* između ostaloga stoji: „[...] predlažemo, da se Narodno Vijeće smjesta obrati na vrhovnog zapovjednika ententinih četa na Balkanu s molbom, da ententine čete zaposjednu barem onaj dio našeg narodnog teritorija u bivšoj Ugarskoj, koji se proteže od Drave do Rabe na sjever i od bivše austrijske granice do Krke.“ Nadalje, tom je prilikom Novak naveo da je u međuvremenu u Međimurju obješeno 180 ljudi, te uz spominjanje visokoga „harača“ koji je nametnut, dodao i to da će Mađari strijeljati svakog tko se bude izjasnio za Državu SHS.⁴⁶

Nakon toga su Ante Pavelić i Svetozar Pribićević u ime Predsjedništva Narodnoga vijeća potpisali notu u kojoj je sažet zaključak Središnjega odbora od 20. studenoga. Nota je bila naslovljena izravno na generala Francheta d'Espéreya, a u prijevodu s francuskoga glasi: „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, moli moćnu zaštitu Vaše Ekselencije u prilog onog dijela našeg naroda koji nastava teritorij između rijeka Drave i Mure do njihovog ušća. Bijes mađarskih tlačitelja, nemoćnih drugdje, uperen je u ovo zadnje vrijeme osobito protiv toga nesretnog stanovništva. Mađari nastavljaju s organiziranim pokoljem. Oni su stali potpuno iseljavati mnoga sela i vršiti prisilna novačenja. Pod izgovorom kontribucije stanovništvu se oduzima sve što posjeduje i tako ga se baca u najveću bijedu. Da bi

44 Krizman, „Oslobođenje“, 57.

45 Isto. Vidi također: Perko, „Oslobođenje“, 87; Krizman, *Hrvatska*, 346; „Izvjestaj“, 127–128.

46 HR HDA 124, Z-95, Kutija 1, 168. Riječi su podcrtane kao u originalu. U nastojanju da kod Narodnoga vijeća što prije ishodi predstojeću akciju oslobođenja, vjerojatnije je da je Novak preuveličao brojku o ubijenim Međimurcima. Vidi također: Krizman, „Oslobođenje“, 57.

to stanovništvo spasili od istrebljenja i potpune propasti, obraćamo se na Vašu Ekselenciju s usrdnom molbom da naredite da čete Antante okupiraju barem onaj dio našeg nacionalnog područja u Mađarskoj koji se pruža od Drave na sjever do Rabe i od bivše austrijske granice do rijeke Krke. Duboko uvjereni da će nam veliki oslobodioci našeg naroda i ovog puta ukazati zatraženu pomoć, dopuštamo sebi tu slobodu da primijetimo da teške patnje naše braće sjeverno od Drave izazivaju kod nas najživlje i najdublje ogorčenje i da će nam možda, usprkos našoj najboljoj volji, biti nemoguće da jednog dana obuzdamo srdžbu naroda koja bi mogla buknući elementarnom snagom i djelima osвете nad Mađarima koji nastavaju naše krajeve.“⁴⁷ Usporedo s apelom upućenim d'Espèreyu, Novak je kao opunomoćenik Narodnoga vijeća potkraj studenoga 1918. otputovao u Beograd s ciljem da srpsku Vrhovnu komandu upozna sa stanjem u Međimurju i zamoli za pomoć.⁴⁸ Nadalje, negativan odgovor o pomoći koje je zatražilo Narodno vijeće od srpske strane u vezi s Međimurjem, navele su i samoga prestolonasljednika, regenta Aleksandra Karađorđevića na reakciju. On na pozdrav sa skupštine u Varaždinu od 1. prosinca 1918. odgovara brzoglavom, u kojemu se obratio predsjedniku Odbora Narodnoga vijeća, kanoniku Milanu Kučenjaku riječima: „Molim Vas gospodine kanoniče, da isporučite građanstvu starodrevnog hrvatskog slobodnog i kraljevskog grada Varaždina moj kraljevski pozdrav i izraz moje naklonosti sa obećanjem, da ću svim silama nastojati prema tradicijama vladalačke kuće Karađorđevića da ujedinem u jedinstvenu državu Hrvata, Srba i Slovenaca onaj dio našeg naroda preko Drave, koji je do sada stajao pod tuđinskim gospodstvom. Regent Aleksandar.“⁴⁹

Dakako, takvom korespondencijom na vidjelo je u potpunosti izašlo ono čega su se u Narodnome vijeću, bilo središnjemu bilo međimurskome, pribojavali. Što se Francuza tiče, nije dolazilo u obzir slati svoje snage u taj dio Hrvatske, pogotovo nakon potpisivanja službenoga primirja koje je inicirao sam Franchet d'Espèrey. Nadalje, i Srbima, koji su se inače zalagali za pripojenje Međimurja ostatku jugoslavenskih zemalja, ruke su ostale vezane potpisanim primirjem. Nakon takvoga raspleta u rješavanju pitanja Međimurja na liniji Zagreb–Beograd, Narodnome je vijeću postalo jasno da će se za oslobođenje Međimurja morati koristiti isključivo hrvatskim snagama. Ipak, pokazat će se da će u pripremi buduće akcije sudjelovati i srpska strana. Iako ne u prvome planu, Srbi će pomagati hrvatske snage, ali će

47 HR HDA 124, Z-98, Kutija 4, 252–253. Tekst prijevoda s francuskog jezika u: Krizman, „Oslobođenje“, 57–58.

48 Novak, *Ostavština*, 05a/16. Da je Novak išao u Beograd s ciljem da potraži pomoć od strane srpske Vrhovne komande potvrđuje i privatno pismo koje je poslao supruzi Milani. Novak, *Ostavština*, 08/16.

49 Kapun, 306. Prema: Jelavić, *Hrvati*, 51.

pripreme za akciju u potpunosti preuzeti Narodno vijeće. Zato se Novak za pomoć, između ostalih, odlučio obratiti satniku Josipu Špoljaru. On je u to vrijeme na kadetskoj školi u Karlovcu predavao vojnu taktiku i vojni zemljopis, a nakon Novakove molbe Špoljar je prihvatio sudjelovanje u akciji oslobođenja Međimurja. S istim je ciljem Narodno vijeće imenovalo Slavka Kvaternika vrhovnim zapovjednikom akcije, a Kvaternik je tom prigodom i promaknut.⁵⁰

Sudeći prema Mati Drinkoviću, koji je bio povjerenik za narodnu obranu, prvotni je dan upada u Međimurje trebao biti 6. prosinca te su u akciji trebale sudjelovati trupe iz svih dijelova Hrvatske koje su za tu priliku trebale stići željeznicom.⁵¹ Međutim, neredi koji su izbili u Zagrebu 5. prosinca 1918., tzv. prosinačke žrtve, prolongirali su datum upada vojske u Međimurje. Nadalje, Hrvati su još jednom tražili pomoć, međutim i ova inicijativa nije dala nikakve rezultate.⁵² Iako nije provedena 6. prosinca, pripreme za konačnu akciju oslobođenja Međimurja nastavljene su jednakim intenzitetom.⁵³ Iz toga su se razloga u međuvremenu Kučenjak i Krizman brzojavom obratili saborskom zastupniku dr. Živanu Bertiću u Zemun ne bi li on još jednom pitanje Međimurja iznio pred srpsku Vrhovnu komandu, međutim ni ta inicijativa nije urodila konkretnijom pomoći.⁵⁴

Tek nakon toga Narodnome je vijeću definitivno postalo jasno da će Međimurje morati osloboditi vlastitim snagama bez ikakve pomoći srpske vojske. U tu je svrhu Vijeće 6. prosinca u Varaždin uputilo potpukovnika Dragutina Perka sa zadatkom da pripremi plan okupacije Međimurja.⁵⁵ Naime, Perko je na temelju prikupljenih podataka trebao sastaviti prijedlog upada, što je i učinio, a plan je nakon toga poslao generalštabnom potpukovniku Slavku Kvaterniku koji je bio na čelu Vojnoga odsjeka Narodnoga vijeća u Zagrebu. Nakon dolaska, Perka su

50 Špoljar, Josip, „Oni, koji su omogućili oslobođenje međumurske braće“, *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, Izdanje Udruženja ratnih dobrovoljaca Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske u Zagrebu, Zagreb, 1940., 77. Vidi također: Horvat, 283. Slavko Kvaternik umirovljen je već 1921., a kasnije je u povijest ušao kao jedan od vodećih ličnosti ustaškoga pokreta.

51 Krizman, „Oslobođenje“, 58., 62. Prema: Perko, „Oslobođenje“, 87., Autor navodi 6. prosinca kao datum upada. Međutim, Perko u svojemu članku u *Jutarnjem listu* iz 1928. navodi da je datum upada trebao biti 5. prosinca. Više o tome vidi u: „Okupacija Međimurja 24. XII. 1918.“, *Jutarnji list*, 24. prosinca 1928., 17. Ipak, vjerojatnije je da je dan upada hrvatskih snaga trebao biti 6. prosinca 1918., što je u pismu povjesničaru Bogdanu Krizmanu potvrdio Dušan Simović.

52 Perko, „Oslobođenje“, 87–88.

53 Krizman, „Oslobođenje“, 62. Navodi da je u međuvremenu u Zagrebu boravio i kapetan Gyla Gömbös koji je prisluškivao telefonski razgovor na temelju kojega je zaključio da „Jugoslaveni sakupljaju čete u okolici Varaždina“ te je o tome obavijestio vladu u Budimpešti.

54 Isto, 58.

55 „Okupacija Međimurja 24. XII. 1918.“, *Jutarnji list*, 24. prosinca 1928., 17.

u Varaždinu dočekali Pero Magdić, Hinko Krizman, Ivan Novak, otac Kapistran Geci, potpukovnik Lav pl. Spišić i ostali, te su mu odmah pružili pomoć u sastavljanju operativnoga plana s time da je konačni plan akcije sastavio Kvaternik.⁵⁶

Nakon što je postalo sigurno da će hrvatske snage uskoro upasti u Međimurje, već 20. prosinca (samo četiri dana prije vojne intervencije u Međimurju), Vrhovna je komanda javila pukovniku Milanu Pribičeviću u Zagreb da čak i ako intervencija nije protivna potpisanoj Konvenciji, Srbi svejedno ne bi mogli sudjelovati u akciji jer Vrhovna komanda jednostavno ne raspolaže trupama kojima bi to učinila. Isto tako, i Francuzi čija se pomoć očekivala, odbili su poduzeti bilo kakvu akciju. Isti je dan Pribičević podnio izvješće pretpostavljenima u Beograd u kojemu navodi da je upravo taj dan bio u Karlovcu u inspekciji tamošnjega garnizona vojske Narodnoga vijeća, a telefonski je razgovarao i s Varaždinom gdje je upravo stigao srpski odred koji je bio sačinjen od dva voda konjaništva i jednoga bataljuna pješništva. Srbi su tako preko Simovića i vojne misije u Zagrebu ipak pomagali akciju, iako se nisu usudili izravno prekršiti Konvenciju o primirju. Međutim, upravo je hrvatski karlovački puk, o kojemu je Pribičević izvještavao u Beograd, činio glavninu snaga koje će osloboditi Međimurje.⁵⁷

Akcija oslobođenja Međimurja 24. prosinca 1918.

Nakon navedenih dugotrajnih priprema odlučeno je da akcija upada hrvatskih snaga u Međimurje započne 23. prosinca navečer. Međutim, naknadno je potpukovnik Slavko Kvaternik kao datum početka akcije odredio 24. prosinca u šest sati ujutro. Informacije koje su iz Međimurja dolazile u glavni štab u Varaždin u vezi sa snagama kojima raspolažu Mađari bile su ohrabrujuće jer se pokazalo da neće ni približno moći parirati prikupljenoj hrvatskoj vojsci. Samo su u Prelogu i Čakovcu postojale nešto veće vojne straže, međutim one nisu bile spremne boriti se s Hrvatima. Niti mađarski odred od stotinjak vojnika naoružanih s dvije strojne puške stacioniran u Štrigovi nije se mogao ozbiljnije suprotstaviti hrvatskim četama.⁵⁸ Vinko Žganec navodi kako je dobio obavijest da iz Dekanovca dođe u Varaždin 22. prosinca, što je i učinio, a već je iste večeri na sjednici varaždinskoga vojnog štaba odlučeno da se s akcijom započne 24. prosinca 1918., dakle na sam Badnjak. Žganec je još dodao i da ne očekuje nikakav otpor mađarske strane jer Mađari u Međimurju ne raspolažu nikakvom ozbiljnom vojskom.⁵⁹ Uoči same akcije na

⁵⁶ Perko, „Oslobođenje“, 87–88.

⁵⁷ Krizman, „Oslobođenje“, 59., 62.

⁵⁸ Isto, 59.

⁵⁹ Isto. Prema: Žganec, Vinko, „Ulazak Međimurja u Jugoslaviju“, *Riječ*, 1, 25, 9. ožujka 1929., 12–14.

Kapucinskom je trgu u Varaždinu održana smotra vojske kojom su raspolagali Hrvati, a ujutro 24. prosinca 1918. hrvatske su snage krenule na Međimurje.⁶⁰ Vojska kojom je raspolagao Kvaternik, uz kojega su u glavnome stožeru bili još i bojnik Broz i satnik Lovreković, brojila je 3.000 vojnika raspoređenih u sedam pješačkih bataljuna.⁶¹

Nastupajući u dva pravca, južnome i zapadnome, hrvatske su snage već do deset sati neometano zauzele cijelo Međimurje, a sat vremena kasnije Perko je telefonski u Varaždin izvijestio potpukovnika Kvaternika o uspješno obavljenoj akciji. Kvaternik je odmah iza toga automobilom došao u Čakovec te se susreo s kotarskim predstojnikom Györyjem koji mu je, kao i prethodno Perku, ponovio kako ne priznaje okupaciju Međimurja.⁶² Nakon dolaska, Kvaternika su u ime međimurskoga Odbora Narodnoga vijeća u Čakovcu pozdravili o. Kapistran Geci i dr. Novak, a potpukovnik je odmah nakon toga izdao okružnicu međimurskome svećenstvu u kojoj ih poziva na čitanje proglašenja međimurskome stanovništvu s ciljem priznanja nove vlasti.⁶³ Nakon što je Međimurje na relativno brz i lak način osvojeno, Kvaternik je iz Čakovca poslao izvještaj Narodnome vijeću u Zagreb u kojemu je naveo sljedeće: „Hrvatsko pučanstvo Međimurja, stenjući pod mađarskim nasiljima, koja su naročito u zadnje vrijeme učestala izazivalo je neprestano pomoć i oslobođenje ispod tuđinskog jarma. Danas na Badnji dan na koji je osobito prijetilo veliko krvoproliće i pučanstvo na bijeg iz vlastitog doma nagnulo, ponukalo je vođstvo četa narodne vojske da zaposjednu cjelokupni međimurski teritorij. Rano zorom predoše čete narodne vojske preko mostova i čamcima Dravu, dok je drugi dio prešao granicu sa zapada. Uz veliko oduševljenje pučanstva ušli su osloboditelji najprije u Nedeljište, Čakovac i Prelog, te zaposjeli u toku prijedpodneva mostove preko Mure. Držanje četa, svijesnih ovog velikog historijskog časa i svoje narodne dužnosti jest uzorno. Svuda vlada red i mir dok su promet i uprava uspostavljeni. – Ppk Kvaternik.“⁶⁴

Zbog velikoga interesa znatiželjnika koji su se počeli spontano okupljati u želji da saznaju što se točno dogodilo toga jutra, u Čakovcu je održana velika narodna skupština u dvorištu građanske škole. Okupljenu je masu pozdravio Ivan Novak, a svoje su govore održali i ostali članovi Narodnoga vijeća za Međimurje. Istovremeno je na sjednici Vijeća odlučeno da se 9. siječnja 1919. održi velika narodna

60 Isto, 59–60.

61 Perko, „Oslobođenje“, 88.

62 Isto, 96. Do toga trenutka hrvatske su snage zauzele kompletno Međimurje, osim dijela između Kotoribe i Legrada, međutim i taj je dio zauzet do 13 sati.

63 Žganec, „Prvi dani“, 52.

64 Isto, 54.

skupština, a taj je dan ujedno proglašen praznikom.⁶⁵ S druge strane, bilo je jasno kako se Mađari neće olako pomiriti s porazom. Iz toga je razloga već dan nakon hrvatske akcije iz Budimpešte došao izaslanik mađarske vlade koji se susreo s Kvaternikom te tražio od njega da mu objasni temeljem čijega su naloga Hrvati upali u Međimurje, a posebno ga je zanimalo jesu li u zaposjedanju sudjelovale i srpske trupe. Međutim, Kvaternikov odgovor nije ga zadovoljio pa se vladin izaslanik već isti dan vratio u Budimpeštu.⁶⁶ U međuvremenu su nove vlasti odmah nakon zauzeća počele pristupati uspostavi vojne i civilne vlasti. U tu je svrhu Slavko Kvaternik, kao predstavnik središnjega Narodnog vijeća, predao vlast Dragutinu Perku te ga postavio na mjesto vojnoga i civilnoga upravitelja Međimurja. Perko je odmah po primitku nove dužnosti počeo pristupati konsolidaciji nove vlasti pa je, s ciljem da spriječi moguće obračune s dojučerašnjim vladajućim mađarskim stanovništvom, oformio straže koje su trebale paziti na javni red i mir.⁶⁷ Također je tiskan i proglas kojim su Međimurci obaviješteni da je kraj između Mure i Drave od toga trenutka sastavni dio Hrvatske, tj. Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.⁶⁸

Iako je hrvatska uprava u Međimurju bila provizornoga karaktera, jer se čekalo na konačnu odluku Versajske mirovne konferencije, nesumnjivo je imala odlučujuću ulogu u gospodarskome, političkome i društvenome pripajanju toga kraja ostatku Kraljevstva SHS. Nadalje, u događanjima koja su prethodila neposrednoj akciji oslobođenja Narodno je vijeće imalo veliku ulogu, a središnja je ličnost svakako bio Ivan Novak. U početku predstavnik, kasnije povjerenik za Međimurje, Novak se čitavo vrijeme neumorno zalagao za pripojenje Međimurja ostatku Hrvatske. Djelujući kroz Narodno vijeće njegova su nastojanja konačno rezultirala vojnom akcijom u kojoj je Međimurje u samo nekoliko sati u potpunosti oslobođeno od mađarske vlasti. Međutim, njegova i nastojanja Narodnoga vijeća svoju su formalnu potvrdu dobila tek 4. lipnja 1920. kada je u Trianonu, jednome od versajskih dvoraca, mađarska strana potpisala mirovni sporazum. Tek je tada Međimurje i formalno-pravno pripalo ostatku Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, pa će u granicama Kraljevine Jugoslavije i dočekati Drugi svjetski rat.

65 Isto, 54–55.

66 Perko, „Oslobođenje“, 96–97. Izaslanik mađarske vlade koji je na Božić došao u Međimurje bio je časnik Glavnog stožera mađarske vojske.

67 Isto, 98.

68 Horvat, 292.

Izvori

Fond Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
„Okupacija Međimurja 24. XII. 1918.“, *Jutarnji list*, 24. prosinca 1928., 17–18.
Ostavština dr. Ivana Novaka u Knjižnici i čitaonici Čakovec, Knjižnica i čitaonica Čakovec
Prije oslobađanja Međimurja i rad povjerenika, <http://ivan-novak-ostavstina.webs.com/apps/photos/photo?photoid=156417190>., 22. studenoga 2012.

Literatura

1. Bunjac, Borka, Branimir Bunjac, Julijana Jahn, Višnja Matotek, Ivana Puzak, Mario Šestak, *Pregled povijesti Međimurja*, Povijesno društvo Međimurske županije, Zrinski, Čakovec, 2003.
2. Feletar, Dragutin, *Dva seljačka bunta*, TIZ Zrinski, Čakovec, 1973.
3. Frančić, Anđela, „Međimurska ojkonomija na mađarski način“, *Folia onomastica Croatica*, 17, Zagreb, 2008., 59–80.
4. Horvat, Rudolf, *Poviest Međimurja*, Hrvatski rodoljub, Zagreb, 1944. Pretisak: Horvat, Rudolf, *Poviest Međimurja*, Bartolić, Zvonimir, Dragutin Toma, ur., Matica hrvatska Čakovec, TIZ Zrinski, 1993.
5. Jelavić, Petar, ur., *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, Izdanje Udruženja ratnih dobrovoljaca Međimurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske u Zagrebu, Zagreb, 1940.
6. Kalšan, Vladimir, *Građansko društvo u Međimurju*, Vlastita naklada, Šenkovec, 2000.
7. Kalšan, Vladimir, *Međimurska povijest*, Tiskarnica Ritonja, Čakovec, 2006.
8. Kapun, Vladimir, *Međimurje 1918.*, Zrinski, Čakovec, 1982.
9. Kardum, Livia, *Suton stare Europe*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
10. Krizman, Bogdan, „Izveštaj D. T. Simovića, delegata srpske Vrhovne komande kod vlade Narodnoga vijeća SHS g. 1918.“, *Historijski zbornik*, 1–4, (8) 1955., 123–132.
11. Krizman, Bogdan, „Oslobođenje Međimurja 1918. godine“, *Kaj*, 1, 1968., 54–62.
12. Krizman, Bogdan, „Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918“, *Historijski zbornik*, 1–4, (14) 1961., 167–216.
13. Krizman, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1989.
14. Krizman, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
15. Lajtman, Juraj, ur., *Međimurje 1919.–1959.*, Tiskara i knjigovežnica Čakovec, Čakovec, 1959.

Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj 1950-ih

IGOR STANIĆ

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata životni je standard u Jugoslaviji bio jedan od najnižih u Europi. Pored uništene infrastrukture i gospodarstva stanovništvo je bilo na rubu gladi, a nestašice hrane i ostalih proizvoda neophodnih za život bili su dio svakodnevice. Nakon prve faze obnove i izgradnje Jugoslavije (1945–1952.) u kojoj je dana prednost teškoj industriji, u drugu se fazu (1952–1965.) ušlo s drugačijim gospodarskim modelom, ali i u drugačijim političkim okolnostima.¹ Početkom pedesetih započeo je gospodarski rast koji se polagano zahuktavao da bi najviši bio od 1955. do 1961. godine.² U tom su razdoblju, usporedo s porastom industrijske proizvodnje, vlasti nastojale podizati i životni standard stanovništva.³ Poticaji za to stigli su sa Sedmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, održanoga 1958. u Ljubljani, na kojemu je bilo naglašeno da standard više ne bi smio kaskati za industrijskim rastom.⁴ Tijekom pedesetih doista je započeo polagani porast životnoga standarda: „Taj standard ne treba se mjeriti sa onim iz visoko razvijenih zemalja, nego ga treba usporediti s ‘našim’ prijašnjim standardom. Ili još bolje, opažamo ga, ako smo u stanju uočiti promjenu naših navika, načina života i svih novih prohtjeva. Mnogi predmeti, koji su prije smatrani luksuzom, danas su obična normalna stvar u našim domaćinstvima, počevši, recimo od radioaparata i potrošnje šećera i pšeničnog brašna na selu pa sve do električnih pećnica, električnih lonaca, električnih štednjaka, usisivača prašine itd.“⁵ Trend rasta životnoga standarda još se jačim tempom nastavio tijekom šezdesetih.

U razdoblju 1953–1961. u Hrvatskoj se povećao broj stanovnika, a sve je više bilo i radno aktivnoga stanovništva. Industrijalizacija je dovela do porasta broja zaposlenih, poboljšanja kvalifikacijske strukture radnika, ali i postupne urbanizacije koju je pratila i stanogradnja. U pokušaju analize položaja radničke klase nameću

1 Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 44.

2 Isto, 45.

3 Isto, 46.

4 Isto.

5 „Tri puta ‘N’“, *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 10. rujna 1958., 4.

se pitanja: kakva je bila struktura radničke klase i tko je sve pripadao tome sloju društva, kakva su bila prava i dužnosti radnika, kakav je bio životni standard radnika i što se sve podrazumijevalo pod pojmom standarda, kakva je bila struktura radničkih prihoda i rashoda? Izvori u kojima se nalaze odgovori na ova pitanja su, prije svega, statistički godišnjaci koji donose precizne podatke na kojima se mogu temeljiti određeni zaključci. Partijski dokumenti sadrže odluke i zadatke koji su trebali biti provedeni te se na taj način može pratiti zacrtani smjer razvoja društva. Korištenjem ustava i radnoga zakonodavstva moguće je utvrditi prava i dužnosti onih koje se tada nazivalo radnim ljudima i građanima. Naposljetku, sindikalne novine *Glas rada* i tjednik *Vjesnik u srijedu* donose članke i reportaže iz svakodnevnoga života. Odras stvarnosti vidljiv je i u filmskome stvaralaštvu, te vizualni materijali dobro dopunjuju podatke iz službenih vrela.

Pedesete kroz prizmu društveno-ekonomskih promjena

Sukob sa Sovjetskim Savezom i Informbiroom doveo je u Jugoslaviji do korjenitih promjena i traženja drugačijih razvojnih rješenja. U sklopu toga proveden je niz reformi, a konačni je cilj bio uvođenje radničkoga samoupravljanja i provođenje marksističkoga koncepta odumiranja države. U skladu s time donesena su dva ključna pravna akta: Uputa o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih poduzeća 1949. i Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva 1950. godine.⁶ Time je radničko samoupravljanje dobilo pravnu potvrdu i postalo smjernica za izgradnju društveno-političkih odnosa. Nastavak društvenih promjena stigao je sa Šestoga kongresa Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), održanog u listopadu 1952., na kojemu je KPJ promijenila naziv u Savez komunista Jugoslavije (SKJ) s ciljem transformiranja u organizaciju koja bi bila ideološka avangarda radničke klase.⁷ Godinu se dana kasnije Narodna fronta na svojem Četvrtom kongresu preimenovala u Socijalistički savez radnog naroda (SSRN). Iste je godine prihvaćen Ustavni zakon koji je bio potvrda izvršenih promjena, a zapravo je zamijenio stari Ustav iz 1946. godine. Njime je kao osnovom društvenoga i političkoga uređenja zemlje proglašeno samoupravljanje proizvođača i društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.⁸

6 Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 321–322; Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008*, EPH i Novi Liber, Zagreb, 2008., 467–468.

7 Bilandžić, Dušan, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji: 1945–1969.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969., 58.

8 „Ustavni zakon”, *Novi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Ustavni zakon od 13. I. 1953. i Ustav od 31. I. 1946. (dijelovi koji nisu ukinuti)*, Službeni list FNRJ, Beograd, 1953., 18–21.

Tijekom 1951. i 1952., usporedo s političkim i društvenim promjenama, započelo je i napuštanje sustava organizirane i osigurane opskrbe koja je 1945–1953. bila u nadležnosti države.⁹ Ukidanjem tih odnosa nisu se preko noći ostvarili ni tržišni mehanizam ni bogata i raznovrsna opskrba i ponuda. No, postignuti su određeni gospodarski rezultati, a bio je to i početak otvaranja gospodarskoj pomoći i zajmovima zapadnih zemalja. Krajem 1952. u Jugoslaviji je završilo razdoblje gospodarskih teškoća i stagnacije u razvoju, a započelo je desetljeće vrlo visokih stopa industrijskoga rasta poznato pod nazivom jugoslavenko privredno čudo. Svoj je vrhunac ono doživjelo u razdoblju od 1955. do 1961. kada je zemlja imala najviše stope rasta industrijske proizvodnje u Europi.¹⁰ Pozitivni rezultati u gospodarskome razvoju bili su osnova za postavljanje visokih zadataka u drugome petogodišnjem planu razvoja 1957–1961., ali i privrednu reformu u ožujku 1961. s idejom veće samostalnosti poduzeća.¹¹ Najvažnija promjena koju je donijela reforma odnosila se na raspodjelu dohotka te su na osnovi Zakona o dohotku organi samoupravljanja dobili veću autonomiju u odlučivanju o akumulaciji, potrošnji i plaćama.¹² Pojavila se tako neuravnoteženost između osobnih dohodaka i produktivnosti. Dok su plaće rasle, proizvodnja je padala. Uz sve to, pokretanje se reforme poklopilo s početkom novoga petogodišnjeg plana koji je trebao pokriti razdoblje do kraja 1965. godine.¹³ Međutim, reforma nije položila ispit te je obustavljena krajem 1961., a društveni plan 1962. godine.¹⁴ Ukupno gledano, unatoč neuspjeloj reformi početkom šezdesetih, pedesete su bile godine u kojima je započeo porast životnoga standarda koji se nastavio i u šezdesetima. Ta dva desetljeća zajedno sa sedamdesetima čine „najdulje i najpozitivnije razdoblje u razvoju Hrvatske“, tijekom kojega se ona uvrstila u red industrijski srednje razvijenih zemalja.¹⁵

9 Matica, Marijan, „Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine“, *Zbornik Mirjane Gross*, Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1999., 387., 400.

10 Bilandžić, Dušan, *Kratak pregled samoupravljanja*, Marksistički centar, Split, 1976., 52; Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 45.

11 Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 331; Jakir, Aleksandar, „Nemoguća misija i početak kraja? Gospodarske reforme u SFR Jugoslaviji tijekom 1960-ih godina“, *Zbirka Vpogledi 4: Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvatske zgodovine 20. stoljeća*, ur. Iskra Iveljić, Stjepan Matković i Žarko Lazarević, Institut za novije zgodovino, Ljubljana, 2012., 96.

12 Radelić, 331.

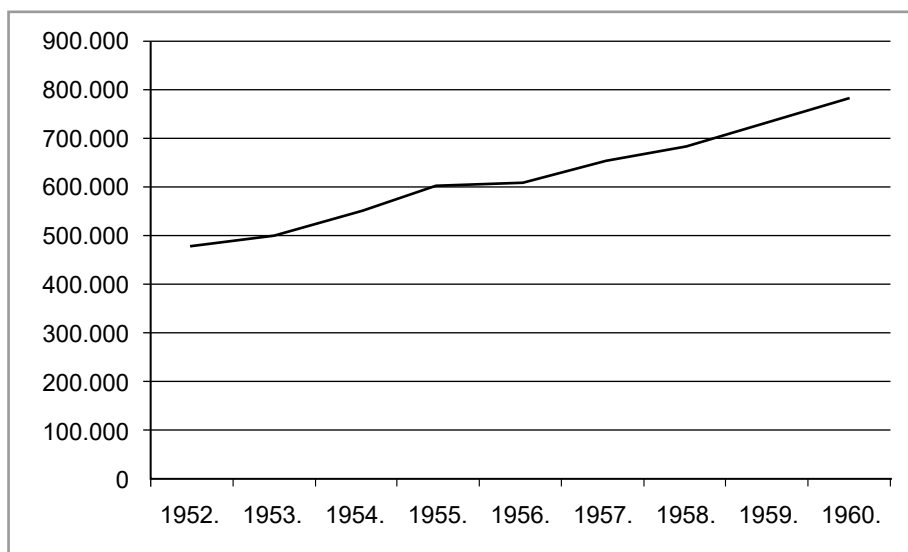
13 „Društveni plan privrednog razvitka Narodne Republike Hrvatske za razdoblje od 1961. do 1965. godine“, *Narodne novine*, 8/61, 29.

14 Radelić, 331.

15 Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje, Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 26. Usp. Družić, Ivo, Josip, Tica, „Hrvatski gospo-

Struktura radničke klase

Prema popisu stanovništva 1953. u Hrvatskoj je živjelo 3.936.022 stanovnika, a prema popisu iz 1961. broj se žitelja povećao na 4.159.696.¹⁶ Godine 1953. radno je aktivnih stanovnika bilo 1.876.877 (47,6 posto), dok ih je 1961. bilo 1.954.271 (47 posto).¹⁷ Među njima je više bilo aktivnih muškaraca (1953. – 65,4 posto, 1961. – 61,4 posto) nego žena (1953. – 31,8 posto, 1961. – 33,8 posto). Industrijalizacija je dovela do otvaranja novih radnih mjesta, a time i do povećanja broja zaposlenih kojih je 1950. bilo 475.616, a do 1960. broj se povećao na 781.247.¹⁸ Ipak, uz stalni porast zaposlenosti javljao se problem nezaposlenosti. U takvim okolnostima u potrazi za poslom uglavnom su bili nekvalificirani i priučeni radnici te osobe koje nikada nisu bile u radnom odnosu. Primjerice, 1953. posao su tražile 38.304 osobe, od toga su više od polovice bile žene (19.406), 7.174 kvalificiranih i 25.030 nekvalificiranih osoba.¹⁹ Od ukupnoga broja radnika

Graf 1. Broj zaposlenih u Hrvatskoj 1952–1960.

(Izvor podataka: Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*)

darski razvoj“, *Hrvatski gospodarski razvoj*, Ivo Družić, ur., Ekonomski fakultet sveučilišta u Zagrebu – Politička kultura, Zagreb, 2003., 96–97.

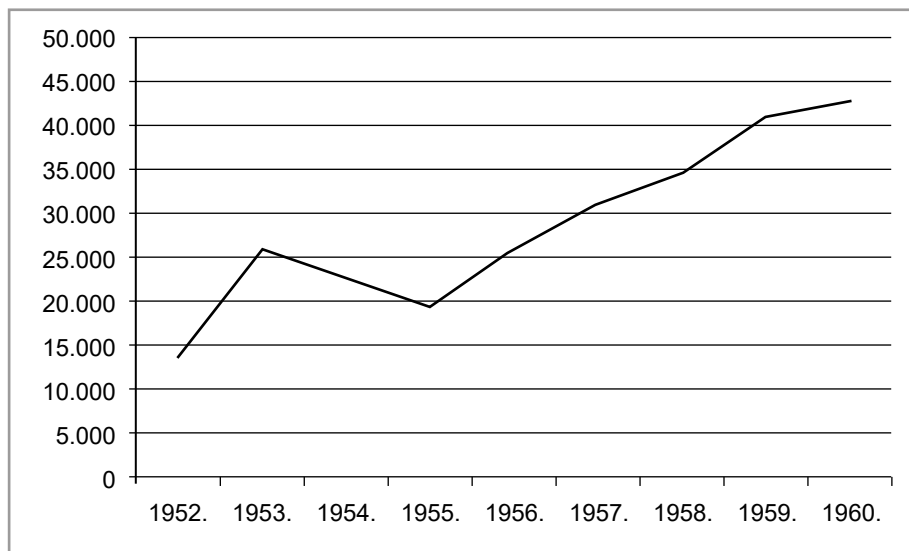
¹⁶ SGH-71, 42.

¹⁷ Isto, 44.

¹⁸ SGH-55, 104; Sirotković, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo*, Golden marketing, Zagreb, 1996., 127.

¹⁹ SGH-55, 114.

koji su tražili zaposlenje njih 8.754 se zaposlilo. Struktura zaposlenih prema spolu išla je u korist muške populacije. Tako je 1950. bilo zaposleno 340.168 radnika i službenika, a radnica i službenica 135.448. Ženska radna snaga prevladavala je jedino u tekstilnoj industriji i kulturno-socijalnim djelatnostima, dok su u ostalim granama prevladavali muškarci.²⁰

Graf 2. Broj nezaposlenih u Hrvatskoj 1952–1960.

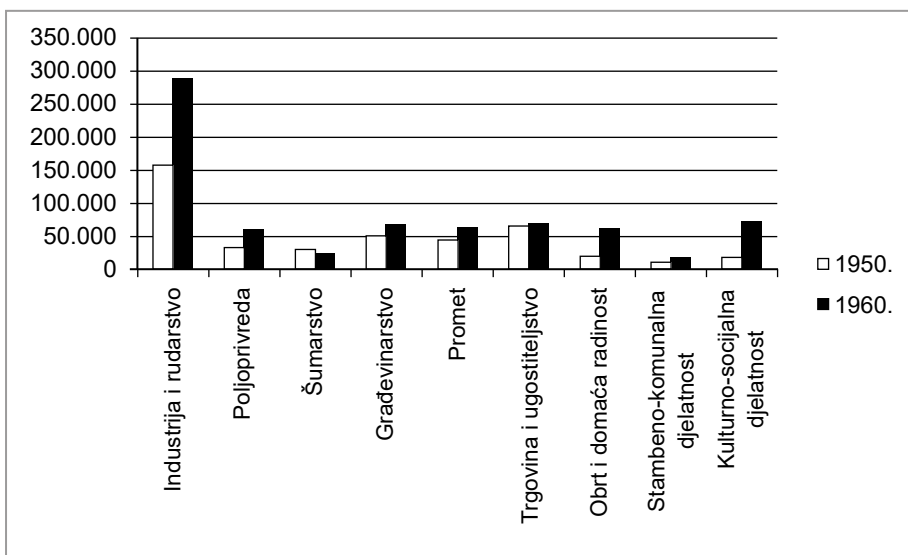
(Izvor podataka: Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*)

U gospodarstvu Hrvatske najzastupljenije su bile sekundarne djelatnosti.²¹ Primjerice, 1950. je u industriji i rudarstvu bilo zaposleno 159.304 radnika, a 1960. ih je bilo 290.000. Uzmemo li se u obzir podaci o zaposlenosti dolazi se do zaključka da su početkom pedesetih prevladavali industrijski radnici, no problem je u evidentiranju nezaposlenih, a toj su kategoriji pripadali samo oni koji su aktivno tražili zaposlenje. Ostale skupine stanovništva, poput poljoprivrednika i kućanica, nisu uračunate u tu strukturu, a tada su još bile iznimno brojne. Slična je situacija bila i sredinom pedesetih s postupnim povećanjem zaposlenosti u sekundarnim djelatnostima, a svakako je industrija kao najreprezentativnija od njih privlačila najveći dio radnika. Industrijalizacija je sigurno imala velik utjecaj na brojčano povećanje radništva čime je radnička klasa trebala dodatno ojačati i učvrstiti svoj

²⁰ SGH-53, 90.

²¹ SGH-55; SGH-71, 49.

vodeći položaj. Također, djelovala je na socijalnu i prostornu pokretljivost te omogućila napredak i razvoj obrazovnog sustava. Proces društvene pokretljivosti karakterizira mijenjanje ekonomske i profesionalne strukture stanovništva, odnosno neprestano prelazanje iz jedne u drugu djelatnost, iz jednih zanimanja u druga, a glavni je poticaj bila deagrarizacija.²² U razdoblju 1948–1961. radi prelaska u druge djelatnosti poljoprivredu je u Jugoslaviji napuštalo 219.000 stanovnika godišnje, a proces je tekao najbrže između 1953. i 1961. godine. Prema statističkim podacima u Hrvatskoj je u razdoblju 1948–1953. iz poljoprivrednih u druge djelatnosti prešlo 246.000 stanovnika ili prosječno 49.200 godišnje, a 1953–1961. taj se broj povećao na 458.000 stanovnika te dosegao prosječnu godišnju vrijednost od 57.250.²³ Nakon rata, besplatno su školovanje i ekstenzivno planiranje industrije doveli do masovnog napuštanja poljoprivrede i taj se proces nastavio sljedećih godina. Poslijeratna obnova zemlje te provođenje industrijalizacije i petogodišnjega plana zahtijevali su povećanje postojećega broja radnika. Seljaštvo je kao najbrojnija skupina u društvu bilo osnovica iz koje su se regrutirale mase te se transferirale u neposredne proizvođače i u redove neproizvodnih radnika. Gospodarski razvoj pogodio je bržemu prijelazu stanovnika iz poljoprivredne u ostale djelatnosti, mahom industrijske. Međutim, došlo je i do stvaranja radnika-seljaka

Graf 3. Struktura zaposlenosti prema djelatnostima 1950. i 1960.

(Izvor podataka: SGH-55, SGH-71)

²² Šuvar, Stipe, *Sociološki presjek Jugoslavenskog društva*, Školska knjiga, Zagreb, 1970., 43–44.

²³ Isto, 41.

(polutani) koji prelaskom iz poljoprivredne u ostale djelatnosti nisu napustili svoj zemljišni posjed niti su u potpunosti prihvatili suvremenu industrijsku kulturu.²⁴

Prema znanstvenim podjelama iz razdoblja socijalizma, u jugoslavenskom su društvu postojali radnička klasa, sitni proizvođači s vlastitim sredstvima (obrnici i seljaštvo) i neproizvodni radnici (prema Šuvaru kontraklasa, ili prema podjeli u statističkim godišnjacima „osoblje plaćeno iz budžeta“, tj. oni koji su živjeli od viška rada jer nisu sudjelovali u proizvodnji, a u njih su spadali oni koji su radili u državnim tijelima, uprave i pravosuđa, odnosno oni koji su dobivali plaću iz državnoga proračuna).²⁵ U radničku su klasu spadali svi neposredni proizvođači u području materijalne proizvodnje i materijalnih usluga, odnosno oni pripadnici društva koji su obavljali proizvodni rad i, osim proizvoda potrebnih za njihovo održavanje, proizvodili i viškove proizvoda za proširenje društvene reprodukcije. Unutar same radničke klase razlikovali su se fizički radnici (radnik u pravom smislu riječi) – oni koji su obavljali pretežno fizičke poslove – i intelektualni radnici, tj. službenici – koji su se dijelili na stručne i pomoćne.²⁶ Pritom su stručni obavljali umne funkcije, a pomoćni su radili na pomoćnim poslovima (primjerice čistači, vratar, stražari i sl.). Fizički su radnici uglavnom bili izvršitelji, a intelektualni radnici uglavnom oni koji su izdavali naredbe. Pod pojmom osoblja podrazumijevali su se radnici i službenici zajedno. Prema djelatnostima koje su obavljali, pripadnici radničke klase svrstavali su se u skupine: poljoprivrednici, industrijski, zanatski, šumarski, rudarski, građevinski radnici; zatim, prometni, trgovački, ugostiteljski, stambeno-komunalni i kulturno-socijalni djelatnici. U Hrvatskoj je među zaposlenima najviše bilo industrijskih radnika i službenika, a njihov se broj neprestano povećavao te je u razdoblju 1950–1960. porastao za oko 130.000.²⁷ Relativno su dobro zastupljeni bili građevinarstvo, trgovina i ugostiteljstvo te poljoprivreda koja s radnom snagom stagnira početkom pedesetih, dok se početkom šezdesetih stabilizira. U radničku su klasu ulazili i finansijski i uredski službenici te tehnička inteligencija, ako su radili u proizvodnim djelatnostima i ako su njihovi dohoci bili odgovarajući utrošenome radu u proizvodnji.²⁸

Omjer radnika i službenika išao je u korist radnika kojih je 1950. bilo 323.326, a službenika 148.102, dakle dvostruko manje. Sredinom pedesetih taj se omjer sve više povećavao u korist radnika te ih je 1954. bilo gotovo četiri puta više nego

24 Isto, 45.

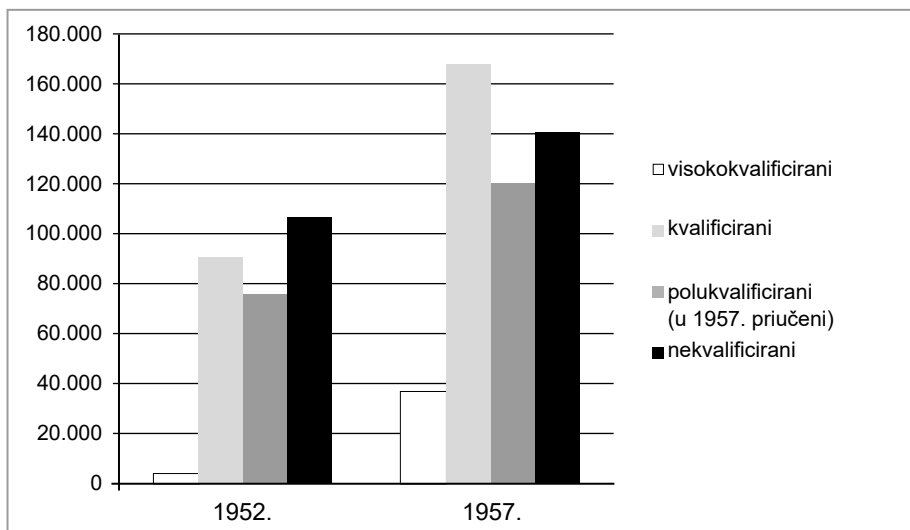
25 Isto, 12–14; SGH-55, 103.

26 SGH-55, 103.

27 SGH-55, 104; SGH-71, 49.

28 Šuvar, 13.

službenika.²⁹ Postojala je i podjela koja se temeljila na visini dohotka, razini obrazovanja, sposobnostima, odgovornosti, proizvodnosti i društvenom ugledu.³⁰ Sukladno tim kriterijima razlikovali su se tehnička inteligencija, visokokvalificirani, kvalificirani, priučeni i nekvalificirani radnici. Kvalifikacijska struktura radnika stalno se poboljšavala: 1952. bilo je oko 4.000 visokokvalificiranih radnika, već sljedeće godine bilo ih je dvostruko više, dok se 1957. broj popeo na gotovo 37 tisuća. Međutim, to nije značilo i smanjivanje polukvalificiranih i nekvalificiranih radnika. Naprotiv, njihov se broj također povećavao što je bio rezultat stalnoga pristizanja novih radnika sa sela pred kojima je tek bio proces stručnoga obrazovanja i usavršavanja.

Graf 4. Kvalifikacijska struktura radne snage u Hrvatskoj 1952. i 1957.

(Izvor podataka: SGH-55, SGJ-58)

Radnici u radnome zakonodavstvu

U prosincu 1957. na sjednicama Saveznoga vijeća i Vijeća proizvođača Savezna narodna skupština usvojila je Zakon o radnim odnosima koji je zamijenio niz ranijih uredbi kojima su se do tada uređivali radni odnosi.³¹ Zakonom su pravno regulirani položaj, prava i zaštita radnika, odnosno građana u radnome odnosu. Građanima je bilo osigurano pravo na rad, a radnicima sloboda izbora zaposlenja

²⁹ SGH-53, 88.

³⁰ Šuvar, 14.

³¹ „Zakon o radnim odnosima”, *Službeni list FNRJ*, 53/57, 1044.

i radnoga mjesta, materijalni položaj u radnome odnosu te zaštita pri radu i u ostvarivanju zakonskih prava. Radni odnos činili su uzajamna prava i dužnosti između radnika i organizacije, a zasnivao se dobrovoljno i raskidao prema uvjetima predviđenim u zakonu.

Svaki je radnik za svoj rad polagao pravo na osobni dohodak (plaću) koji se nije mogao oduzeti ili smanjiti, osim u slučajevima povrede radne discipline.³² Plaća se ostvarivala iz dohotka koji je privredna organizacija postigla svojim poslovanjem te je ona određivala koji će se dio dohotka, nakon podmirenja obaveza prema društvenoj zajednici, upotrijebiti za osobna primanja radnika.³³ Svakome je radniku plaća ovisila o kvaliteti i količini rada koji je on uložio i izvršio, a u granicama koje je privredna organizacija izdvojila iz ukupnoga proračuna poduzeća. Također, radnici su imali pravo na minimalnu plaću koja se određivala saveznom zakonom bez obzira na ostvaren uspjeh poduzeća. Visina plaće pojedinoga radnika utvrđivala se tarifnim pravilnikom koji je donosila privredna organizacija.³⁴ Radnici su imali pravo na socijalno osiguranje koje je bilo obavezno i jedinstveno na području cijele Jugoslavije, a njime su bila utvrđena prava u slučaju bolesti, smanjenja radne sposobnosti, starosti, smrti, kao i niz drugih prava utvrđenih propisima o socijalnom osiguranju.³⁵

Redovno radno vrijeme iznosilo je osam sati dnevno i 48 sati tjedno. Dakle, i subota je bila radna, a nedjelja slobodan dan.³⁶ Tijekom radnoga dana radnici su imali pravo na odmor u trajanju od 30 minuta koji im je bio uračunat u redovno radno vrijeme. U slučaju dvokratnoga radnog vremena odmor nije smio biti kraći od jednoga sata.³⁷ Radnici su imali pravo na dnevni i tjedni odmor. Prvi je nastupao između dva uzastopna radna dana i trajao je najmanje dvanaest sati, a drugi u radnome razdoblju od sedam dana i nije smio biti kraći od 32 sata. Tjedni je odmor u pravilu bio nedjeljom, a slobodno je vrijeme nastupalo nakon završenoga posla u subotu poslijepodne. Pored toga, radnicima je bio omogućen i plaćeni godišnji odmor koji je trajao najmanje dvanaest, a najviše 30 dana. Svaki je radnik pravo na godišnji odmor stjecao nakon jedanaest mjeseci neprekidnoga radnog staža.³⁸ Dužina odmora određivala se prema radnome stažu, uvjetima rada, funkciji i kvalifikaciji radnika. Prema ovim je kriterijima radnik koji je imao do pet

32 Isto, 1045.

33 Isto, 1058.

34 Isto, 1059.

35 Isto, 1045.

36 Isto, 1056.

37 Isto, 1061; više o odmoru u Duda, *Pronađeno blagostanje*, 77.

38 Isto, 1046.

godina radnoga staža polagao pravo na dvanaest dana odmora, onaj od pet do petnaest godina imao je mogućih osamnaest dana odmora, a od 15 do 25 godina radnoga staža omogućavalo je 30 dana plaćenoga godišnjeg odmora.³⁹ Zakonom je bila predviđena i posebna zaštita žena koje su u slučaju trudnoće imale pravo na dopust u trajanju od 105 dana.⁴⁰ Za vrijeme dopusta žena je imala pravo na naknadu umjesto plaće.

Da bi se osiguralo što brže i pravilnije zapošljavanje privremeno nezaposlenih radnika postojala je posebna služba posredovanja rada koja je trebala surađivati s organizacijama i ustanovama radi što kvalitetnijega zapošljavanja radnika. U toj su suradnji organizacije i ustanove trebale u roku od pet dana obavijestiti službu posredovanja rada o svakome danom otkazu, prestanku radnoga odnosa i o svakome novome radnom mjestu. Na nova je mjesta trebalo zapošljivati radnike koje je slala služba ako bi oni ispunjavali uvjete.⁴¹ Osobe koje su ulazile u radni odnos i one koje su u njemu već bile morale su imati radnu knjižicu kojom su mogle dokazati svoju struku, zanimanje, stručnu spremu, radni staž i ostala prava iz socijalnoga osiguranja, a osobito pravo na mirovinu. U knjižicu se nisu smjele upisivati kazne, zabrane i ostali negativni podaci o radniku koji su mogli utjecati na njegovo daljnje zapošljavanje.

Uspostavljanje radnoga odnosa teklo je na sljedeći način. Prije svega, osoba koja je stupala u radni odnos morala je imati napunjenih petnaest godina i biti zdravstveno sposobna za rad.⁴² Radni se odnos uspostavljao na osnovi sporazuma između radnika i privredne organizacije. Time je radnik prihvatio uvjete, prava i obaveze koje su bile utvrđene zakonom, propisima na osnovi zakona i pravilnikom privredne organizacije. Radni se odnos mogao uspostaviti na neodređeno i određeno vrijeme (u slučaju sezonskih i drugih poslova koji ne traju duže od tri mjeseca), te na probni rok u trajanju od najviše 30 dana. Radnički je savjet odlučivao o prijemu radnika u poduzeće, a u slučajevima gdje nije bilo toga organa odlučivao je cijeli radni kolektiv. Nakon toga je direktor ili druga ovlaštena osoba zaključivala sporazum s radnikom.⁴³ Radni se odnos mogao prekinuti sporazumom, otkazom, istekom vremena na koje je bio zasnovan, odlukom disciplinske komisije, samovoljnim napuštanjem posla, po sili zakona ili uslijed gašenja poduzeća.⁴⁴ Inspektorat rada bio je državni organ kojim se kontroliralo pravilno izvršavanje

39 Isto.

40 Isto, 1048.

41 Isto, 1052–1053.

42 Isto, 1054.

43 Isto, 1055.

44 Isto, 1067.

propisa o radnim odnosima. Svaki se radnik mogao obratiti nadležnome inspektoratu rada ako su mu bila povrijeđena prava iz radnih odnosa, nakon čega bi uslijedila intervencija inspektorata kod organizacije u kojoj je radnik bio zaposlen.⁴⁵

Zakonom su bila zajamčena prava, ali i dužnosti koje je radnik bio dužan ispunjavati. Radna se disciplina odnosila na dužnosti i obaveze u ponašanju radnika za vrijeme rada. Održavanje radne discipline i poduzimanje odgovarajućih disciplinskih mjera bili su zadatak radnoga kolektiva, odnosno organa upravljanja. Privredna je organizacija samostalno regulirala disciplinu i odgovornost radnika za njezinu povredu donošenjem pravilnika koji je bio u suglasnosti s odredbama Zakona o radnim odnosima.⁴⁶ Radnici su bili dužni čuvati društvenu imovinu, ulagati svoje stručne sposobnosti pri radu i racionalno koristiti sredstva za proizvodnju, osobno i pod svojom odgovornošću obavljati rad u privrednoj organizaciji, izvršavati radne obaveze i dužnosti koje su bile utvrđene radnim odnosom i pravilnikom privredne organizacije, biti na svojem radnom mjestu i raditi u propisanome radnom vremenu. Ako su bili spriječeni doći na posao, bili su se dužni javiti poduzeću u roku od 24 sata i, naposljetku, nisu se smjeli udaljavati s radnoga mjesta bez dozvole nadležne osobe. U slučaju povrede radne discipline neizvršavanjem svoje radne dužnosti i obaveza radnik je disciplinski odgovarao. Među teže povrede radne discipline, između ostaloga, spadali su „krivotvorenje isprava ili davanje netočnih podataka u svrhu obmanjivanja privredne organizacije, kako bi mogli biti od utjecaja na zasnivanje, trajanje i prestanak radnog odnosa“, „zloupotreba položaja ili prekoračenja danog ovlaštenja“, „prouzrokovanje imovinske štete privrednoj organizaciji nemarnim ili nesavjesnim vršenjem svoje dužnosti“, „pribavljanje osobne materijalne koristi, kao i primanje darova ili drugih pogodnosti u vezi sa radom privredne organizacije i na njenu štetu“, te „dolazak na rad u napitom stanju, kao i opijanje za vrijeme rada“.⁴⁷ Radnik nije smio biti disciplinski kažnjen prije nego što je bio saslušan, a također je imao pravo na branitelja u postupku pred disciplinskom komisijom, odnosno disciplinskim sudom. Za povredu discipline bio je predviđen niz kazni: opomena, ukor, strogi javni ukor, novčana kazna, smjenjivanje s dužnosti i otpuštanje iz privredne organizacije.

Posebna se pažnja posvećivala radnim uvjetima, a osobito zaštiti radnika. Higijensko-tehnička zaštita obuhvaćala je sve mjere i sredstva kojima su se štitili radnici.⁴⁸ Među njima je posebno važno bilo uređenje i održavanje tvorničkih zgrada i radionica, osiguranje propisane površine prostoriya te njihovo osvjetljenje i ventilacija, održavanje strojeva i zaštitnih sredstava, osiguranje od požara, električne

45 Isto, 1053.

46 Isto, 1064.

47 Isto.

48 Isto, 1047.

struje, eksplozije, štetnih plinova i ostalih štetnih tvari. Osiguranje od odrona u rudnicima, kamenolomima i drugim radilištima bilo je također dio zaštitnih mjera. Usto, radnicima su se trebala osigurati zaštitna sredstva i odgovarajući sanitarno-higijenski čvor. Organizacije su bile dužne provoditi higijensko-tehničku zaštitu i time zaštititi svoje radnike od nesreća i bolesti na radnome mjestu. Radnik je mogao odbiti pristupiti poslu ako sigurnosne mjere nisu bile zadovoljene po propisima.⁴⁹ Iako su zakonskim odredbama bile određene mjere zaštite na radnim mjestima te su ih poduzeća uglavnom nastojala provoditi, nerijetko je ljudska nepažnja i lijenost bila uzrokom brojnih nesretnih slučajeva.

Životni standard radničkih obitelji

Sredinom pedesetih Hrvatska je ušla u razdoblje stabilnoga ekonomskog razvoja, a uz opći je gospodarski rast bio predviđen i porast životnoga standarda zaposlenih. Da bi se to ostvarilo trebalo je prići rješavanju stambenih, komunalnih, prosvjetnih i zdravstvenih pitanja.⁵⁰ U vezi s porastom proizvodnje bio je predviđen porast plaća, a time i potrošnje koja je u pojedinim godinama trebala ovisiti o ostvarenim rezultatima u proizvodnji. Ukupni fond osobne potrošnje trebao je porasti povećanjem broja zaposlenih i prosječnih realnih plaća koje su se trebale godišnje povećavati za sedam do osam posto.⁵¹ Godine 1958. na Sedmom je kongresu SKJ dan novi poticaj daljnjemu poboljšanju životnih uvjeta građana. U Programu je kao cilj socijalističkoga gospodarstva naglašena „briga za potrebe čovjeka, stalno poboljšavanje materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi“, a da bi se to postiglo bilo je potrebno stalno povećanje proizvodnje.⁵² Standard, koji je dotad kaskao, trebao je rasti usporedo s industrijskim porastom.⁵³ U Programu SKJ je kao cilj komunističke djelatnosti označeno stvaranje slobodnoga komunističkog društva na bazi „obilja proizvoda“. ⁵⁴ To se, uz vodeću ulogu „radničke klase“ i daljnje razvijanje samoupravljanja, trebalo postići stalnim razvijanjem proizvodnih snaga i konstantnim poboljšavanjem životnoga standarda te „u krajnjoj liniji, stvaranjem obilja proizvedenih dobara, što će društvu omogućiti da na svojim zastavama ispiše riječi: svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema

49 Isto.

50 „Društveni plan privrednog razvoja Narodne Republike Hrvatske za razdoblje od 1957. do 1961. godine“, *Narodne novine*, 1/58, 2.

51 Isto, 3.

52 *Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani)*, Stvarnost, Zagreb, 1965., 186.

53 Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 46.

54 *Program SKJ*, 241.

njegovim potrebama“.⁵⁵ Godinu dana nakon Sedmoga kongresa SKJ održan je Četvrti kongres SKH na kojemu je naglašeno da će se u skladu s Programom SKJ komunisti boriti za daljnju izgradnju socijalističke Jugoslavije.⁵⁶

Pod životnim standardom podrazumijeva se podmirivanje ljudskih potreba, a riječ je o potrošnji hrane, odjeće i obuće, stambenome pitanju, korištenju sustava obrazovanja, zdravstva i kulture, provođenju slobodnoga vremena, navikama i običajima.⁵⁷ Prilikom određivanja razine standarda postoji objektivno i subjektivno mjerenje, dakle ono koje se oslanja na službeni statistiku (*standard-evaluation*) i ono koje je posljedica osobnoga doživljaja (*self-evaluation*).⁵⁸ Toga su novinari bili svjesni i u pedesetima te su isticali da svatko „najčešće mjeri samo svoj ‘privatni standard’“, a pritom kao kriterij uzima, primjerice, količinu konzumiranoga mesa, posjedovanje električnih štednjaka ili novoga odijela, dok se zanemaruju ostali elementi poput zdravstvenoga osiguranja, mirovine i plaćenoga godišnjeg odmora.⁵⁹ Standard je pedesetih bio ograničen mogućnostima proizvodnje materijalnih dobara koja su služila za ostvarivanje svakodnevnih potreba. Drugim riječima, razina podmirivanja potreba stanovništva ovisila je o stupnju razvijenosti proizvodnih snaga društva.⁶⁰

„Imam prijatelja, koji ima 14.000 dinara mjesečne plaće. Oženjen je i ima zlatnog sinčića. Kad se sretmem s tim prijateljem, razgovaramo, između ostalog, i o njegovoj plaći. Tuži se čovjek. Mala plaća, poslije petnaestog u mjesecu jedva veže kraj s krajem... Imam još jednog prijatelja. On ima 26.000 dinara mjesečne plaće, dvoje djece i, naravno ženu. Poslije petnaestog u mjesecu jedva guram. Samo me akontacija spasava do prvog, - tuži se on... Žena mog trećeg prijatelja upravo očekuje dijete. I sva se, jadnica, zahukta žaleći se na prilike. Oprema za dijete stoji prilično novaca, a njen suprug, to jest moj treći prijatelj, zarađuje samo 32.000 dinara na mjesec.“⁶¹ S obzirom na tadašnje prilike i prosječnu plaću radnika u Hrvatskoj, koja je iznosila oko 12.000, a službenika oko 17.000 dinara, novinar *VUS-a* pitao se 1958. kako je moguće da njegov prvi prijatelj ima vespu koju je namjeravao prodati da bi kupio motocikl, da ga njegov drugi prijatelj uvijek

55 Isto.

56 *IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb 7–10. travnja 1959.*, Naprijed, Zagreb, 1959., 601

57 Šefer, Berislav, *Socijalna politika i životni standard*, Sindikalna škola Hrvatske Josip Cazi, Radničke novine, Zagreb, 1984., 13

58 Sen, Amartya Kumar i dr., *The Standard of Living*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987., 30. Prema: Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 43.

59 „Zaboravljeno u kućnom budžetu“, *VUS*, 5. ožujka 1958., 4.

60 Šefer, 13.

61 „Magična tajna kućnih budžeta“, *VUS*, 27. kolovoza 1958., 4.

ugošćava i časti hladnim jogurtom iz hladnjaka, a da treći „ne očekuje samo dijete [...] upravo mu je na carinici automobil, pa čeka da mu se riješi molba za oslobođenje carine“, a da si sve to mogu priuštiti od plaće.⁶² Kako je bilo moguće da je standard bio na tako visokome stupnju kada je jasno da svi ti elementi udobnoga života nisu bili pokriveni plaćama?

Potrebno je osvrnuti se na strukturu prihoda i rashoda radničkih obitelji koja je nastala na osnovi redovnih mjesečnih anketa koje je provodio Republički zavod za statistiku u sedam industrijskih središta (Zagreb, Osijek, Split, Rijeka, Slavonski Brod, Sisak i Varaždin).⁶³ U početku se pri izboru obitelji nije koristio nikakav poseban kriterij, a 1955. se počinju anketirati samo četveročlane obitelji u kojima zarađuje samo jedan član. Međutim, bez obzira na početno nepostojanje ključa po kojemu su se birali uzorci za anketu, uglavnom su prevladavale obitelji s jednim zaposlenim članom. Ukupni prihodi radničke obitelji bili su zbroj svih primanja, redovnih i izvanrednih. Dakle, u kućni proračun ulazili su plaća, dječji dodaci, stipendije, prekovremeni rad, višak fonda plaća, premije i nagrade, periodične isplate te razni dobici i pokloni. Radnici su raspolagali i financijama koje su bile plod kredita i ušteda, ali te kategorije nisu ulazile u strukturu prihoda. Od svih su izvora prihoda kućnome proračunu najviše pridonosili plaća i dječji dodaci koji su 1953. zajedno činili 87,5 posto ukupnih primanja, a slično je bilo i sljedećih godina.⁶⁴ U razdoblju od 1953. do 1961. prihodi radničkih obitelji imali su tendenciju rasta te su 1953. iznosili oko 19.000, četiri godine kasnije 23.000, a 1961. 34.000 dinara. Prihodi i rashodi kretali su se uglavnom ujednačeno, a moglo bi se reći da su od ukupne zarađene svote obitelji potrošile oko 90 posto.

Bitan su element životnoga standarda potrošnja i raspodjela osobnih primanja, a standard života u nekoj zemlji prosuđuje se na osnovi strukture proračuna kućanstva.⁶⁵ Ako su izdaci za prehranu visoki, standard je nizak i obrnuto. Hrvatska je radnička obitelj najveći dio kućnoga proračuna trošila upravo na hranu, i to više od polovice mjesečnih prihoda. To znači da je na ostale elemente standarda otpadalo manje od pola ukupnih prihoda. Primjerice, 1953. radnička je obitelj na prehranu trošila 51,8 posto, na duhan i piće 7,6 posto, odjeću i obuću 13,6 posto, stan 2,4 posto, ogrjev i osvjtljenje 5,4 posto, pokućstvo 4,4 posto, kulturno-društveni život 5,2 posto te na ostale troškove tri posto.⁶⁶ Slična slika troškovnoga menija protezala se i idućih godina, a početkom šezdesetih su se troškovi za prehranu gotovo neznatno smanjili, ali su i dalje ostali dominantni. Primjerice, 1961.

⁶² Isto.

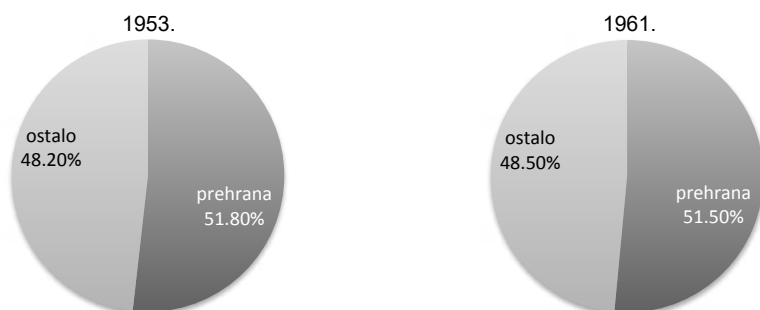
⁶³ SGH-53, 103; SGH-55, 435.

⁶⁴ SGH-54, 402.

⁶⁵ Šuvar, 103.

⁶⁶ SGH-55, 402.

na prehranu se trošilo 51,5 posto, na stanovanje (ogrjev i osvjetljenje, pokućstvo, izdaci za stan) 15,1 posto, na odjeću i obuću odlazilo je 12,8 posto, kulturno-društveni život 5,5 posto, higijenu 3,4 posto te na ostale troškove 5,5 posto.⁶⁷ Za jednu prosječnu radničku plaću 1954. moglo se kupiti oko 380 kg kruha ili 56 kg govedega mesa, 850 kg krumpira ili 108 kg šljiva, 400 l mlijeka ili 97 l vina.⁶⁸ Radnik je mogao kupiti četiri odijela ili isto toliko pari radničkih cipela, ošišati se 315 ili otići u kino 340 puta.⁶⁹ Iako su cijene proizvoda bile više nego predratnih godina treba spomenuti i da je prosječna plaća radnika bila veća nego 1939. godine, a iznosila je preko 12.000 dinara.

Graf 5. Udio prehrane u strukturi troškova radničkog kućanstva 1953. i 1961.

(Izvor podataka: SGH-55, SGJ-62)

Cijene su posebna kategorija koja je utjecala na potrošnju i standard, a kretale su se na sljedeći način: ako se 1952. označi s indeksom 100, cijenama industrijskih proizvoda 1954. odgovara indeks 94, sljedeće godine 100, a 1957. 103, dok su poljoprivredni proizvodi imali tendenciju većeg rasta pa je indeks za 1954. 123, 1955. 131, a za 1957. 162.⁷⁰ Iz statističkih podataka vidi se da su industrijski proizvodi bili relativno izjednačeni, dok su cijene poljoprivrednih rasle. Usporedo s porastom troškova došlo je i do porasta plaća radnika, ali u usporedbi s onim predratnim, poratno je vrijeme donijelo veću socijalnu sigurnost i veća radnička prava: „Pri ocjeni današnjih i predratnih životnih uvjeta kod nas trebalo bi uzeti u obzir i to, da je naš čovjek oslobođen straha od nezaposlenosti, da su riješena pitanja osiguranja u slučaju bolesti i drugih neprilika, da sam upravlja svojim poduzećem i odlučuje, što će i kako proizvoditi.“⁷¹

⁶⁷ SGH-55, 402; SGJ-62, 438.

⁶⁸ SGH-55, 388

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ „Dinar 1939. – dinar 1958.“, VUS, 5. siječnja 1958., 5.

⁷¹ Isto.

Kako je prehrana izvorna sastavnica standarda, bitno je analizirati njezine promjene koje se odnose na sastav, kvalitetu i količinu.⁷² U strukturi mjesečne potrošnje namirnica radničke obitelji kruh i proizvodi od žitarica zauzimali su najveći udio.⁷³ Godine 1953. mjesečna potrošnja kruha i peciva iznosila je 43,3 kg, u sljedećim se godinama smanjila te je 1957. iznosila 39,9 kg, a 1961. 39,6 kilograma. Brašno i griz zauzimali su manji udio u mjesečnoj potrošnji koji je 1953. iznosio 7,6 kg, 1957. je ostao gotovo nepromijenjen s 7,8 kg, a 1961. je porastao u odnosu na 1953. za pola kilograma. Potrošnja mesa i ribe u razdoblju 1953–1961. kretala se u prosjeku oko 8 kg mjesečno, što bi značilo oko 0,26 kg dnevno. U istome je razdoblju četveročlana radnička obitelj kupovala u prosjeku oko 30 l mlijeka mjesečno. Iako se u tome razdoblju potrošnja mlijeka nije previše mijenjala, konzumacija mliječnih proizvoda se povećala. Godine 1953. utrošak sira, vrhnja i maslaca iznosio je oko 0,7 kg mjesečno, a 1961. oko 1,3 kilograma. Od povrća je najveći udio zauzimao krumpir s 18,1 kg 1953., dok je potrošnja u 1957. pala na 15,4 kg, a u 1961. na 13,4 kilograma. Potrošnja voća 1953. iznosila je 10,6 kg, a 1961. 12,4 kg mjesečno. U svrhu ispitivanja kvalitete i količine prehrane gradskoga stanovništva Centralni higijenski zavod proveo je 1956. anketu u pet industrijskih središta, u Zagrebu, Rijeci, Splitu, Osijeku i Varaždinu.⁷⁴ Došli su do zaključaka da je u Rijeci dnevno trošeno oko 2.518 kalorija od potrebnih 2.604, u Splitu 2.413 od 2.771, Zagrebu 2.554 od 2.668, dok su Varaždinci s 2.670 kalorija unosili više od nužnih 2.607. Dnevni utrošak kalorija neprestano se povećavao nakon rata te je 1952. uglavnom iznosio oko 2.600, dok je početkom šezdesetih iznosio oko 3.000.⁷⁵ Povrh toga, postavlja se i pitanje kvalitete unesenih namirnica. Tijekom pedesetih nije bilo značajnih pomaka u kvaliteti prehrane u kojoj je potrošnja kruha i ostalih proizvoda od žitarica bila velika, dok je zastupljenost mesa i ribe, mlijeka, voća i povrća bila slabija. No, jelovnik radničkih obitelji nakon rata postupno je postajao sve bolji i šarolikiji, osobito nakon prestanka racionirane i osigurane opskrbe kada su namirnice postajale sve dostupnije. Značajniji će se pomak ipak dogoditi tek tijekom šezdesetih godina kada će se potrošnja mesa i ribe povećati za oko četiri puta u odnosu na pedesete, a slično je bilo i s voćem, povrćem i ostalim namirnicama.⁷⁶

Usporedo s razvojem industrije i prelaskom iz poljoprivrednih u druge djelatnosti (iz seljaštva u radničku klasu) tekao je i proces urbanizacije, a samim time i razvoj gradova i gradskoga načina života. U razdoblju od 1948. do 1953. ukupno

72 Šuvar, 103.

73 Podaci o strukturi prehrane iz SGH-55, 408; SGJ-58, 399; SGJ-62, 435.

74 „Kako se hrani gradsko stanovništvo“, *Glas rada*, 6. ožujka 1958., 3.

75 Šuvar, 104.

76 Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 56.

se stanovništvo povećavalo za četrnaest promila godišnje, a gradsko stanovništvo za 38,2 promila.⁷⁷ Dakle, gradsko je stanovništvo raslo trostruko brže. Povećavao se i broj gradskih naselja pa je Hrvatska 1953. imala 52, a 1961. 73 grada.

Usko povezano s urbanizacijom bilo je posjedovanje „krova nad glavom“, odnosno rješavanje stambenoga pitanja kao bitnoga elementa standarda. U razdoblju od 1953. do 1962. u Hrvatskoj je bilo izgrađeno 133.000 stanova, a godišnje se prosječno završavalo 13.300.⁷⁸ U strukturi izgrađenih najviše je bilo dvosobnih (54,7 posto), a slijedili su jednosobni (30,1) i trosobni (15,2) stanovi. Površina završenih stanova iznosila je 7.016 četvornih metara, dok je prosječna površina jednoga stana iznosila 52,9 četvornih metara. Od ukupnoga broja izgrađenih stanova, 54.000 (40,6 posto) je bilo u vlasništvu društvenoga, a 79.000 (59,4 posto) privatnoga sektora.⁷⁹ Prema podacima iz 1950. prosječna je veličina stana u gradskim naseljima u Hrvatskoj iznosila 43,2 četvorna metra, a prosječan je broj stanara bio 4,4.⁸⁰ Do početka šezdesetih površina se povećala, a broj stanara smanjio. Godine 1961. prosječna je veličina stana iznosila 44,8 četvornih metara, a prosječan je broj stanara bio četiri. Iako je iz ovih podataka vidljivo poboljšanje, stanova još uvijek nije bilo dovoljno. U jednoj anketi koju je proveo VUS 1958. neimenovana je radnica izjavila: „Žao mi je što ne pripadam toj generaciji, koja će imati vlastite stanove...“⁸¹ Urednici su VUS-a problem nedostatka stanova vidjeli u skupoj izgradnji i neracionalnom trošenju sredstava. Tijekom pedesetih u tisku se o problemu nedovoljnoga broja stanova i skupe stanogradnje često pisalo i tražio se izlaz iz toga problema. Primjerice, pojedini su arhitekti predlagali izgradnju stambenih jedinica koje bi bile prikladne i jeftine.⁸² Projekt pod nazivom Eksperiment 57 već je bio započeo te su prve zgrade bile završene. Riječ je o jeftinijem načinu gradnje i opremanja stanova pri čemu bi izgradnja jedne zgrade s oko 30 stanova koštala dvije trećine manje nego što je bilo u dotadašnjoj praksi.⁸³ „Supermoderni balkoni, brisoleji, mramorne fasade... sve je to lijepo, ali suviše skupo. Prihvatimo tezu: svakom radnom čovjeku treba stan, pa makar i skroman.“⁸⁴ S ovim bi se vjerojatno složio i Martin iz igranoga filma Branka Bauera *Martin u oblacima* koji je sa svojom djevojkom maštao o velikome stanu kako bi ga na kraju

77 Šuvar, 69.

78 *Statistički podaci o privrednom i društvenom razvoju SR Hrvatske od 1952. do 1972.*, 84.

79 Isto.

80 Šuvar, 105.

81 „Stan naš svagdašnji sagradimo već danas“, VUS, 26. ožujka 1958., 4.

82 „Eksperiment 57“, VUS, 8. siječnja 1958., 5.

83 Isto.

84 „Neboderi na 3 kata“, VUS, 17. prosinca 1958., 4.

prevelika želja za vlastitim krovom nad glavom toliko zaslijepila da je pristao na sumnjivu kombinaciju prema kojoj je trebao postati vlasnikom male garsonijere ni približno slične stanu iz mašte.⁸⁵ Međutim, bez obzira na to, kada je Martin pokazao svojoj djevojci njihov „budući“ mali stan obuzela ih je velika euforija i radost: „Ovo nije igra, mi smo u našem stanu, pravom našem stanu.“⁸⁶ U filmu je prepoznat problem stambenoga pitanja koji je prikazan na primjeru pripadnika mlade generacije. Dvoje glavnih likova, studenti Martin i njegova djevojka Zorica željeli su vlastito „pristanište“ te su ulazili u mnoge probleme i moralne dileme. U filmu se ponavlja motiv „jedinstvene prilike“, a takvu su čekale i mnoge obitelji u želji za vlastitim stanom tijekom pedesetih. Neke su radničke obitelji stanovale u radničkim naseljima koja su podizana uz velika industrijska središta ili tvornice, dok su druge obitavale u gradskim središtima. U Borovu je, primjerice, uz tvornicu bilo podignuto stambeno naselje u kojemu su 1953. bile izgrađene tri zgrade s deset stanova i dva internata za samce, a od 1945. do tada izgrađena su ukupno 54 stana.⁸⁷ Radnički je savjet planirao izgradnju dodatnih stanova zbog narasloga broja zaposlenih u tvornici te sve većih potreba i potražnje za stanovima. Usto su i nekim obiteljima donirali zemljište na kojemu su radnici samostalno, uz pomoć tvornice, gradili stambene kuće. Urbanizacija je dovela do stalnoga doseljavanja stanovništva u gradove, a svi su se oni borili za kakav-takav krov nad glavom. Jedan si je dio osigurao smještaj unutar gradske sredine, dok je dobar dio ostajao na rubovima gradova u improviziranim divljim naseljima.

Zaključak

U valu jugoslavenskoga privrednog čuda životni se standard postupno poboljšavao, plaće su realno rasle pa su radnici početkom šezdesetih za jednu prosječnu plaću mogli kupiti više nego početkom pedesetih. Jugoslavensko je društvo sve više postajalo potrošački orijentirano, a tome je od sredine pedesetih izravno pridonosilo povećanje životnoga standarda.⁸⁸ U te godine, točnije u 1958., smješta se i rađanje potrošačkoga društva u Hrvatskoj.⁸⁹ Tada je Program SKJ najavio viši standard i udobniji život, a ujesen iste godine na festivalu zabavne glazbe u Opatiji pobijedila je pjesma *Mala djevojčica* u kojoj je bila naglašena želja za raznim predmetima široke potrošnje. U Hrvatskoj je, dakle, tijekom pedesetih polako

85 Bauer, Branko, redatelj, *Martin u oblacima*, Jadran film, 1961.

86 Isto.

87 „Stambene prilike Borova“, *Glas rada*, 12. ožujka 1953., 2.

88 Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 59.

89 Duda, *Pronađeno blagostanje*, 18.

nastajalo, da bi se u šezdesetima jače razvijalo, masovno potrošačko društvo.⁹⁰ U taj se proces uklapala i radnička klasa. Radnik koji je radio i zaradio, mogao je kupovati razne proizvode i kao potrošač sam sebi povećavati životni standard.⁹¹ Bolji je život tako trebao ovisiti o samim radnicima, ali i o politici čiji je zadatak trebao biti „stalno poboljšavanje materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi“.⁹²

Uzme li se u obzir struktura obiteljskih proračuna može se odgovoriti na pitanja koja je postavio novinar *VUS-a* krajem pedesetih: „Kako to da su kod nas sve gostionice pune, svi restorani, sve kavane? Da ni u najzabitijem mjestu na moru ne možete naći sobu, jer su pune – domaćih gostiju? Da su najskuplji koncerti u sezoni ili predstave u kazalištu ili sportske priredbe uvijek rasprodane bez obzira na cijenu? Da iz trgovina najskuplja i najbolja roba prva nestaje? Da se ljudi već unaprijed predbilježe za motorkotače, skutere, televizore, električne aparate za kućanstvo, i da ta roba ‘plane’ i nestane čim stigne u trgovine? Otkud na našim cestama tako brzo povećanje privatnih motornih vozila i automobila? Tko danas već nema radio-aparata, naročito u gradu?“⁹³ Ukupni kućni proračuni bili su veći od prosječne plaće. Prema tome, i lepeza rashoda bila je šira nego što su omogućavala osobna primanja. Krajem pedesetih realni su dohoci zaposlenih rasli 9,1 posto, a osobna potrošnja više od deset posto godišnje.⁹⁴ Struktura trošenja kućnih proračuna mijenjala se i kretala u smjeru potrošnje karakteristične za industrijska društva. Iako su izdaci za prehranu i dalje bili visoki, početkom šezdesetih više se izdvajalo za stanovanje, društveno-kulturni život i higijenu nego početkom pedesetih. Tome treba pridodati i prsten socijalne sigurnosti u sklopu kojega su bili zakonom zajamčeno zdravstveno osiguranje, mirovine, plaćeni godišnji odmor te zakonski regulirana prava i položaj radnika. Sve je to učvršćivalo društveno-ekonomski položaj radničke klase. Iako se standard u pedesetima ne može mjeriti s onim kasnijih godina, on je svakako bio značajan korak naprijed u odnosu na poslijeratno razdoblje.

90 Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 60.

91 Isto, 47.

92 *Program SKJ*, 190. Prema: Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 47.

93 „Magična tajna kućnih budžeta“, *VUS*, 27. kolovoza 1958., 4.

94 Isto, 61.

Izvori

Vjesnik u srijedu (VUS), 1958.

Glas rada. Organ Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku, 1953., 1958.

„Društveni plan privrednog razvoja Narodne Republike Hrvatske za razdoblje od 1957. do 1961. godine“, NN, 1/58.

„Društveni plan privrednog razvitka Narodne Republike Hrvatske za razdoblje od 1961. do 1965. godine“, *Narodne novine*, 8/61.

„Zakon o radnim odnosima“, *Službeni list FNRJ*, 53/57.

Statistički godišnjak NR Hrvatske: 1955., Republički zavod za statistiku, Zagreb.

Statistički godišnjak SR Hrvatske: 1971., Republički zavod za statistiku, Zagreb.

Statistički godišnjak Jugoslavije: 1958., 1962., Savezni zavod za statistiku, Beograd.

Prihodi i osobna potrošnja radničkih obitelji u SR Hrvatskoj 1965–1973. godine, Dokumentacija, 155, Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1975.

Statistički podaci o privrednom i društvenom razvoju SR Hrvatske od 1952. do 1972. Za VII. kongres SKH, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1974.

IV. Kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb 7–10. travnja 1959., Naprijed, Zagreb, 1959.

Novi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Ustavni zakon od 13. I. 1953. i Ustav od 31. I. 1946. (dijelovi koji nisu ukinuti), Službeni list FNRJ, Beograd, 1953.

Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani), Stvarnost, Zagreb, 1965.

Bauer, Branko, redatelj, *Martin u oblacima*, Jadran film, 1961.

Literatura

1. Bilandžić, Dušan, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji: 1945–1969.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969.
2. Bilandžić, Dušan, *Kratak pregled samoupravljanja*, Marksistički centar, Split, 1976.
3. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
4. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
5. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
6. Duda, Igor, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnici i gladnima 1947.–1950.“, *Historijski zbornik*, 1, 2011., 99–119.
7. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008.*, EPH i Novi Liber, Zagreb, 2008.

8. Jakir, Aleksandar, „Nemoguća misija i početak kraja? Gospodarske reforme u SFR Jugoslaviji tijekom 1960-ih godina“, *Zbirka Vpogledi 4: Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvatske zgodovine 20. stoletja*, ur. Iskra Iveljić, Stjepan Matković i Žarko Lazarević, Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2012., 91–110.
9. Kolečnik, Ljiljana, ur., *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950.–1974.*, Muzej suvremene umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012.
10. Maticka, Marijan, „Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine“, *Zbornik Mirjane Gross*, Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1999., 387–401.
11. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
12. Sirotković, Jakov, *Prilozi analizi društveno-ekonomskog razvoja SR Hrvatske*, Informator, Zagreb, 1978.
13. Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije: od prosperiteta do krize*, Narodne novine, Zagreb, 1990.
14. Sirotković, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo*, Golden marketing, Zagreb, 1996.
15. Šefer, Berislav, *Socijalna politika i životni standard*, Sindikalna škola Hrvatske Josip Cazi, Radničke novine, Zagreb, 1984.
16. Šuvar, Stipe, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

Političke, društvene i gospodarske reforme u Jugoslaviji 1960-ih godina

SAŠA VEJZAGIĆ

Šezdesete su godine dvadesetoga stoljeća za Jugoslaviju bile razdoblje obilježeno velikim promjenama i ubrzanom dinamikom života. Svima tim promjenama kumovao je Savez komunista Jugoslavije (SKJ) koji je slavio uspješnu završnicu prethodnoga desetljeća. Uvođenje samoupravljanja, ne samo kao gospodarskoga sustava, već i sveobuhvatne životne ideologije, uspješan ekonomski oporavak, uznapredovala industrijalizacija te pobjednički izlazak iz međunarodne političke krize stvaranjem novoga transkontinentalnog Pokreta nesvrstanih najavljivali su još jedno jednako perspektivno razdoblje. Međutim, već na samome početku šezdesetih pozitivni trendovi, osobito oni ekonomski, krenuli su nizbrdo. Propast trećega petogodišnjeg plana (1961–1965.) usporedo je popratila loše pripremljena i u praksi provedena tzv. mala gospodarska reforma koja je prvi put naznačila uspostavljanje „tržišnog socijalizma“.¹ Postavlja se pitanje zašto su se komunisti 1961. odlučili na reformu. Prema nekim je povjesničarima ekonomije pokušaj prestrukturiranja u tržišni socijalizam u socijalističkim zemljama značio izlaz iz socijalne i ekonomske nestabilnosti.² Međutim, može li se to isto tvrditi za socijalističku Jugoslaviju? Kraj pedesetih obilježile su visoke stope razvoja te čvrsta i stabilna vlast u Jugoslaviji. Isto vrijedi i za drugu „veliku“ gospodarsku reformu. Planirala se u vrijeme krize, a provedba je započela tek 1965., odnosno nakon prve gospodarski uspješne godine. Za razliku od prve reforme SKJ je drugu podržao do kraja, odnosno do trenutka njezinoga neuspjeha. Koja je bila razlika između dviju reformi i zašto je SKJ odlučio prvu prekinuti, a drugu provesti do kraja? Zašto su na kraju obje reforme propale i koji su bili njihovi rezultati? Analizom zaključaka do kojih su došli jugoslavenski ekonomisti i povjesničari, te na temelju objavljenih kongresnih materijala SKJ, gospodarskih planova i izvještavanja tada vodećega

1 Vidi Kochanowicz, Jacek, „Economic Reforms under State Socialism in Poland”, *Zur Physiognomie sozialistischer Wirtschaftsreformen. Die Sowjetunion, Polen, die Tschechoslowakai, Ungarn, die DDR und Jugoslawien im Vergleich*, ur. Christoph Boyer, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2007., 48.

2 Isto, 53.

hrvatskog tjednika *Vjesnik u srijedu* (VUS) ovo će istraživanje ponuditi odgovore na postavljena pitanja.

Preduvjeti političko-gospodarskim promjenama

Drugu polovicu pedesetih godina u Jugoslaviji obilježio je nagli gospodarski napredak. To je razdoblje u historiografiji poznato još pod nazivom „jugoslavensko privredno čudo“. ³ Razdoblje drugoga petogodišnjeg plana (1957–1961.) značajno je zbog postizanja planiranih stopa rasta godinu dana prije nego što je to bilo predviđeno. ⁴ Izrazito visoke stope industrijskoga rasta i stope rasta proizvodnje ulijevale su optimizam u redove vladajućega Saveza komunista Jugoslavije. Ekonomski uspjeh predstavljao je važnu potvrdu da je novi, samoupravni put bio ispravan izbor. Politička kriza, izazvana kritikama partijskoga prvaka Milovana Đilasa na račun političkoga vrha i njegove nezainteresiranosti za sustavniju provedbu reforme 1954. nakratko je zaustavila daljnje promjene. No, Programom SKJ, donesenim na Sedmome kongresu 1958., najavljen je nastavak društvenih i gospodarskih promjena. Vlast se ponovno osjećala spremnom nastaviti započete korake, a najava se čula sve do Moskve koja je odmah osudila Program i proglasila ga revizionističkim. Progresivna struja, koju je do svoje smrti 1953. predvodio Boris Kidrič, nastavila je s angažmanom s Edvardom Kardeljem na čelu, također političkim prvakom i tzv. sinom komunističke revolucije.

Program se založio za ubrzavanje demokratskijega društveno-ekonomskog razvitka Jugoslavije. Komunisti su shvatili da je nakon postavljanja čvrste podloge za funkcioniranje gospodarstva nužno podići životni standard stanovništva povećanjem proizvodnje i poticanjem veće potrošnje stanovništva. No, formula za povećanje primanja stanovništva razlikovala se od onih u zemljama Istočnoga bloka. Kako izjednačena primanja kod radnika ne bi stvorila osjećaj nepoštivanja rada, provodila se politika davanja primanja u skladu s učinkovitošću na radu, odnosno suprotno idejama tzv. uravnilovke. ⁵ Demokratizacija u gospodarstvu započeta je uvođenjem samoupravljanja jer „Komunistička partija Jugoslavije pravedobno je pokrenula niz inicijativa u pravcu dosljednog razvijanja socijalističkih društvenih odnosa [...] Izvršene su promjene prije svega u samom političkom i ekonomskom sistemu i u metodi planiranja, u smislu stvaranja povoljnih uslova za samostalno i slobodnije kretanje socijalističkih, ekonomskih i društvenih snaga

3 Vidi Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 43.

4 Vidi Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 388.

5 Vidi Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 47.

uopće.“⁶ Državno se planiranje i dalje zadržalo, međutim, politički je vrh uvidio da je odgovornost potrebno spustiti na najnižu razinu pa „sve se više probijalo shvaćanje da su radnici istodobno i poduzetnici, čiji dohodak ovisi o poslovnom uspjehu poduzeća“.⁷

Osim što postavlja društveno samoupravljanje kao osnovu demokracije u Jugoslaviji, Program ponovno u prvi plan gura vođenje politike u smjeru marksističke ideje o odumiranju države. Prema Engelsu, „država se ne ukida, ona odumire“, a odumiranje je države proces koji traje tijekom prijelaznoga razdoblja između kapitalizma i komunizma.⁸ Taj je proces dugotrajan i iziskuje razvitak socijalističkoga društva čiji su „osnovni nosioci“ proizvođač kao „glavno uporište socijalizma“, radni kolektiv kao „nosilac privređivanja“, komuna kao „osnovna političko-teritorijalna i društveno-ekonomska samoupravna zajednica radnih ljudi“ i socijalističke društvene organizacije koje „se organiziraju na području određenih interesa socijalističkog građanstva“.⁹ Ukratko, radnička država koja prestaje biti država.

Kao što je već spomenuto, dotada još nezapamćen gospodarski napredak zemlji je ubrzano izvlačio iz poslijeratne političke i gospodarske krize. Gospodarsko planiranje temeljeno na petogodišnjim planovima bilo je regulirano zakonom. Druga petoljetka dosegla je svoje planirane stope rasta čak godinu dana prije zacrtnanih rokova. No, već 1959. u pojedinim su gospodarskim granama izvirili problemi koji su ukazivali na slabosti.¹⁰ Ti problemi najviše su se mogli očitovati kod „neefikasnosti planiranja na području cijena, platne bilance i ekonomskih odnosa s inozemstvom u cjelini“.¹¹ Drugim riječima, komunisti prilikom planiranja nisu posvećivali dovoljno pozornosti spomenutim čimbenicima.

Planirano prestrukturiranje i intenzivniji razvoj lake industrije nisu u potpunosti uspjeli te je naglasak ponovno stavljen na kapitalnu izgradnju. Politički je vrh taj povratak teorijski pravdao konceptom investicijskih ciklusa, a ta „teorija smatra da je u uvjetima brzog razvoja u socijalističkom sistemu nužno smjenjivanje investicijskih ciklusa, koji polaze najprije od forsiranja razvoja prvog odjeljka (sredstava za proizvodnju, u tome posebno sredstva rada), zatim slijedi ciklus uravnoteženog razvoja s težištem na bržem razvoju drugog odjeljka (sredstava za

6 *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Novi list, Rijeka 1965., 108.

7 Vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 407.

8 *Program SKJ*, 113.

9 Isto, 120–121.

10 Sirotković, Jakov, *Ekonomska politika Jugoslavije od 1945 do 1988. – ciljevi i rezultati*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za ekonomska istraživanja, Zagreb, 1989., 86.

11 Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije. Od prosperiteta do krize*, Narodne novine, Zagreb, 1990., 120.

potrošnju).¹² Prema tome je konceptu rukovodstvo proširilo planske ciljeve i zadatke koji su podrazumijevali „ubrzavanje proizvodnje osnovnih sirovina, reprodukcijjskih materijala i energije, kao i proizvodnju [...] kapitalne opreme”.¹³ Prilikom planiranja komunisti su se nastojali držati Programa iz 1958. pa su tako za razdoblje 1961–1965. naveli: „Kretanje proizvodnje u idućem razdoblju treba da omogući snažan porast životnog standarda stanovništva, što je i osnovni cilj predviđenog razvoja privrede. Realna potrošnja radnika i službenika treba da prati predviđeni porast produktivnosti rada. Na taj bi se način ostvario znatan porast osobne potrošnje i stvorila osnova za izmjenu njene strukture.”¹⁴ Međutim, zbog nerealnih očekivanja, preambicioznih ciljeva i lošega planiranja plan je odbačen već 1962. pa se razvoj nastavlja prema jednogodišnjim planovima sve do kraja petogodišnjega razdoblja.¹⁵ Gospodarstvo se počelo destabilizirati, osjećala se blaga recesija i vlast je bila svjesna da mora brzo djelovati kako bi se zaustavio pad stopa razvoja.

	1952–1960.	1960–1967.
Društveni proizvod	9,8	6,4
Industrijska proizvodnja	13,5	8,9
Investicije	11,3	1,4
Izvoz	12,1	8,3

Tablica 1. Stope rasta u Jugoslaviji 1952–1967.

(Izvor: SGJ-72)¹⁶

„Mala” gospodarska reforma

Godine 1961. mogao se osjetiti jači utjecaj reformskih snaga koje su pokrenule takozvanu malu privrednu reformu. Dvije godine prije reforme sindikat je stvorio novi „pokret” u poduzećima. Na Četvrtome kongresu Saveza sindikata Jugoslavije 1959. postavilo se pitanje tko ima pravo upravljanja sredstvima proširene reprodukcije.¹⁷ Pod tim se terminom tada podrazumijevala novostvorena vrijed-

¹² Isto, 113.

¹³ Isto.

¹⁴ *Društveni plan privrednog razvitka Narodne Republike Hrvatske za razdoblje od 1961. do 1965. godine*, Narodne novine, 8/61, 35.

¹⁵ Sirotković, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*, 89.

¹⁶ Horvat, Branko, *Jugoslavenska privreda 1965–1983. Prijedlozi i rješenja*, Cankarjeva založba, Ljubljana–Zagreb, 1984., 15.

¹⁷ Vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 407.

nost koja se ulagala u daljnji razvoj poduzeća.¹⁸ Za cijeloga životnog vijeka ideje samoupravljanja u Jugoslaviji postavljalo se pitanje raspolaganja tim sredstvima, no ona nikada nisu završila u rukama radnika, barem ne u onoj mjeri u kojoj je ideologija nalagala. U gospodarsku se reformu krenulo pod pritiskom, ponajviše zato što samoupravljanje više nije moglo opstati na starim temeljima stvorenim u razdoblju administrativne centralizacije. Novi „sustav dohotka“ trebao je eliminirati kapitalističke pojave kao što su plaća, najamnina, minimalac, te uvesti „pravo radnih ljudi da samostalno raspoložu dohotkom i raspodjeljuju dohodak na osnovi principa svakom prema radu“.¹⁹ Određivanje visine osobnih dohodaka, akumulacija i investiranje u poduzeće postali su autonomno pravo radnih kolektiva.²⁰ Reforma je, osim sustava dohotka, ispravljala sustav cijena i devalvirala dinar, međutim, u ostala polja gospodarstva nije zadirala. Cijene je proizvoda u 70 posto slučajeva određivala centralna vlast što je predodređivalo položaj poduzeća i svih grana gospodarstva. Isto se odnosilo na vanjsku trgovinu i kreditno-monetarni sustav, dok su sustavi akumulacije, proširene reprodukcije i planiranja ostali netaknuti.²¹ Poduzeća koja su ranije prosperirala nastavila su napredovati, a poduzećima koja su ovisila o državnoj stimulaciji, odnosno „aparatom za preživljavanje“, prijetila je propast. Neodgovarajući sustav planiranja i recesija koja je izbila godinu ranije, kritičarima reforme i zagovarateljima povratka na stari sustav uvelike su išli u prilog.

Na terenu su dobrostojeća poduzeća, prema društvenoj preporuci, podizala osobne dohotke. U tome su ih pratila i ona što su ovisila o državnoj pomoći, a to su opravdavala težnjom za jednakosti među radnim kolektivima. Tako su plaće vrtoglavo rastle, a proizvodnost se strmoglavila. Krajem 1961. raznim se mjerama zaustavljao eksperiment jače demokratizacije u gospodarstvu i daljnega razvoja samoupravljanja. Savezna narodna skupština donijela je preporuku o raspodjeli čistoga prihoda kojom je željela regulirati način raspodjele u radnim kolektivima.²² U takvim okolnostima Josip Broz Tito u ožujku 1962. saziva jugoslavenski „summit“, odnosno prošireno zasjedanje Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (IK CK SKJ). Na dnevnome su se redu našli integri-

18 Baletić, Zvonimir, ur., *Ekonomski leksikon*, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ i Masmedia, Zagreb, 1995., 752.

19 Vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 409.

20 Usp. Jakir, Aleksandar, „Nemoguća misija i početak kraja? Gospodarske reforme u SFR Jugoslaviji tijekom 1960-ih godina“, *Zbirka Vpogledi 4: Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvatske zgodovine 20. stoletja*, ur. Iskra Iveljić, Stjepan Matković i Žarko Lazarević, Institut za noviju zgodovino, Ljubljana, 2012., 97.

21 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 410.

22 Isto, 413.

tet Jugoslavije, politička i moralna kriza, međunacionalni odnosi i Titov odlazak s političke scene. Josip Broz dramatičnim je govorom otvorio tajnu sjednicu: „... radi [se] o političkoj krizi u našoj zemlji [...] moram kazati da je tu posrijedi nedisciplina, nejedinstvo misli i akcije komunista o raznim pitanjima društvenog razvitka, a u prvom redu rukovodećih komunista i na najvišim mjestima [...] Neslaganje kod nas, preko kojeg se uvijek prešutno prelazi, koje se zamazuje, poznato je u našoj zemlji [...] i već pomalo prodire i van [...] To je drugovi, dovelo do toga da je ugrožena naša društvena zajednica.“²³

O detaljima te sjednice dugo se nije ništa znalo, a tri je dana, od 14. do 16. ožujka, u prostoriji u kojoj je sjednica održavana bilo iznimno burno. Jasno su se kristalizirale, uvjetno rečeno, frakcije u Savezu komunista Jugoslavije. Može ih se nazivati reformatorima i dogmaticima, pristašama liberalizacije i konzervativcima, onima koji se zalažu za decentralizaciju i onima protiv daljnjega narušavanja centralizirane federacije. Zbog nastale su gospodarske krize kritičari reforme dobili argument za napad na daljnje uvođenje samoupravljanja i demokratizacije gospodarstva. Edvard Kardelj, jedan od sekretara SKJ, predvodio je reformske snage, dok je drugi sekretar, Aleksandar Ranković, bio protiv daljnjega, iz njegove perspektive, narušavanja monolitnosti Saveza komunista Jugoslavije.²⁴ Okolnosti i Titov stav bili su okrenuti protiv Kardelja i njegove želje za nastavkom reforme te je on bio prisiljen povući se na neko vrijeme i čekati novi trenutak kako bi nastavio s guranjem svojega koncepta. Prema povjesničaru Dušanu Bilandžiću, na toj je sjednici Edvard Kardelj zamalo doživio političku smrt i potpunu marginalizaciju kakvu je doživio Milovan Đilas osam godina ranije, što samo govori o stavu političkoga vrha i odnosu snaga u ranima šezdesetim godinama. Krajnja posljedica sjednice IK CK SKJ bilo je *Pismo* u kojemu se nalazio popis problema, pogrešaka, nedostataka i pojava koje su označene štetnima za socijalističke društvene odnose.²⁵ Već uzavrelu situaciju u SKJ dodatno je zagrijalo formiranje takozvanih Komisija za popisivanje imovine koje su imale zadatak loviti „vještice“ deformiranih nazora, prevelikih osobnih dohodaka i velike imovine. Zato pored nevidljive političke izbija i moralna kriza u društvu. Savez komunista dotada je u javnosti izgledao čvrst i jak jer građani Jugoslavije, pa čak ni članstvo Partije, nisu ni slutili bilo kakve unutarnje sukobe. Zato je u javnosti Titov govor u Splitu, održan početkom svibnja iste godine, izazvao velika čuđenja i nevjerice. Prvi je put Tito spomenuo lokalizme, šovinizme, nacionalizme i uskogrudnosti pojedinaca u

²³ Isto, 417.

²⁴ Vidi Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008.*, EPH i Novi Liber, Zagreb, 2008., 497.

²⁵ Vidi Tripalo, Miko, *Hrvatsko proljeće*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2001., 82.

redovima komunista. Kasnije se u partijskim kuloarima za tu priliku govorilo da je predsjednik Republike održao „sastanak s narodom”.²⁶

Nakon političkih previranja ponovno dolazi vrijeme za promjene. Sredinom 1962. Tito iznova okreće politički smjer i na Četvrtom plenumu CK SKJ izjavljuje: „Dajte državni kapital radnicima u poduzećima.”²⁷ Prijedlogom novoga Ustava 1963. Kardelj ponovno širi frontu i otvara put liberalnim snagama. Ustav je u historiografiji još poznat kao „povelja samoupravljanja”.²⁸ Već promjenom naziva federacije iz Federativna Narodna Republika Jugoslavija u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija moglo se uvidjeti da se socijalističko usmjeravanje države stavlja u prvi plan.²⁹ Samoupravljanje je najvišim pravnim aktom proglašeno osnovicom upravnoga sustava. Ustav je osigurao da građani preko organa društvenoga samoupravljanja ostvaruju „osnovne funkcije društvene zajednice”.³⁰

Reformske snage svoje su najjače uporište imale na ideološko-teorijskome polju. Kardelj Ustavom proklamira Marxovu ideju odumiranja države, a služi mu i kao temelj na kojemu nastavlja graditi i razvijati svoju ideološku platformu. Povjesničar i politolog Dean Jović navodi: „Smisao je socijalizma da državu *podruštvi* [...], da je razvlasti i oslabi do mjere u kojoj će njene funkcije biti preuzete od strane *asocijacije slobodnih proizvođača*. Socijalizam je samo prijelazna faza u kojoj ovlasti države prelaze na društvo.”³¹ S obzirom na to da su likvidirane klase kao deformacije proizvedene u kapitalističkoj prošlosti i državu pokreću radni ljudi Jugoslavije, novi je Ustav predviđao marksističku koncepciju da se „radnička klasa organizira kao država”.³² No, osim nekih strukturnih promjena, Ustav nije značajnije reformirao društveno-politički život u Jugoslaviji. Međutim, bio je priprema za odluke Osmoga kongresa Saveza komunista Jugoslavije, održanoga krajem 1964., koji je pripremio teren za provođenje šire gospodarske reforme.

Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije 1964.

Šezdesete godine označene su krupnim promjenama u društvenome i političkome životu Jugoslavije. Društvena reforma, prekinuta političkom krizom 1954., nastavila se u razdoblju kada gospodarstvo Jugoslavije doživljava svoj vrhunac i polako počinje usporavati te davati prve znakove krize. Krajem pedesetih izvire prva

²⁶ Isto.

²⁷ Vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 467.

²⁸ Vidi Goldstein, 497.

²⁹ Vidi Jović, Dejan, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003., 126.

³⁰ Goldstein, 497.

³¹ Jović, 125.

³² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 468.

politička kriza temeljena na međunacionalnim neslaganjima. U pozadini štrajka rudara u Trbovlju bilo je nezadovoljstvo Slovenaca koji su smatrali da su u nepravednome položaju naspram ostalih republika u Jugoslaviji. Na tajnoj sjednici IK CK SKJ 6. veljače 1958. prvi je put izvršena podjela prema različitim nacionalnim interesima. Tada je Tito prvi put upozorio na opasnost od raspada Jugoslavije.³³ Ona se produbljuje „jugoslavenskim summitom“ 1962. i do samoga kraja jugoslavenske federacije neće napuštati političku arenu. Odluke donesene na Osmome kongresu SKJ, održanom od 7. do 13. prosinca 1964. u Beogradu, bile su dokaz da reformske snage predvođene Edvardom Kardeljem preuzimaju inicijativu i da se koriste povoljnim ekonomskim pokazateljima kao argumentom za nastavak provođenja svojih ideja.

Kao što je to bilo uobičajeno, Josip Broz otvorio je kongres svojim referatom *Uloga Saveza komunista u daljnjoj izgradnji socijalističkih društvenih odnosa*, a već u samome uvodu najavio je: „...mi na ovom Kongresu moramo što jasnije dati odgovor na nove probleme i nove pojave i konkretnije utvrditi liniju našeg daljnjeg djelovanja.“³⁴ Smatrao je da budućnost daljnjega razvoja ovisi ponajviše o tome hoće li radni kolektivi raspolagati potrebnim materijalnim sredstvima, a koje im i sam Ustav osigurava. No, isto tako upozorio je i na neke učinjene pogreške: „Mislim da se svi slažemo s tim da su naše investicije pretjerane i da nisu u skladu s materijalnom bazom naše zemlje, sa tempom akumulacije, i sa potrebom postepenog podizanja životnog standarda.“³⁵ Ukazao je i na intenzivniju borbu protiv svih deformacija nastalih u procesu razvoja te pozvao na ozbiljnu i odlučnu daljnju provedbu samoupravljanja u svim sferama života. Po prvi se put na Kongresu SKJ govorilo o potrebi fokusiranja na međunacionalne odnose: „Ja smatram da VIII kongres mora posvetiti punu pažnju međunacionalnim odnosima [...] Sada se radi o daljnjem razvoju međunacionalnih odnosa.“³⁶ Tito je u svojem referatu upozorio na pojavljivanje unitarističkih i nacionalističkih elemenata kao dva oprečna ekstrema te istaknuo kako su komunisti tamo zato da uviđaju takve pojavnosti i eliminiraju mogućnost narušavanja integriteta, kako partije, tako i cijele Jugoslavije. Zato je zaključio: „Nacionalističke deformacije pojavljuju se i zbog etatističko-birokratskih tendencija, koje sputavaju proces međunacionalne integracije. One dovode na jednoj strani, do birokratsko-centralističkih tendencija, do unitarističkog ignorisanja društveno-ekonomske funkcije republika i autonomnih pokrajina, a na drugoj strani do tendencija zatvaranja u *svoje granice*. Obje

33 Vidi Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 343.

34 *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd, 1964., 8.

35 Isto, 30.

36 Isto, 35.

tendencije su u suštini nacionalističke i podjednako štetne za normalni proces ekonomske i društvene integracije.³⁷

Osim na općoj razini, Tito je govorio o međunacionalnim odnosima i na pojedinim poljima društvenoga života Jugoslavije, pa je tako spomenuo suživot više nacionalnih kultura kao veliko bogatstvo koje Jugoslavija posjeduje. No, upozorio je i na razne štetne pojave unutar toga istog suživota. Također je kao primjer uzeo i nacionalne historiografije koje su koristile razne prilike da veličaju stare buržoaske sustave ili nekritički pristupaju nacionalističkim pokretima. Ekonomska je politika, po njemu, uzrokovala najviše međunacionalnih nesuglasica pa je zato posebno i oprezno pristupio tome problemu: „U traženju praktičnih rješenja za probleme nacionalnih ekonomskih odnosa (posebno za probleme nerazvijenih republika i autonomnih pokrajina) moramo se ubuduće još dosljednije držati linije deatazizacije tih odnosa i, naročito, investicione politike u svim okvirima društvene zajednice.”³⁸ Osvrnuo se i na ravnopravnost svih „etničkih nacionalnih grupa“ u Jugoslaviji i istakao kako je SKJ među ciljevima svojega Programa zacrtao suzbijanje diskriminacije, osobito u radnim kolektivima.

Mnogi prisutni delegati ostali su zapanjeni referatom jer je dotada sve nacionalno uvijek bilo tabu ili korišteno isključivo u negativnome kontekstu, a sada je Tito govorio o nacionalnim ravnopravnostima. Prvi su put na jednome političkom forumu problematizirani međunacionalni odnosi što je prisutne poprilično zateklo, a također i javnost. Upravo zbog toga će se kasnije Osmi kongres uzimati kao početak problematiziranja međunacionalnih pitanja. Sve što je Tito naveo kao važno o međunacionalnim odnosima i za ta ista pitanja predvidio rješenje, u sljedećih će nekoliko godina izviriti na površinu i potresti tlo pod nogama Saveza komunista, ali i cijele Jugoslavije.

Nakon Titova pregleda uspjeha i pogrešaka učinjenih u gospodarskome razvoju, na njega se nastavio Edvard Kardelj. Kratko se osvrnuo na uspjehe jugoslaven-skoga gospodarstva. Naveo je da je prosječna stopa rasta nacionalnoga dohotka za razdoblje od 1947. do 1963. iznosila sedam posto. Opseg vanjske trgovine povećao se za više od tri puta u deset godina. Struktura stanovništva bitno se promijenila te je do Osmoga kongresa udio nepoljoprivrednoga prelazio polovicu ukupnoga stanovništva. Povećanje standarda moglo se mjeriti udvostručenom realnom osobnom potrošnjom za razdoblje od 1953. do 1963. godine.³⁹ No, svjestan dotadašnjih nedostataka, Kardelj se u svojem referatu osvrnuo na predstojeće razdoblje i na probleme na koje je posebno trebalo obratiti pozornost. Tako je bilo nemoguće povećati osobnu potrošnju politikom podizanja osobnih

37 Isto, 36–37.

38 Isto, 41.

39 Isto, 60.

dohodaka zbog prevelike disproporcije između gospodarskoga razvoja i životnoga standarda. U skladu s time morala se povećati i proizvodnja dobara, osobito poljoprivredne robe, jer povećana kupovna moć bez robe koju se može kupiti nije predstavljala povećanje standarda. Osim poljoprivrede, Kardelj je istaknuo potrebu za intenzivnijim razvojem uslužnih djelatnosti kao što su trgovina, obrt, turizam, ugostiteljstvo i drugo. Nedovoljna orijentacija industrije prema izvozu bila je razlog deficita platne bilance. No, ono što je u to vrijeme, ali i kasnije, izazivalo najviše poremećaja u gospodarstvu, svakako je investicijska politika: „...u oblasti investicione politike su pred odgovornim društvenim organima značajni zadaci. Investiciona praksa ispoljila je veoma mnogo slabosti. One su došle do izražaja pre svega u pojavama ekstenzivnog investiranja, neracionalnog trošenja investicionih sredstava, u produžavanju perioda izgradnje, u izgradnji predimenzioniranih kapaciteta, u njihovoj lošoj lokaciji, u dupliranju kapaciteta, u izgradnji skupih objekata koji su se odmah na početku svoga rada sukobljavali sa visokim troškovima proizvodnje i sa nedovoljnim izvorima sirovina itd.“⁴⁰ Loša investicijska politika bila je dio loše planske politike. Planirane neobjektivne stope rasta koje su 1961. srušile petogodišnji plan nastavile su se i nakon jednogodišnjega uspjeha 1963. kada su stope razvoja ponovno poskočile. Planirano je da će stope bruto domaćega proizvoda iznositi između osam i deset posto do 1970. te su na temelju takvih neosnovanih predviđanja planirali svoju investicijsku politiku za novo plansko razdoblje.⁴¹ Zbog toga će se i stope razvoja ponovno strmoglaviti nakon donošenja sljedećega petogodišnjeg plana.

Međutim, Kardeljeva zadaća na Osmome kongresu nije bila da hvali i upozorava. Time se samo mogao dobiti dobar uvid u jugoslavensku zbilju. Njegova je puno važnija uloga bila prezentacija daljnjega razvitka samoupravljanja i najava društveno-gospodarske reforme: „Mi težimo za tim da otvorimo put takvoj logici koja će na bazi društvene svojine sredstava za proizvodnju, tj. – *na jednom višem stepenu istorijskog razvitka, ponovno spajati radnog čoveka sa uslovima, sredstvima i plodovima njegovog rada, i na taj način sam takav društveno-ekonomski odnos i položaj čoveka pretvarati u glavnu pokretačku snagu društvenog napretka.*“⁴² Polazište za usmjeravanje daljnje ekonomske politike Kardelj je vidio u omogućavanju utjecaja radnika na uvjete svojega rada, od elementarnih odluka u neposrednome radnom procesu, preko sustava proširene reprodukcije, do društvenoga plana. Smatrao ih je kovačima vlastite sreće.⁴³ Osim slobodnijih gospodarskih organizacija i slobodnijih tržišnih odnosa, zalagao se za popuštanje administrativnih mehanizama

40 Isto, 65.

41 Isto, 67.

42 Isto, 72.

43 Isto, 75.

koji su kočili poduzeća u djelovanju prema inozemstvu. Time se trebala poboljšati platna bilanca Jugoslavije i dobiti dodatni ekonomski uzlet jačanjem dinara.

Vrlo važna nota upozorenja bio je Kardeljev osvrt na međunacionalni aspekt u gospodarstvu. Opisao je Jugoslaviju kao višenacionalnu strukturu čije sastavnice nisu jednako razvijene. Zato je bilo potrebno osigurati ekonomsku samostalnost svim krajevima s ciljem premošćivanja materijalnih nejednakosti i time suzbiti moguće nacionalističke ili unitarističke tendencije. No, u procesu izjednačavanja trebalo je imati na umu da se ne ošteti ni jedna sastavnica: „...nacionalna ekonomska samostalnost u socijalističkim ekonomskim odnosima u našoj zemlji nije ni etatističko-administrativna kategorija, ni autarhija, niti pravo na nacionalistički egoizam, već specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi. Znači, u odnosima među narodima treba da bude primenjen, uz određene modifikacije, isti princip da svaki narod ima pravu i realnu mogućnost da živi i da se razvija u skladu sa rezultatima svoga rada i s razvojem proizvodnih snaga, i da nikakva snaga van njega samog, odnosno van Ustavom utvrđenih odnosa radnih ljudi i naroda, ne može raspolagati plodovima njegovog rada.“⁴⁴ U Kardeljevu govoru može se prepoznati težnja za daljnjom decentralizacijom i ekonomskom autonomijom republika, no on taj zahtjev vrlo dobro „skriva“ iza samoupravljanja i prava radnika.⁴⁵

Veljko Vlahović, do Osmoga kongresa član CK SKJ, a potom i član IK CK SKJ, u svojem referatu sažeo sve do tada rečeno. Najznačajnije za predstojeće razdoblje svakako je bilo daljnje napredovanje samoupravljanja i pitanje međunacionalnih odnosa. Govor o daljnjem radu i ulozi SKJ još je održao i nedavno izabrani potpredsjednik Republike Aleksandar Ranković, te Lazar Koliševski čiji se referat odnosio na izmjene i dopune Statuta SKJ. Rezolucijom Osmoga kongresa SKJ izlaganja delegata „pretočena“ su u nove ciljeve kojima će jugoslavenski komunisti težiti u predstojećem razdoblju.

Gospodarska reforma 1965.

Samoupravljanje je kao sustav od početka podrazumijevalo društveno planiranje razvoja koje se temeljilo na ekonomskoj slobodi gospodarskih subjekata. „Pri tome se planiranje zasniva na spoznajama o zakonitostima procesa društvene reprodukcije, a poslovanje privrednih organizacija na samostalnom odlučivanju, ovisno o tržištu.“⁴⁶ Jasno je da je jugoslavenski partijski vrh težio pronalaženju točke spajanja suvremenih ekonomskih zakonitosti i ideologije samoupravljanja.

44 Isto, 99.

45 Usp. Jakir, 95.

46 Sirotković, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*, 134.

Bili su svjesni da ne mogu uvesti samoupravljanje pritiskom na gumb ili plasi- ranjem tek nekoliko novih zakona. Do najvećih neslaganja oko daljnje i dublje provedbe društvene reforme dolazilo je upravo kada se na dnevnome redu našlo gospodarstvo. U petnaest godina, od odluke da se uvede društveno, u prvome redu radničko, samoupravljanje, neprestano su se javljale kolizije između novih društvenih načela i sustava koji je postojao ranije, odnosno državnoga planiranja. Iako su se svakom prilikom osuđivali unitarizam, centralizam, birokratizam, ali i separatizam, država je teško odustajala od kontrole koju je imala prilikom planira- nja. Tražila se sredina između tih krajnosti, kako u gospodarstvu tako i na ostalim društvenim poljima. Osmi kongres SKJ trebao je pripremiti ideološki temelj za radikalniju gospodarsku reformu. Delegatima je na najvažnijemu skupu komu- nista u Federaciji zasvijetlilo zeleno svjetlo za korak na višu razinu. Prihvaćenom rezolucijom Kongresa dobila se tražena potvrda i počela je priprema za provede- nje gospodarske reforme. Bilandžić o reformi zaključuje: „Kirurška intervencija u društveno-ekonomskim odnosima postala je objektivna ekonomska nužda a ne samo stvar samoupravne koncepcije.“⁴⁷

Gospodarske nepravilnosti, koje su se godinama nakupljale, javile su se zbog polovično provedenoga sustava samoupravljanja, lošega planiranja, neobrazova- noga upravnog kadra, ali velikim dijelom i zbog nerealnoga tečaja dinara. Paritet dinara hitno se morao promijeniti jer je onaj jedinstveni iz 1961. unio cijeli niz deformacija u gospodarstvo Jugoslavije. Tečaj određen u vrijeme „male“ gospodar- ske reforme iznosio je jedan dolar za 750 dinara. Međutim, taj je omjer postao ne- realan jer je dinar zbog zatvorenije ekonomije brzo slabio. Raznim ograničenjima i pokušajem kontrole država je samo dodatno pogoršavala situaciju. Od jedinstve- noga tečaja stvorila su se dva tečaja, uvozni koji se kretao između 800 i 950 dina- ra, te izvozni koji je dosežao i do 1.050 dinara. Takav je sustav neproduktivnim prerađivačkim poduzećima omogućavao da pokrivaju svoju lošu produktivnost jeftinijim uvozom i subvencioniranim izvozom. Osim što su pokrili manjkove, dodatno su i zaradili jer se zbrojem razlika uvezene sirovine i izvezenoga proizvoda došlo do lako zarađenih 300 dinara za svaki lako „okrenuti“ dolar.⁴⁸ Istovremeno su trpjeli Narodna banka Jugoslavije, dinar i domaći proizvođači sirovina. Dinar je toliko oslabio da su se na jugoslavensko tržište počele probijati strane valute i polako istiskivati dinar u njegovoj funkciji platežnoga sredstva.⁴⁹ Budući da su izvoziti i uvoziti mogli samo oni kojima je državni vrh dao dozvolu na temelju subjektivne procjene, nastale su velike razlike među pojedinim granama gospo- darstva, pa čak i među pojedinim poduzećima unutar pojedinih grana. Koliko su

47 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 477.

48 „Kako se priprema reforma“, *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 21. srpnja 1965., 5.

49 „Put ka čvrstom dinaru“, *VUS*, 30. lipnja 1965., 4.

te deformacije oštetile druge grane može se samo pretpostavljati, ako se uzme u obzir da je 1965. konačno odlučeno da 1:1.250 bude novi paritet dinara naspram američkoga dolara.⁵⁰

Reforma se počela planirati odmah nakon prve ekonomski uspješne godine otoliko su početkom šezdesetih izbili prvi znakovi recesije. U drugoj polovici 1963. u zatvorenomu se krugu stručnjaka raspravljalo o nužnoj promjeni pariteta dinara. Znanstveni su instituti i ostale ekonomske institucije upozoravali na jedinstvenu vanjsku i unutrašnju vrijednost dinara te postavili pitanje radikalnoga rješenja pojedinih problema u privredi, u prvome redu primarne i sekundarne raspodjele nacionalnoga dohotka. Primarna raspodjela dohotka odnosila se na raspoređivanje novčanih sredstava na proizvodne i potrošne subjekte, odnosno na sve one koje financira država, dok je sekundarna raspodjela bila dodatna preraspodjela među proizvođačima koji su zaradili primarni dohodak. Primjerice, ako bi poljoprivredni sektor zaradio određeni profit, država bi mu dala subvencije i porezne olakšice kako bi dodatno poboljšao daljnju proizvodnju.

Krajnji je zaključak bio da će uspješnost provođenja same reforme ovisiti o mogućnosti prilagodbe novim uvjetima, i to prije svega onih polja gospodarstva čiji se položaj pogoršava. Nakon toga, u svibnju 1965. izrađen je elaborat *Problem odnosa cena i pariteta dinara*, a potom je u raspravu uključena najšira politička javnost.⁵¹ Dva mjeseca kasnije reforma je predstavljena Skupštini. Dana 24. srpnja 1965. izglasan je niz zakonskih odredbi koje su trebale radikalno promijeniti temelje ekonomskoga poslovanja u zemlji. Najznačajnije mjere odnosile su se na:

1. devalvaciju dinara, smanjenje carinske zaštite, poskupljenje uvoza i poticanje izvoza;
2. restriktivnu kreditno-monetarnu politiku, osjetno usporavanje i smanjenje kredita i novčane mase radi suzbijanja inflacije;
3. ograničenje i smanjenje proračunske potrošnje i tzv. neprivrednih troškova (članarine, bankarski troškovi, premije, osiguranja i sl.);
4. smanjenje poreznih i nekih drugih obaveza gospodarskih subjekata;
5. preporuku da osobni dohoci ne rastu iznad proizvodnosti;
6. restrikciju investicijske potrošnje;
7. administrativno povećanje cijena i njihovu korekciju prema svjetskim cijenama, uz istodobno zamrzavanje većega dijela novoodređenih cijena u proizvodnji i transportu;
8. radikalno smanjenje regresa, dotacija, premija i sličnih oblika administrativnoga prelijevanja dohotka.⁵²

50 „Kako se priprema reforma“, *VUS*, 21. srpnja 1965., 5.

51 Isto.

52 Vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 478.

Nove gospodarske mjere smatrale su se najradikalnijima od uvođenja samoupravljanja 1950. godine. Prema Miki Tripalu, tadašnjemu sekretaru Gradskog komiteta SK Zagreba, neprovođenje reforme Jugoslaviju bi koštalo 200 milijardi dinara zbog pokrivanja troškova dugovanja i nerentabilnosti raznih poduzeća.⁵³ Smatrali su da će uvođenjem zakona tržišta, odnosno distanciranjem državne intervencije, stabilizirati gospodarstvo. Zato je temeljni cilj bio poštivanje ekonomskih kategorija i jače uključivanje u svjetsku ekonomiju. Osnova za to bilo je napuštanje ekstenzivnoga i uspostavljanje intenzivnoga privređivanja u gospodarstvu. Nerentabilna poduzeća i tvornice dobivali su veliku potporu države samo da bi ih se održalo na životu, i tome se htjelo stati na kraj. No, to je podrazumijevalo zatvaranje velikoga broja gospodarskih subjekata i otpuštanje radnika. Zato će opiranje reformi doći sa svih strana.

Reforma je trebala osigurati legalni okvir za „tržišni socijalizam“. Načelo zakonitosti robne proizvodnje i načelo dohotka izbili bi u prvi plan, uostalom, kao i načelo profita u kapitalističkim zemljama. Moto reforme bila je opća štednja jer je prevladavalo razumijevanje da startna pozicija nije najpovoljnija za tako velike zahvate.⁵⁴ Devizna i općenito materijalna baza bile su siromašne, a ono što u tome trenutku političko vodstvo Jugoslavije još nije znalo jest da su stope razvoja nakon uspješne 1964. ponovno počele padati. Ponovno se najavljivalo prebacivanje sredstava proširene reprodukcije u ruke radnika. Godinu dana prije reforme privredne su organizacije raspolagale s 51 posto neto proizvoda. Za razdoblje nakon reforme taj se udio trebao povećati na 71 posto. Osim promjene tečaja, dinar je doživio i denominaciju. Uveden je „novi dinar“ čiji je omjer u odnosu na stari bio 1:100. Stari se dinar planirao koristiti usporedo s novim dok ga se postupno ne povuče iz upotrebe, za što je određen rok od šest godina. Razrađena je i strategija za postizanje ravnoteže na polju cijena. U sirovinskim granama industrije porast cijena planiran je za 30 posto i više, dok je u prerađivačkoj planiran porast od samo osam posto, dakle tri puta manje, što je zapravo i bila intencija reforme, da pokuša ujednačiti gospodarske grane.⁵⁵ Težište je promjena privredne reforme od listopada 1965. postavljeno na decentralizaciju investicija i razvijanje stimulativnih metoda nagrađivanja. Predviđalo se da bi do 1967. trebalo biti decentralizirano između 20 i 25 posto ukupnih bruto investicija u fiksne (osnovne) fondove.⁵⁶

Tito je, iako i dalje poprilično skeptičan, odlučio podržati Kardeljevu ideju. No, dio državnoga vrha i neki gospodarski stručnjaci bojali su se administrativne intervencije u oslobađanju gospodarstva. Već prije same reforme pojavile su se naznake da bi se u nekim slučajevima moglo popuštati, osobito nerentabilnim

53 „Zaraditi pa trošiti“, *VUS*, 7. srpnja 1965., 5.

54 Isto.

55 „Reforma“, *VUS*, 28. srpnja 1965., 4.

56 Vidi Sirotković, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*, 57.

poduzećima i tvornicama kojima je prijetilo zatvaranje i otpuštanje radnika. Takvo ponašanje značilo je ostajanje na postojećemu, odnosno parazitskom načinu osnivanja i održavanja gospodarskih subjekata.⁵⁷

Rezultati reforme

Vjesnik u srijedu je u razdoblju koje je prethodilo reformi pa do kraja 1967. u gotovo svakome broju posvetio barem kutak, komentar, ali često i kritički osvrt ili cijelo istraživanje gospodarskoj reformi. Preispitivali su se njezini dosezi, planovi i rezultati u praksi. Iste deformacije na koje je ekonomist Branko Horvat upozoravao kada je opisivao nedostatke u upravljanju gospodarstvom, nalazio je i *VUS* u poduzećima. Riječ je o stručnome kadru i nerazmjerima u dohocima visokoobrazovanih radnika u gospodarstvu i izvan njega. Dok je inženjer u drvenoj industriji zarađivao 55.000,00 starih dinara, zaposlenici izvan privrede imali su jednom do dva puta veća primanja.⁵⁸

Godina	Prosječna neto primanja u SFRJ (izražena u novim dinarima)		
	Ukupno	Gospodarstvo	Ne-gospodarstvo
1957.	144	133	197
1958.	151	135	230
1959.	177	163	248
1960.	203	190	274
1961.	220	210	283
1962.	242	230	304
1963.	285	272	360
1964.	362	349	440
1965.	501	484	596
1966.	693	674	791
1967.	787	759	927
1968.	862	834	1.008
1969.	990	960	1.149
1970.	1.173	1.136	1.366
1971.	1.432	1.390	1.654

Tablica 2. Prosječna neto plaća u SFRJ za razdoblje od 1957. do 1971. godine
(Izvor: SGJ-72, 276)

⁵⁷ „Zemlja pred reformom“, *VUS*, 30. lipnja 1965., 4.

⁵⁸ „Strma staza do viših dohodaka“, *VUS*, 3. studenog 1965., 5.

U pojedinim nerazvijenim područjima tek je mali broj poduzeća prakticirao jedan od oblika stimulativne raspodjele dohotka. S druge strane, neka su poduzeća povećala plaće za preko 30 posto, i to bez prethodnoga povećanja produktivnosti.⁵⁹ Taj slučaj podsjeća na propalu reformu iz 1961. godine. Na području cijena *VUS-ovi* su novinari istražili njihovo prvo „odmrzavanje“. Iako je reforma izglasana sredinom 1965., tek godinu dana kasnije došlo je do „odmrzavanja cijena“, odnosno pokusa da se 200 artikala pusti iz čvrste administrativne šake kako bi tržište izravno utjecalo na formiranje njihovih cijena. *Vjesnik u srijedu* odmah je proveo akciju praćenja kretanja cijena po cijeloj zemlji jer su kolala upozorenja i kritike da će nekontrolirane cijene destabilizirati tržište. Cijene nekih artikala odmah su skočile, no tržište ih je brzo prizemljilo. U Kopru je, primjerice, cijena televizora u jednoj prodavaonici porasla nešto više, no trgovci su brzo bili primorani smanjiti je jer susjedna prodavaonica nije mijenjala svoju cijenu toga identičnog prijemnika.⁶⁰ Već mjesec dana kasnije Krešimir Džeba u svojem članku *Odgovornost vlade*, objavljenom u *VUS-u* 31. kolovoza 1966., nekoliko mjeseci nakon što je savezna vlada odlučila odmrznuti cijene, upozorava kako je na „slobodnom tržištu“ još uvijek prisutna administrativna kontrola i mentalitet koji se teško privikava na popuštanje konaca. Kao primjer navodi neprestano korištenje iskrivljene terminologije „opravdano“ i „neopravdano“ podizanje cijena. Naime, Zavod za cijene intervenirao je kada su farmaceutska poduzeća zatražila dopuštenje da se povise cijene 200 najvažnijih lijekova. Također govori o pretjeranoj hajci koja se digla oko slobodnoga formiranja cijena jer se, usprkos ranije spomenutim crnim predviđanjima, pokazalo kako one nisu „poletjele u nebesa“.⁶¹ Cijene su značajnije porasle samo kod gumenih proizvoda i televizora, dok se kod ostalih zapazilo tek blaže povećanje, a kod nekih čak i opadanje.⁶²

Reforma je brzo skinula šminku s površine i raznim mjerama razotkrila kako je administrativni sustav u nekim slučajevima od državnih poduzeća napravio parazite. Naime, knjigovodstvenom mjerom da se prvo plati dug, a da se tek onda poduzeće može ponovno zadužiti, banke su htjele zaustaviti puštanje beskonačnih emisija novca, ali su zato prouzročile glavobolje mnogim direktorima. Početkom jeseni 1966. mnogi su bili primorani izdavati minimalne osobne dohotke svojim radnicima, od proizvodnih postrojenja do bolnica diljem Jugoslavije, jer nisu imali sredstava za pokrivanje dugova.⁶³

59 „Strma staza do viših dohodaka“, *VUS*, 3. studenog 1965., 5.

60 „Na tržištu ništa novo“, *VUS*, 20. srpnja 1966., 5.

61 „Odgovornost vlade“, *VUS*, 31. kolovoza 1966., 4.

62 „Led nije krenuo“, *VUS*, 31. kolovoza 1966., 4.

63 „Kud je nestao dinar“, *VUS*, 14. rujna 1966., 4.

Često se dovodila u pitanje i uloga direktora u radničkome samoupravljanju. Nekada se njegova pozicija štitila, a nekada branila. Isticane su socijalne razlike između direktora i radnika u proizvodnji koje su već tada bile značajne. S obzirom na to da je 40 posto direktora završilo samo osnovnu školu, *VUS-ovi* su se novinari zapitali kako su ti ljudi dolazili na menadžerske položaje. Tvorci reforme i teorija podrazumijevali su da „tržište i tržišna utakmica presuđuju i radniku i direktoru”.⁶⁴ U teoriji su radnik i direktor trebali biti partneri. Udruženi radnici trebali su moći birati svojega menadžera, a tržište je trebalo vrednovati njihov zajednički rad.

Osim udaljene pozicije direktora, radnike je mučilo još jedno vrlo važno pitanje kojemu se nije ozbiljnije pristupalo od „male“ gospodarske reforme iz 1961. godine. Ni sedamnaest godina od uvođenja samoupravljanja, kao ni dvije godine od donošenja odluke o gospodarskoj reformi, sredstva proširene reprodukcije nisu u potpunosti pripala na upravljanje radnicima. Dapače, većinski su ostala u rukama negospodarskih subjekata.⁶⁵

Da je nezadovoljstvo radnika raslo i da reforma nije uspijevala rješavati uko-rijenjene probleme u gospodarstvu, dokaz su i brojni štrajkovi koji su se počeli intenzivnije javljati upravo u šezdesetima. Tada ih se nazivalo „privremenom obustavom rada“. Zabilježeno je preko 1.200 slučajeva štrajkova u Jugoslaviji za trajanja dviju reformi od 1961. do 1966. godine.⁶⁶ U većini su slučajeva uzroci štrajkovima bile niske plaće, uskraćivanje dohodaka i prevelike norme. Međutim, ponegdje su se radničke pobune podizale zbog zakazivanja samoupravnih odnosa u poduzećima pa radnici nisu birali direktore koje su željeli. Direktori su često bivali smjenjivani ili su sami napuštali upravno mjesto u poduzeću.

U godinama reforme velika su otpuštanja postala normalna pojava. Proizvodnja sirovina je kao grana gospodarstva u usporedbi s prerađivačkom industrijom uvijek trpjela više. Uobičajena su bila otpuštanja rudara diljem Jugoslavije i njihova međusobna solidarizacija kako bi što duže zadržali radna mjesta. Neki radni kolektivi odlučivali su se i na šestnaestosatno radno vrijeme ili čak odricanje od dohotka kako bi svoja poduzeća rasteretili velikih dugova.⁶⁷

S najviše se državne razine uporno pozivalo na odgovorno upravljanje poduzećima, a u skladu s tim i na praćenje smjera reforme. Iako je sama plasirala poziv na štedljivost, ni savezna uprava nije bila sposobna pratiti svoje vlastite ciljeve. Bez obzira na to što se petogodišnjim planom odredilo da će investicije rasti za šest do osam posto godišnje, one su se udvostručile već 1966., prve godine provođenja

64 „Postoji li partija direktora“, *VUS*, 21. rujna 1966., 4.

65 „Plodni dinar“, *VUS*, 1. ožujka 1967., 4.

66 „Zašto obustave rada“, *VUS*, 19. travnja 1967., 5.

67 „Obično nepoznate brige“, *VUS*, 26. travnja 1967., 4.

plana. Od toga se tek trećina usmjerila na projekte unutar gospodarstva što je malo s obzirom na to da je reforma propagirala brz razvoj i modernizaciju poduzeća.⁶⁸

Politika je sputavala reformu i na nižim razinama. Lokalne su banke bile u službi lokalne politike. Primjer toga srpska je općina Vranje u čijoj su skupštini 1967. godine sjedila 22 direktora iz sva 22 postojeća poduzeća.⁶⁹ Ako je skupština odlučila liječiti poduzeće zbog krize, lokalna je banka morala financirati spašavanje poduzeća. Kada bi banka ostala bez sredstava, Narodna banka Jugoslavije morala je spašavati iscrpljenu banku i izdati novu emisiju novca. Prejak politički utjecaj na emisije kreditne mase bio je samo još jedna od prepreka ciljevima reforme.

Nove ekonomske prilike omogućile su i potpuno nove, dotada nezamislive, pojave u gospodarstvu Jugoslavije. Primjer toga prvi je oblik dioničkoga društva u Hrvatskoj od uspostave socijalističkoga poretka.⁷⁰ Petnaest korčulanskih direktora i predsjednik općinske skupštine sudjelovali su u otvaranju poduzeća koje je tada bilo jedinstven slučaj u Hrvatskoj. Svaki od njih bio je ravnopravni sudionik u početnome kapitalu jer su svi sudjelovali s početnih 4.000 novih dinara. Poduzeće se zvalo Turistprogres i bavilo se posredovanjem pri raznim turističkim djelatnostima, a prvi direktor bio je pravnik Emil Tedeschi.

Reforma je trebala potaknuti oslobađanje inicijative i stvaralaštva proizvođača, brže razviti materijalne proizvodne snage i društvene odnose. Raznim fiskalnim mehanizmima, a najviše prebacivanjem sredstava iz fondova u banke, morala je radikalno smanjiti moć saveznoga centra što je također bio put do afirmacije višenacionalnoga faktora u Jugoslaviji.⁷¹ Očekivalo se da će devalvacija dinara donijeti stabilizaciju gospodarstva nakon prve krize. Međutim, troškovi života porasli su za 35 posto, ali rasla je i realna vrijednost plaće, iako nisu sva poduzeća uspijevala pratiti taj trend. Nakon raznih fiskalnih mjera, poduzeća više nisu ni mogla primiti nova sredstva od banaka što je vodilo u drugu krajnost. U cilju da se ne smanje plaće prvo je došlo do stagnacije, a kasnije i pada zaposlenosti. Mnogi radnici ili nezaposleni odlučili su se na odlazak u zemlje zapadne Europe u potrazi za boljim životnim standardom.⁷² Glavni uzroci stagnacije gospodarstva nakon reforme bila su nedovoljna sredstva koja su trebala biti osigurana u svrhu prestrojavanja. Nakon dva desetljeća administrativnoga upravljanja, tržišni je model bio novina za poduzeća, a kadar je bio nedovoljno obrazovan za nove uvjete.⁷³ Iako se 1967. prešutno

68 „Plodni dinar“, *VUS*, 1. ožujka 1967., 4.

69 „Mač stečaja i nad bankom“, *VUS*, 17. svibnja 1967., 4.

70 „Poduzeće petnaestorice direktora“, *VUS*, 13. srpnja 1966., 5.

71 Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1989., 66.

72 Vidi Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 479.

73 Isto, 481.

odustalo od reforme, dvije vrlo važne stavke koje je reforma pokrenula ostale su prisutne i dalje. Paritet se dinara promijenio i donekle stabilizirao gospodarstvo, a sredstva su prebačena iz fondova u banke što je za poduzeća značilo prestrukturiranje, odnosno preživljavanje u novim tržišnim uvjetima.

Na Devetome kongresu SKJ, održanome 1969. u vrijeme pripreme reforme državnoga uređenja koja je podrazumijevala i niz ekonomskih mjera, *Vjesnik u srijedu* je u razgovoru s delegatima kongresa pokušao javnosti predložiti zaključke koji su doneseni na temu gospodarskih problema u zemlji. Delegati, odnosno razni direktori, rukovodioci ili lokalni funkcionari, osvrnuli su se i na razdoblje koje je obuhvaćala privredna reforma. Među njima je bila i Desanka Petrović, inženjerka u tvornici Lateks u Leskovcu koja je izjavila: „Svoje zaključke i mišljenja temeljim na podacima o stanju tekstilne industrije. U toku 1965. i 1966. godine ostvaren je relativno dobar financijski rezultat. Ali se idućih godina ona našla u nepovoljnom financijskom položaju. Poduzeća, osim onih koja su uspjela da se pravodobno moderniziraju, nisu mogla prilagoditi kvalitetu i asortimanu robe stranom i domaćem tržištu. Zbog restriktivne potrošnje, uvozna znatnih količina tekstila itd., ostvaruju se znatno niži rezultati.”⁷⁴ Jerko Janež, delegat Općinske organizacije SK Čabar tvrdio je: „Najveći promašaji učinjeni su u politici investiranja. Samo u drvnjoj industriji ima za to dovoljno dokaza. Umjesto modernizacije stvarali smo nove pogone za proizvodnju gubitaka.”⁷⁵ Ante Marković, direktor tvornice Rade Končar u Zagrebu, koji će na prijelazu iz osamdesetih u devedesete biti posljednji predsjednik savezne vlade tom je prilikom rekao: „Naša je privreda orijentirana više proizvodno nego tržišno. Upravo zbog toga i zbog još nedovoljnog djelovanja zakona robne privrede dolaze zahtjevi da se ujednače uvjeti privređivanja. U biti to znači da se svim granama, grupacijama, čak i poduzećima traži mogućnost egzistencije bez obzira na efikasnost. To iskazuje uvijek nova ulaganja za podmirivanje gubitaka i za investicije.”⁷⁶ Rješenja koja su nudili uglavnom su se temeljila na onome u čemu Jugoslavija nije uspjela pri provođenju reforme: prebrođivanju neminovne nezaposlenosti nakon zatvaranja nerentabilnih tvornica, te dopuštanju jačeg implementiranja tržišnih zakonitosti u cijelo gospodarstvo. Ivan Kurtalj, direktor Varteksa objasnio je: „Bez privredne ekspanzije nema dobrih rješenja. Zbog nezaposlenosti možemo se do besvjesti uzrujavati, ali pomoći nema. Zato privredi moramo odvezati ruke, a moramo raskrstiti s ostacima svih snaga koje kočće ekspanziju.”⁷⁷

Krajem 1969. Kardelj je u red neprijatelja samoupravljanja uvrstio novu vrstu. Tehnomenadžeri su bili proizvod i nuspojava gospodarske reforme. Slobodniji

74 „Bitno od nebitnoga“, *VUS*, 19. ožujka 1969., 3.

75 Isto.

76 Isto.

77 Isto.

uvjeti poslovanja i otvaranje prema inozemnom tržištu zahtijevali su jaka poduzeća što je krajem šezdesetih prouzrokovalo okrupnjavanje manjih poduzeća u velike kombinatne. Njima su upravljali moćni direktori koji će na prelasku u sedamdesete pokušati izvršiti jači utjecaj na državnu politiku. Primjer je toga projekt vojvođanske vlade o integraciji cijele poljoprivrede u jedan kombinat koji bi po svojoj veličini bio među najvećima u svijetu. U Bosni i Hercegovini se cijela drvna industrija integrirala u jedno poduzeće, Špud. Bilandžić u svojim memoarima bilježi kako je za svoje službe u Savezu sindikata Jugoslavije često od radnika slušao o samovolji direktora, te je zato i opasnost menadžera po samoupravljanje bila opravdana.⁷⁸

Reforma je imala veliku perspektivu, i da je bila ekonomski pripremljena kao što je bila politički, dinamičan rad bi uspio, eliminirala bi se sve veća nezaposlenost, stvorilo bi se uravnoteženo tržište i konvertibilna valuta, smanjile bi se regionalne razlike, povećao društveni standard i perspektiva daljnjega razvoja. „Sve to učinilo bi najveći dio međurepubličkih nesporazuma i političkih napetosti bespredmetnima.“⁷⁹ No, sve očitiije gospodarske neprilike koje su zahvaćale Jugoslaviju tjerale su rukovodstva da počnu pronalaziti politiku i smjer izlaska iz te situacije. Kako se u tome razdoblju odvijala smjena generacija rukovodilaca, njihove svježije ideje, neopterećene dogmatskim komunističkim teorijskim idejama, obilježile su razdoblje liberalizacije. Ekonomija i međunacionalni odnosi koji su otvoreni ovim poglavljem bili su temelj za daljnje razvijanje odnosa na raznim relacijama, horizontalnim i vertikalnim.

Zaključak

Dvije gospodarske reforme bile su rezultat širih društveno-političkih kretanja kojima su na čelu bile progresivne snage unutar SKJ predvođene Edvardom Kardeljem, ali i s izraženom ulogom Josipa Broza Tita kao ključnom figurom prilikom odlučivanja. U oba slučaja one su propale zbog staroga i još uvijek jakoga nasljeđa iz vremena centraliziranoga i administrativnoga sustava. Zapravo, rezultati obiju reforma dali su do znanja da je administrativni mentalitet težio očuvanju političke i ekonomske moći, kako u Savezu komunista tako i pri gospodarskim subjektima. Razlika između prve i druge reforme svakako je vidljiva u političkoj atmosferi unutar Saveza komunista. Naime, sukob konzervativne i liberalne struje narušio je partijsku monolitnost te su one naizmjenice preuzimale inicijativu. Slučaj reforme iz 1961. pokazao je kolika je zapravo bila spremnost komunista za prepuštanje upravne moći radničkim kolektivima, ali isto tako i koliko su sami kolektivi bili obrazovani i upućeni u upravljanje sredstvima proširene reprodukcije. S druge

78 Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Prometej, Zagreb, 2006., 85.

79 Vidi Horvat, 85.

strane, komunisti su jasno pokazali da su još uvijek spremni posegnuti za pojedinim metodama koje podsjećaju na staljinistički pristup rješavanju krize nastale njihovim vlastitim eksperimentiranjem u ekonomiji. Velika reforma planirala se pomnije i provodila temeljitije od svoje prethodnice, međutim, tržišni socijalizam nije u potpunosti ostvaren. Razlog tomu bilo je društvo koje je prihvatilo devijacije nastale paralelnom primjenom administrativnoga socijalizma u praksi i samim time od početka je osudilo na neuspjeh. No, započeta modernizacija svih grana gospodarstva, devalvacija dinara i prebacivanje kontrole nad investicijama iz državnih fondova u banke ostali su trajne regulative koje su promijenile način poslovanja u Jugoslaviji. Iako je ekonomija načelno ostala planska, tržište je usvojilo nove zakonitosti slobodnijega kolanja novca, roba i usluga što će se u sedamdesetima i osamdesetima dodatno intenzivirati.

Sveprisutna liberalizacija očitavala se u člancima objavljenima u *Vjesniku u srijedu*. Njihovi su autori podrobno pratili razvoj reforme i nisu se susprezali kritizirati njezine manjkavosti. Na kraju, teško je donositi općenite zaključke o motivima koji su potaknuli SKJ na pokretanje reformi. No, ono što je jasno, reforme nisu bile odgovor na socijalnu nestabilnost ili neke druge čimbenike koji bi ugrožavali komunističku vlast. Bile su dio liberalizacijskoga procesa koji se do 1971. i dalje širio i obuhvatio gotovo sve sfere života u Jugoslaviji.

Izvori

- Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd, 1969.
- Društveni plan privrednog razvitka Narodne Republike Hrvatske za razdoblje od 1961. do 1965. godine*, Narodne novine, Zagreb, 1961.
- Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd, 1964.
- Program Saveza komunista Jugoslavija*, Novi list, Rijeka, 1965.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1972.*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972.
- Vjesnik u srijedu*, 1964–1969.

Literatura

1. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
2. Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945–2005.*, Prometej, Zagreb, 2006.
3. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
4. *Ekonomski leksikon*, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ i Masmedia, Zagreb, 1995.

5. Goldstein, Ivo, ur., *Hrvatska, Europa, Svijet. Kronologija*, Novi Liber, Zagreb 2002.
6. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008.*, EPH i Novi Liber, Zagreb, 2008.
7. Hobsbawm, Eric John, *Doba ekstrema. Kratko dvadeseto stoljeće 1914.–1991.*, Zagrebačka naklada, Zagreb, 2009.
8. Horvat, Branko, *Jugoslavenska privreda 1965–1983. Prijedlozi i rješenja*, Cankarjeva založba, Ljubljana – Zagreb, 1984.
9. Jakir, Aleksandar, „Nemoguća misija i početak kraja? Gospodarske reforme u SFR Jugoslaviji tijekom 1960-ih godina“, *Zbirka Vpogledi 4: Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvatske zgodovine 20. stoletja*, ur. Iskra Iveljić, Stjepan Matković i Žarko Lazarević, Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2012., 91–110.
10. Jović, Dean, *Jugoslavija država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003.
11. Kochanowicz, Jacek, „Economic Reforms under State Socialism in Poland“, *Zur Physiognomie sozialistischer Wirtschaftsreformen. Die Sowjetunion, Polen, die Tschechoslowakai, Ungaren, die DDR und Jugoslawien im Vergleich*, ur. Christoph Boyer, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2007., 46–73.
12. Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1989.
13. Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u XX. st.*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
14. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
15. Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije. Od prosperiteta do krize*, Narodne novine, Zagreb, 1990.
16. Tripalo, Miko, *Hrvatsko proljeće*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2001.

Jugoslavensko trojstvo: rad, mladost i Republika.

Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri

VALENTINA GRŽINIĆ

Praznik je svečan i neradni dan kojim se proslavlja kakav događaj iz života društva.¹ Praznici prate tijek kalendarske godine s njezinim ritmičkim promjenama, zbivanja ljudskoga života, kao i događaje u narodu i društvu koji znače neku prekretnicu. Praćeni su pjesmama, plesovima, povorkama, igrama, natjecanjima, međusobnim posjetima, izmjenjivanjem poklona.² Praznici mogu biti međunarodni (vezani uz događaje ili ličnosti općeljudskoga značenja), državni, nacionalni, grupni ili osobni. Državni su praznici upravno regulirani, a vezani su za događaje od povijesnoga značaja za državu kao što su uspostava države, proglašenje republike, rođendan vladara, dan ujedinjenja, početak revolucije, dan ustanka, ustoličenje monarha i slično.³ Slavljenje vladarova rođendana počinje u starome i srednjemu vijeku, dok se nacionalni praznici ustanovljuju u novome vijeku, a u 19. i 20. stoljeću moderne države uvode državne praznike koji komemoriraju datume oslobođenja države, proglašenja nezavisnosti i proglašenja republike.⁴

Slavljenje praznika obilježava se općom radošću i svečanošću uz određene ceremonije koje se mogu definirati kao obredi po ustanovljenim pravilima.⁵ Razlikujemo obrede vezane uz važnije događaje u životu pojedinca, kao što su obredi prijelaza i inicijacije, i kultne obrede koji se sastoje uglavnom od prinošenja žrtava (simboličnih ili realnih), a donekle obredni karakter imaju i uobičajene svečanosti kao što su porinuće broda, presijecanje vrpce i slično.⁶ Propisi o vršenju određenih obreda i ceremonija čine ritual.⁷ Svaka kolektivna ceremonija ili ritual

1 AniĆ, Vladimir, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2003., 1146.

2 „Praznik“, *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, knj. 6. 8 (Nih-Ras), gl. ur. Josip Šentija, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., 604.

3 Povrzanović, Maja, „Pojmovi običaj, navika, obred/ritual, ceremonija, slavlje, svečanost i praznik u jugoslavenskim i inozemnim rječnicima, enciklopedijama i leksikonima“, *Narodna umjetnost*, 24, 1987., 73.

4 „Praznik“, 604.

5 AniĆ, 1425, 1513; Povrzanović, 60.

6 Povrzanović, 61.

7 AniĆ, 1342.

imaju formalne karakteristike: ponavljanje, igranje uloga, specijalno ponašanje, red i društvenu poruku.⁸ Funkcija rituala u ideološki totalitarnim društvima i političkim režimima nastalim revolucijama i progresivnim pokretima je uspostaviti interpretaciju povijesnih zbivanja (najčešće se povijest prekida u godini revolucije), društveni poredak heroja i žrtava te sakralizirati simbolički poredak na osnovi kojega se gradi kolektivni identitet.⁹ Svakome kolektivnom identitetu neophodno je zajedničko i jedinstveno tumačenje povijesti te nacionalno pamćenje jer ako nema pamćenja nema ni identiteta ni nacije.¹⁰ Nacionalno se pamćenje gradi na institucionalno koordiniranim aktivnostima kao što su komemoracije, podizanje spomenika, obilježavanje državnih praznika i drugo.¹¹ Država stvara nacionalno pamćenje i preko školskih programa, mreže institucija i manifestacija, putem simbolike, medija, kulturne produkcije i političkih govora.¹² Trenuci u kojima ljudi osjećaju svoju državnost vezani su na povijesnome planu uz nove simbole i rituale, u velikoj većini izmišljene, kao što su zastave, slike, ceremonije i glazba.¹³ Engleski povjesničar Eric Hobsbawm razlikuje tri tipa „izmišljenih tradicija“: one koje utvrđuju ili simboliziraju pripadnost grupi ili zajednici, one koje su planirane radi utvrđivanja vlasti te one koje su usmjerene na socijalizaciju (ucjepljivanje vjerovanja, vrijednosti i konvencije ponašanja).¹⁴

Hobsbawm smatra da će povjesničar, ako otkrije izmišljenu tradiciju, otkriti i nečije nastojanje da se posluži poviješću radi legitimacije i cementiranja kohezije grupe.¹⁵ Proizvodnja neke nove ili uspostavljanje stare povijesti, zajedno s političkim ritualima i određenim simbolizmom, bitni su pri svrgavanju jednoga

8 Vodopija, Milan, „Maturiranje kao rite de passage“, *Narodna umjetnost*, 13, 1976., 79.

9 Kazaz, Enver, „Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata. Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja“, *Kultura sjećanja*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Disput, Zagreb, 2009., 143; Hobsbawm, Eric J., „Introduction: Inventing Traditions“, *Invention of Tradition*, ur. Eric J. Hobsbawm, Terence Ranger, The Press Syndicate of The University of Cambridge, Cambridge, 2000., 2, 13.

10 Đerić, Gordana, „Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslavenski slučaj“, *Kultura sjećanja*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Disput, Zagreb, 2009., 84–85; Pavićević, Đorđe, „Zajednice pamćenja i režimi pamćenja: ka odgovornom pamćenju“, *Kultura sjećanja*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Disput, Zagreb, 2009., 97.

11 Jambrešić Kirin, Renata, „Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugoga svjetskoga rata“, *Kultura sjećanja*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Disput, Zagreb, 2009., 60.

12 Đerić, 84–85.

13 Hobsbawm, „Introduction: Inventing Traditions“, 12.

14 Rihtman Auguština, Dunja, „The Invention of Tradition“, *Narodna umjetnost*, 23, 1986., 146; Hobsbawm, „Introduction: Inventing Traditions“, 9.

15 Rihtman Auguština, „The Invention of Tradition“, 146.; Hobsbawm, „Introduction: Inventing Traditions“, 12.

političkog sustava i njegovoj zamjeni drugačijim političkim sustavom.¹⁶ Izmišljene tradicije odigravale su bitnu ulogu u održavanju i očuvanju države u nastajanju jer služe manipulaciji.¹⁷

Uspostava jugoslavenskih praznika

Pazinskim odlukama Okružnoga narodnooslobodilačkog odbora (NOO) za Istru od 13. rujna 1943. i Sabora istarskih narodnih predstavnika od 26. rujna 1943. odlučeno je da se Istra sjedini s maticom zemljom što je potvrdilo Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) 20. rujna iste godine.¹⁸ Proglašenjem Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 29. studenoga 1945. i izglasavanjem Ustava 30. siječnja 1946. ozakonjeni su ciljevi Narodnooslobodilačke borbe (NOB) te državno-socijalističko društveno i ekonomsko uređenje koje je zagovarala Komunistička partija Jugoslavije (KPJ).¹⁹

Ključno mjesto na kojemu se konstruirao identitet nove države je „prostor naroda“.²⁰ Kako bi došlo do homogenizacije jugoslavenskih naroda i zbližavanja republika trebalo je stvoriti zajedničko kolektivno sjećanje koje bi se prenosilo i održavalo manje ili više ritualiziranim predstavama.²¹ Kolektivno sjećanje trebalo se temeljiti na mitologiji NOB-a i socijalističkoj revoluciji.²² Radi potvrde legitimiteta socijalistička je vlast proizvodila vlastitu tradiciju (nove simbole i obrede) i uspostavila svoje praznike.²³ Prema Zakonu o državnim praznicima donesenome 23. travnja 1955. praznici su Nova godina, Narodni praznik Prvi svibanj i Dva-deset deveti studeni te su se slavili dva dana, a ako je jedan od ta dva dana padao u nedjelju, praznikom se smatrao i prvi sljedeći radni dan.²⁴ Osim tih praznika

16 Rihtman-Auguštin, Dunja, „O konstrukciji tradicije u naše dane“, *Narodna umjetnost*, 29, 1992., 28.

17 Hobsbawm, Eric J., „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914“, 270, 307.

18 Mandić, Davor, „Pazinske odluke“, *Istarska enciklopedija*, ur. Miroslav Bertoša, Robert Matijašić, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., 578.

19 Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918–1991). Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998., 280–281.

20 Pletenac, Tomislav, „Tito – naknadna biografija“, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević, Srednja Europa, Zagreb, 2006., 369.

21 Kovačić, Nenad, „Petorica mladih Hrvata putuju u ‘dobra stara vremena’“, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević, Srednja Europa, Zagreb, 2006., 318.

22 Haramina, Mijo, *Velike godišnjice – naši praznici*, Školska knjiga, Zagreb, 1980., 253.

23 Rihtman-Auguštin, „O konstrukciji tradicije u naše dane“, 29.

24 „Zakon o državnim praznicima“, *Službeni list*, 18/55, 283–284.

obilježavale su se različite obljetnice i važni revolucionarni datumi koji su većinom bili radni dani, ali su se na te dane održavale praznične manifestacije.²⁵ Prazničnu godinu činili su sljedeći praznici i spomen-dani: 1. i 2. siječnja – Nova godina, 8. ožujka – Dan žena („8. Mart“, „Majčin dan“), 1. svibnja – Praznik rada („Prvi maj“), 25. svibnja – Dan mladosti, 4. srpnja – Dan borca, 27. srpnja – Dan ustanaka naroda Hrvatske (hrvatski republički praznik), 29. studenoga – Dan Republike, 22. prosinca – Dan Jugoslavenske narodne armije („Dan armije“).²⁶

Svake su se godine na jugoslavenskoj razini sastavljali programi proslava partizanskih i revolucionarnih obljetnica, odnosno državnih praznika, a svako je mjesto nastojalo podići barem jedan spomenik ili spomen-ploču nekomu svojem partizanskom heroju što je bilo popraćeno svečanošću i ritualnim otkrivanjem spomenika.²⁷ Postojale su organizacije koje su se brinule o održavanju tih manifestacija te zaštititi revolucionarnih tekovina. Uz Komunističku partiju (KP), potom Savez komunista (SK), postojala je Narodna fronta, potom Savez socijalističkog radnog naroda (SSRN) koji je kao krovna organizacija okupljao niz masovnih društvenih organizacija.²⁸ U očuvanju tekovina revolucije isticali su se Agitacijsko-propagandna komisija (Agitprop) u razdoblju ranoga socijalizma (1945–1952.), i Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) kroz čitavo razdoblje socijalizma (1947–1990.). Na osnovi odgovarajućih smjernica Agitpropa Centralnog komiteta KPJ, agitprop odjel CK KPH na niže je razine slao upute kako proslaviti državne praznike: osnovna intonacija proslave, broj zastava, parola, sudionika i slično.²⁹ Agitprop je određivao uredničku politiku novina i radio na kulturnome uzdizanju, posebno na uzdizanju sela s ciljem političkoga preodgoja gradnjom zadružnih domova.³⁰ SUBNOR se sastojao od dvadeset komisija, među kojima i Komisije za očuvanje tradicija, povijesnu valorizaciju, izučavanje NOB-a i izdavačku djelatnost koja se bavila njegovanjem i razvijanjem revolucionarnih tradicija NOB-a i tekovina revolucije, vođenjem brige o podizanju novih spomenika i spomen-obilježja Narodnooslobodilačkog rata (NOR) te očuvanjem i zaštitom postojećih, održavanjem groblja poginulih boraca i muzeja revolucije,

25 Rihtman-Auguštin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, 1990., 21.

26 Isto, 24; „Praznik“, 604.

27 Rihtman-Auguštin, „O konstrukciji tradicije u naše dane“, 29, 33.

28 Jandrić, Berislav, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952. Organizacija, uloga, djelovanje*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 150, 160.

29 Isto, 165.

30 Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945–1952.*, Dom i svijet, Zagreb, 2002., 218; Jandrić, 201.

brinula se o izdavanju monografija o NOR-u i revoluciji te dodjeljivanjem odlikovanja, partizanskih spomenica, priznanja i nagrada.³¹

U jugoslavenskoj prazničnoj godini ističu se tri praznika: Praznik rada, Dan mladosti i Dan Republike, odnosno jedan međunarodni, jedan ideološki i jedan državni praznik.

Međunarodni praznik rada slavi se u spomen na štrajk 40.000 radnika 1. svibnja 1886. u Chicagu koji je policija ugušila oružjem.³² Odluku da se prvi svibnja slavi kao međunarodni praznik rada u znak sjećanja na žrtve najprije je donijela Američka federacija rada (1888.), a potom Druga internacionala (1889.).³³ Proslave su praznika do 1941. imale antifašistički i antirežimski karakter, a u NOB-u su u znaku pojačane borbe protiv okupatora i podizanja revolucionarne i rodoljubne svijesti.³⁴

Na Dan mladosti, 25. svibnja, slavio se Titov rođendan, iako je on bio rođen 7. svibnja.³⁵ Postoje dva tumačenja zašto je 25. svibnja uzet kao Titov rođendan: Tito je smatrao da je ponovno rođen 25. svibnja nakon što je preživio njemački desant na Drvar, a s druge strane u početku svojega revolucionarnog djelovanja morao je skrivati svoj pravi identitet pa je u nekim njegovim lažnim dokumentima 25. svibnja naveden kao datum njegova rođenja.³⁶ Na ideju o štafeti kao rođendanskoj čestitki Titu došla je omladina iz Kragujevca u proljeće 1945. godine. Štafete socijalističkih republika, JNA, Trsta, Julijske krajine i kragujevačke omladine stigle su 25. svibnja u Beograd, ali kako je Tito bio u Zagrebu, sljedećeg su dana nosioci štafeta poletjeli zrakoplovom iz Beograda u Zagreb gdje je Titu predana prva štafeta s rođendanskim čestitkama.³⁷ Nakon Titova govora 25. svibnja 1956., u kojemu je izrazio želju da taj dan bude smotra jugoslavenske mladosti, manifestacija je dobila naziv Dan mladosti, a Štafeta je postala Štafeta mladosti te se sljedećih godina Titu predavala samo jedna štafeta na Stadionu JNA u Beogradu.³⁸ Nakon Titove smrti Štafeta gubi smisao i u javnost izlaze prve polemike oko

31 Jukić, Marijana, „Prilog poznavanju ustanova: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1947–1992)“, *Arhivski vjesnik*, 1–3, 49, 2006., 11.

32 „Prvi svibanj“, Hrvatski obiteljski leksikon, www.enciklopedija.lzmk.hr, 17. rujna 2010.

33 Haramina, 45–47.

34 Isto, 49–50.

35 Isto, 130.

36 Mathiesen Hjemdahl, Kirsti, Nevena Škrbić Alempijević, „Uvod. Politička mjesta u transformaciji“, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević, Srednja Europa, Zagreb, 2006., 18–19.

37 Haramina, 128–129.

38 Isto, 98, 128, 130.

njezine organizacije.³⁹ Konačnu odluku o ukidanju Štafete mladosti i završnoga sleta donijelo je tajništvo Saveznog odbora za proslavu Dana mladosti 26. siječnja 1988. godine.⁴⁰

Na Dan Republike slavio se rođendan FNRJ, odnosno kasnije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Za slavljenje rođendana Republike izabran je datum II. zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu, 29. studenoga 1943., kada su proglašenjem Demokratske Federativne Jugoslavije postavljeni temelji socijalističke Jugoslavije. Dan Republike slavio se prvi put 1944., a samo svečano proglašenje Republike bilo je 29. studenoga 1945. godine.⁴¹

Zajednička obilježja proslava: rad, mladost i Republika

Svi jugoslavenski praznici obilježavali su se, kako to socijalistička literatura i socijalizam nazivaju – „općim narodnim veseljem“, odnosno raznim manifestacijama koje su se priređivale za mase. Primjerice, pedesetih je godina u Istri Kotarski komitet SK izrađivao okvirni plan proslave koji je dostavljan općinskim komitetima, a pri Općinskom je odboru SSRN zatim formiran posebni odbor za organizaciju proslave koji bi izradio detaljan program i organizirao razne manifestacije i aktivnosti.⁴² Po svim većim mjestima i gradovima održavane su svečane akademije, svečane sjednice, kulturno-umjetnički programi, sportska natjecanja: „Gradovi i sela Istre taj veliki praznik svih naroda Jugoslavije dočekali su okićeni mnogobrojnim zastavama, transparentima i parolama. Pored svečanih akademija i mnogobrojnih kulturno-prosvjetnih i sportskih manifestacija, koje su održane u svim većim mjestima u Istri.“⁴³ Praznici su se obilježavali i inauguracijama objekata, komemorativnim svečanostima, paljenjem krjesova i baklji te izložbama posveće-

39 Jakovina, Tvrtko, „Tito je mladost, mladost je radost“, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević, Srednja Europa, Zagreb, 2006., 167–168.

40 Isto, 170.

41 „Zakon o ustanovljenju dvadesetdevetog studenoga državnim praznikom“, *Službeni list*, 89/46, 1116.

42 „Dan mladosti će u Istri biti svečano proslavljen“, „Pripreme za proslavu Dana mladosti u Poreču“, *Glas Istre (GI)*, 23. svibnja 1958.; „Kako će Buiština proslaviti Dan Republike“, *GI*, 26. studenoga 1958.

43 „Dan Republike svečano proslavljen širom Istre“, *GI*, 5. prosinca 1958. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Proslava Titova rođendana u Istri“, *GI*, 29. svibnja 1945.; „Prvomajska proslava na Labinštini“, *GI*, 9. svibnja 1953.; „Proslava Dana Republike i 20-godišnjice AVNOJ-a u Istri“, *GI*, 6. prosinca 1963.; „Svečano uz Dan mladosti i rođendan druga Tita“, *GI*, 24. svibnja 1978.; „Večeras svečana akademija“, *GI*, 29. travnja 1980.

nim prazniku i Titu (*Tito, mladost i samoupravljanje, Tito, nesvrstanost, mir, 25. godina II zasjedanja AVNOJ-a, Pokloni Titu*).⁴⁴ U manifestacijama su pretežito sudjelovali mladi: „Priredba je imala svoju idejnu misao vodilju, snažnu književnu podlogu; poruke o ciljevima i vrijednostima revolucije saopćavane su iskreno, kao opredjeljenja i sadašnjih i budućih generacija; igre sportske i viteške pokazale su zdravlje, snagu, rad i učenje mladih, a čitav sadržaj priredbe bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda i njihovu privrženost i odanost Titovu putu - jugoslavenskom putu u socijalizam [...] Mlada generacija nastavlja putem svog velikog učitelja i vođe druga Tita [...] Snaga i odlučnost osjetila se i na kraju priredbe kada su svi na trgu gromko i složno kao jedan zapjevali ‘Druže Tito mi ti se kunemo da sa tvoga puta ne skrenemo’.⁴⁵ Na Dan mladosti i Dan Republike održavalo se primanje u SK.⁴⁶

Budući da je nakon rata uslijedila obnova države, a potom i njezina izgradnja, na dan praznika veličali su se rad i radništvo.⁴⁷ Praznik je bio prilika za otvaranje novih objekata, polaganje kamena-temeljaca, puštanje u promet cesta, slavljenje dolaska vode, električne energije i telefona, ali i za nagrađivanje radnika za višegodišnji rad i za izvršenje godišnjega plana u čemu su se u Istri isticali rudari: „Ispod zemlje vode oni herojsku bitku za plan, za bolju sutrašnjicu – za pobjedu socijalizma u našoj zemlji.“⁴⁸

Podsjećanje na NOB i revoluciju kao temelj stvaranja Republike važan su čimbenik održavanja kolektivnoga sjećanja, a u tu svrhu služe komemorativne

44 „Raznovrstan program proslave“, *GI*, 15. studenoga 1968.; „Tito, mladost i samoupravljanje“, *GI*, 25. svibnja 1978.; „Majske svečanosti“, *GI*, 27. svibnja 1983.; „Izložba Pokloni Titu“, *GI*, 26. svibnja 1988. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Proslava Prvog Maja“, *GI*, 11. svibnja 1945.; „Radni narod Istre manifestirao je Prvog maja spremnost za izvršenje svih zadataka u Titovoj Petoljetki“, *GI*, 7. svibnja 1948.; „Kako će Bujština proslaviti Dan Republike“, *GI*, 26. studenoga 1958.; „Srednjoškolska takmičenja u Puli“, *GI*, 31. svibnja 1963.; „Buzet: Gorjeli su kresovi“, *GI*, 3. svibnja 1973.; „Biciklističke utrke učenika“, *GI*, 23. svibnja 1980.

45 „Tito, od vječnosti vječniji si“, *GI*, 24. svibnja 1983.

46 „Dan mladosti će u Istri biti svečano proslavljen“, *GI*, 23. svibnja 1958.; „Dan kada je mladima priznata zrelost“, „Svečano proslavljen jubilej Republike“, „Najljepše stranice mladosti“, *GI*, 6. prosinca 1968.; „Primanje omladinaca u SSO i SK“, *GI*, 24. svibnja 1978.; „Poreština Danu mladosti“, *GI*, 24. svibnja 1983.

47 Matković, 294.

48 „Živjeli uporni borci za jaču i bolju proizvodnju u industriji i veći prinos u poljoprivredi“, *GI*, 30. travnja 1948.; „U čast praznika Prvog maja 10.000 tona ugljena preko plana“, *GI*, 10. svibnja 1963. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Nove škole i domovi u Pulsom kotaru“, *GI*, 9. svibnja 1953.; „Na Proštini nema više petrolejki“, *GI*, 30. svibnja 1958.; „Slavlje rada i slobode“, *GI*, 28., 29. i 30. studenoga i 1. i 2. prosinca 1973.; „Svečano uz Dan mladosti i rođendan druga Tita“, *GI*, 24. svibnja 1978.; „Proslave Prvog maja širom regije“, *GI*, 30. travnja, 1., 2., 3. i 4. svibnja 1980.; „Udarnička subota u Pićanu“, *GI*, 26. i 27. studenoga 1983.

svečanosti. U sklopu proslava održavali su se zborovi i mitinzi na kojima su održavani govori, a na svečanim akademijama i svečanim sjednicama izlagali su se referati te su upućivana pozdravna pisma Titu. Teme govora i referata kroz godine su se ponavljale, a bile su vezane uz značenje i povijest praznika koji se slavio, važnost revolucije, idealiziranje života u Jugoslaviji te njezin politički, gospodarski i društveni razvitak.⁴⁹ Diljem Istre otkrivaju se spomenici, spomen-ploče i spomen-kosturnice narodnim herojima, palim borcima i žrtvama fašizma te se za njih održavaju komemoracije: „Prisjećamo se povijesnih odluka AVNOJ-a i ZAVNOH-a, presudnih za Istru, prisjećamo se ratnih vihora i okrutnosti građanskog rata, prisjećamo se svih palih za ideale slobode, boljeg i lakšeg življenja, prisjećamo se svih palih za zajedničke ideale...”⁵⁰ Istarska je posebnost komemoracija za pulske žrtve prvomajske proslave iz 1920. godine.⁵¹ S obzirom na to da je Dan mladosti bio pretežito posvećen mladosti, kolektivno se sjećanje prije svega usadivalo posjećivanjem spomenika i evociranjem uspomena, a s vremenom sve manje otkrivanjem novih spomenika. U okviru školskih programa bilo je predviđeno da učenici prilikom nekoga važnoga državnog datuma organiziraju marševe i posjećuju spomen-obilježja kako bi odali počast palim borcima polaganjem vijenaca i izvođenjem prigodnoga programa u kojemu su evocirali uspomene na NOB.⁵²

49 „Proslave Republike u Julijskoj Krajini“, *GI*, 4. prosinca 1945.; „Na dan praznika jugoslavenske narodne revolucije“, *GI*, 3. prosinca 1948.; „Proslava Dana Republike u Puli“, *GI*, 4. prosinca 1953.; „Velika svečanost u Labinu povodom Dana Republike“, *GI*, 28. studenoga 1963. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Prvomajska proslava na Labinštini“, *GI*, 9. svibnja 1953.; „Proslava Dana Republike i 20-godišnjice AVNOJ-a u Istri“, *GI*, 6. prosinca 1963.; „Večeras svečana akademija“, *GI*, 29. travnja 1980.

50 „Prisjećamo se presudnih odluka“, *GI*, 30. studenoga 1990. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Na Dan Republike svečano će se otkriti spomenik palim borcima u Šišanu“, *GI*, 27. studenoga 1953.; „Velika svečanost u Labinu povodom Dana Republike“, *GI*, 28. studenoga 1963.; „Voda, pošta i spomenik palim borcima“, *GI*, 3. svibnja 1978.; „Večeras svečana akademija“, *GI*, 29. travnja 1980.; „Novi zamah u borbi protiv neprijatelja“, *GI*, 1. prosinca 1983.; „Otkrivena Titova bista“, *GI*, 28., 29. i 30. studenoga 1988.

51 „Komemoracija žrtvama prvomajske proslave“, *GI*, 28. travnja 1978.

52 Musadbegović, Senadin, „Mit o pobjedi kao mit o revoluciji“, *Kultura sjećanja*, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Disput, Zagreb, 2009., 39; „Dan mladosti će u Istri biti svečano proslavljen“, *GI*, 23. svibnja 1958.; „Pula: Dan mladosti proslavljen svečano“, *GI*, 26. i 27. svibnja 1973.; „Primanje omladinaca u SSO i SK“, *GI*, 24. svibnja 1978.; „Svečano primanje u SSO“, *GI*, 24. svibnja 1983.; „Dan raspjevanje mladosti i zavjeta Titu“, *GI*, 27. svibnja 1983.; „Pioniri postali omladinci“, *GI*, 23. svibnja 1988.

Posebnosti u obilježavanju praznika

Svaki istraženi praznik ima svoje posebnosti u obilježavanju. U poratnome su razdoblju proslave Praznika rada bile povezane s ostvarivanjem Petogodišnjih planova te obilježene dobrovoljnim radom čiji su cilj bile obnova i izgradnja zemlje koje su se realizirale „prvomajskim takmičenjima“, ali i „prvomajskim defileima“ s alegoričnim kolima kojima su poduzeća slavila radne uspjehe. Prvosvibanjskim se natjecanjima u Istri nastojalo urediti porušene i izgraditi nove objekte, organizirati razne tečajeve i drugo.⁵³ U defileu prvosvibanjske proslave sudjelovao je velik broj ljudi sa zastavama i transparentima koji su sadržavali parole vezane uz Tita, Jugoslaviju i socijalizam te radnici s alegoričnim kolima.⁵⁴ Izvještaji uveličavaju opise defilea i daju idealiziranu sliku ozračja proslava praznika: „Ljudi su izlazili iz kuća u svečanim odjelima, razdragana lica i spremali se u Podlabin. Jurili su iz Raše prema Podlabinu autobusi i kamioni krcati radnika, omladine, pionira i fiskulturnika. [...] Autobusi su se po nekoliko puta vraćali u Rašu po ljude i stalno su novi pridolazili. Iznad glava ljudi na kamionima vijorile su zastave, a u zapučkima crvenjeli se karanfili. [...] Ulice i kuće Podlabina bile su svečano okićene zelenilom, parolama, slikama naših rukovodioca i zastavama.“⁵⁵ Povodom praznika rada radnicima su dodjeljivana odličja (Orden rada, Medalja rada, Orden junaka socijalističkoga rada itd.) i počasna zvanja „trudbenika“ (udarnik, prvak socijalističkoga rada, istaknuti prvak socijalističkoga rada, junak socijalističkoga rada narodne republike, junak socijalističkoga rada FNRJ) za „radni heroizam“ i dostignuća.⁵⁶ *Glas Istre* donosi izjavu rudara koji je postao udarnik: „Ja sam postao udarnik, jer biti udarnik to je ponos svakog radnika. Ja sam postao i zato što volim rad i ne štedim svoje snage. Za mene je to najveća radost što nosim naslov udarnika, ali još više bi me radovalo kad bi ovo ime osvojili svi naši radnici te da

53 „Žene grada Poreča aktivno rade na izvršenju prvomajskih obaveza“, *GI*, 23. travnja 1948.; „Radnim uspjesima na obnovi grada slave frontovci Pule Prvi maj“, „Narod Bujštine ide putem stvaranja boljeg i sretnijeg života“, „Živjeli uporni borci za jaču i bolju proizvodnju u industriji i veći prinos u poljoprivredi“, *GI*, 30. travnja 1948.; „U čast praznika Prvog maja 10.000 tona ugljena preko plana“, *GI*, 10. svibnja 1963.

54 „Proslava Prvog maja u Istri“, *GI*, 7. svibnja 1948.

55 „Radni narod Istre manifestirao je Prvog maja spremnost za izvršenje svih zadataka u Titovoj Petoljetki“, *GI*, 7. svibnja 1948.

56 Bilandžić, Dušan, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1976., 65; „Zakon o potvrdi i izmjenama zakona o ordenima i medaljama Demokratske Federativne Jugoslavije“, *SL*, 88/46, 1103; „Zakon o redu junaka socijalističkog rada“, *SL*, 106/48, 1; „Zakon o počasnim zvanjima trudbenika“, 106/48, 1–2.

naš Petogodišnji plan izvršimo, ne u pet godina, nego u četiri godine.“⁵⁷ Praznik rada obilježavao se i sviranjem budnice u gradovima, a sindikalne su podružnice organizirale izlete.⁵⁸

Dan mladosti obilježavao se manifestacijama 25. svibnja te ispraćajem i dočekom štafete koja je stizala u Istru i obilazila istarska mjesta te onda kretala dalje.⁵⁹ Po svim kotarskim centrima i većim mjestima organizirani su štafetni odbori koji su pripremali svečanosti prilikom dočeka i ispraćaja štafeta na kojima su čitani pozdravni govori i brzojavi te upućivane čestitke Titu.⁶⁰ Osim glavne, izrađivale su se i trčale lokalne štafete.⁶¹ U mjestima kroz koja je prolazila štafeta palica održavane su prigodne svečanosti na kojima su čitani pozdravni govori i brzojavi te upućivane čestitke Titu. Za Istru i Istrane zasigurno je najznačajnija proslava Dana mladosti 1978. jer je te godine štafeta mladosti Titu uručena na Brijunima: „Puljani i građani mjesnih zajednica duž završne dionice puta Štafete mladosti, u sveopćem slavlju i rijetko viđenim, najdostojanstvenijim načinom, pozdravili su i ispratili Štafetu ulicama, stvarajući pozdravne redove od pulskog aerodroma pa do Fažane, odakle je simbol najsrdačnijih pozdravnih poruka i čestitaka drugu Titu, u povodu njegova 86. rođendana i Dana mladosti, brodom krenuo na Brione. [...] Pula je izjutra otkrila slavlje svojih ukrašenih ulica, u školskim i radnim prostorima odvijale su se prigodne svečanosti [...] u kolopletu pjesme, plesa i svirke u obilju cvijeća, u šarenilu zastava, zastavica i narodnih nošnja, a mnogobrojnim transparentima stavova i mišljenja, u jedinstvenom iskazu najljepših želja drugu Titu i svjedočanstvu duboke i neraskidive povezanosti Tita, pionira, omladine i radnih ljudi.“⁶² Osim trčanja štafete za Dan su mladosti karakteristične brojne smotre (pionira, omladine, zborova itd.) i defilei gradom (npr. „Defile mladosti“,

57 „Živjeli uporni borci za jaču i bolju proizvodnju u industriji i veći prinos u poljoprivredi“, *GI*, 30. travnja 1948.

58 „Radni narod Istre manifestirao je Prvog maja spremnost za izvršenje svih zadataka u Titovoj Petoljetki“, *GI*, 7. svibnja 1948.; „Program prvomajske proslave u Puli“, *GI*, 30. travnja 1953.; „Prvomajska proslava na Labinštini“, *GI*, 9. svibnja 1953.; „Program proslave prvomajskih praznika“, „Pripreme u Poreču za proslavu Prvog Maja i Dana mladosti“, *GI*, 1. svibnja 1958.; „Vijesti iz Umaga. Prvomajski praznici u Umagu“, *GI*, 10. svibnja 1963.; „Buzet: Gorjeli su kresovi“, *GI*, 3. svibnja 1973.; „Svečano i veselo“, *GI*, 3. svibnja 1978.; „Večeras svečana akademija“, *GI*, 29. travnja 1980.; „Proslave Prvog maja širom regije“, *GI*, 30. travnja, 1., 2., 3. i 4. svibnja 1980.; „Svečano za praznik rada“, *GI*, 4. svibnja 1983.; „Prvomajska proslava“, „Slavlje je već počelo“, *GI*, 29. travnja 1988.; „Zakasnili na uranak“, *GI*, 4. svibnja 1988.

59 „Titova štafeta nosi maršalu čestitke čitavog naroda“, *GI*, 21. svibnja 1948.

60 „Titova štafeta 1953. godine“, *GI*, 16. svibnja 1953.; „Istra svečano ispratila Štafetu mladosti“, *GI*, 24. svibnja 1968.; „Istra srdačno pozdravila Štafetu mladosti“, *GI*, 3. svibnja 1978.

61 „Pred 61. rođendan druga Tita“, *GI*, 9. svibnja 1953.

62 „Pula svim srcem Titu“, *GI*, 26. svibnja 1978.

cvjetni korzo) u kojima su građani nosili zastave i transparente s parolama. U pulskom defileu 1968. sudjelovalo je 8.500 učenika, pionira, pripadnika JNA i sportaša noseći transparente s parolama: „Sretan ti rođendan, druže Tito!“, „Mir“, „Čuvajmo bratstvo i jedinstvo“ i slično.⁶³ U čast se Dana mladosti krajem svibnja u Pazinu od 1957. održavao Omladinski festival, kasnije Festival mladih.⁶⁴ U svim osnovnim školama Istre pioniri su na Dan mladosti primani u omladinsku organizaciju uz svečana obećanja: „Naš zadatak i odgovornost jeste da Titove riječi pretvorimo u djela i obećamo da je naš put – Titovo djelo.“⁶⁵

Proslavu Dana Republike obilježavalo je dodjeljivanje raznih odlikovanja, priznanja i plaketa na svečanim sjednicama diljem Istre te primanje u pionirsku organizaciju. Ordeni i medalje FNRJ odlikovanja su koja su se dodjeljivala u znak priznanja za osobite zasluge učinjene narodima Jugoslavije i državi u ratu i miru (Orden narodnog heroja, Orden slobode, Orden partizanske zvijezde, Orden narodnog oslobođenja, Orden zasluge za narod, Orden bratstva i jedinstva, Orden za hrabrost, Medalja za hrabrost, Medalja zasluge za narod).⁶⁶ U istraženim su godinama Ordenom narodnog heroja u Istri odlikovani Benussi Matteo – Cio i Olga Ban.⁶⁷ U svim se istarskim školama vršilo svečano primanje školske djece u pionirsku organizaciju: „Primajući pionirske marame i knjižice, novoprimitljeni članovi pionirske organizacije obećali su da će marljivo učiti i razvijati bratstvo i jedinstvo u našoj slobodnoj, samoupravnoj, socijalističkoj zajednici.“⁶⁸

63 „Veliko slavlje u Puli“, *GI*, 31. svibnja 1968. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „U čast Dana mladosti održana u Buzetu sportska općinska smotra“, *GI*, 30. svibnja 1958.; „Svijet bajki na asfaltu“, *GI*, 6. lipnja 1958.; „Defile i slet mladosti“, *GI*, 26. svibnja 1978.; „Smotra stvaralaštva mladih“, *GI*, 4. svibnja 1988.; „Mimohod gradom“, *GI*, 27. svibnja 1988.

64 „Dan mladosti će u Istri biti svečano proslavljen“, *GI*, 23. svibnja 1958.; „Počeo 'Festival mladih Pazin '73'“, *GI*, 26. i 27. svibnja 1973.; „Najbolji za Festival mladih“, *GI*, 5. svibnja 1983.

65 „Titovo djelo – naš put“, *GI*, 26. svibnja 1983. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Dan mladosti svečano proslavljen u svim istarskim općinama“, *GI*, 31. svibnja 1963.; „Primanje u omladinsku organizaciju“, „Primanje omladinaca u SSO i SK“, *GI*, 24. svibnja 1978.; „Svečano primanje u SSO“, *GI*, 24. svibnja 1983.

66 „Zakon o ordenima i medaljama Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, *SL*, 88/46, 1102–1103.

67 „Matteo Benussi - Cio proglašen Narodnim herojem“, *GI*, 4. prosinca 1953.; „Majci Olge Ban predan Orden narodnog heroja“, *GI*, 28., 29. i 30. studenoga i 1. i 2. prosinca 1973. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Odlikovani zaslužni građani“, *GI*, 29. studenoga 1968.; „Odlikovani stanovnici labinske općine“, *GI*, 2. prosinca 1980.

68 „Obećanje domovini“, *GI*, 25. studenoga 1988. Za slične proslave u drugim godinama vidi npr. „Proslava Dana Republike u Puli“, *GI*, 4. prosinca 1953.; „Mala Norvežanka – pulski pionir“, *GI*, 28., 29. i 30. studenoga i 1. i 2. prosinca 1973.; „Prvoškolci postali pioniri“, *GI*, 2. prosinca 1980.; „Primljeni u Savez pionira“, *GI*, 1. prosinca 1983.

Teoretski okvir

Jedan od političkih problema Jugoslavije bilo je zbližavanje jugoslavenskih naroda, odnosno nalaženje prave mjere između zadržavanja nacionalnih posebnosti i razvijanja nadnacionalnoga jugoslavenskog osjećaja. Zajedništvo su sigurno mogle jačati nove, izmišljene tradicije koje su svim narodima trebale biti zajedničke.⁶⁹ Izumom vlastitih tradicija Jugoslavija je uspostavljala vezu s ratnom prošlošću, a izmišljene tradicije ponavljanjem su postajale ritualizirane i formalizirane.⁷⁰ Trenuci u kojima su građani osjećali svoju jugoslavensku državnost bili su vezani uz nove simbole i rituale, kao što su jugoslavenska zastava, obredi i pjesme.⁷¹ Izmišljene su tradicije i obilježavanje važnih povijesnih datuma za Jugoslaviju koji su postali državni praznici i spomen-dani, gradnja spomenika i građevina.⁷² Jugoslavija je podupirala svoje izmišljene tradicije referirajući se na „prošlost jugoslavenskih naroda“, tekovine NOB-a, socijalističku revoluciju, svoje heroje i mučenike.⁷³ Jugoslavenske izmišljene tradicije pripadaju političkim izumima tradicije zbog njihove povezanosti s masovnim organizacijama i Partijom te društvenim izumima tradicije jer su izraz radničke i ratničke svijesti.⁷⁴ Izmišljene revolucionarne tradicije odigrale su bitnu ulogu u održavanju i očuvanju Jugoslavije.⁷⁵

Ceremonije proslava praznika izraz su zajedničkih osjećaja i stavova građana Jugoslavije. U njima se manipulira likom Tita te se interakcije intenziviraju pjevanjem partizanskih pjesama i plesanjem kola. Određenim vrstama ceremonija, kao što su obredi prijelaza (primanja u organizacije) i ceremonije iskazivanja poštovanja Titu predajom štafete, iskazuju se nadređenost i podređenost te se pridonosi održavanju socijalističkoga sustava. Kulturni obredi sastoje se uglavnom od prinošenja štafete Titu na stadionu JNA, slanja čestitki Titu povodom rođendana te tičanjem štafete. Obredni karakter imaju i uobičajene svečanosti kao što su presijecanje vrpce pri otvaranju novih objekata i cesta, otkrivanje spomenika te polaganje cvijeća i vijenaca na spomenike.⁷⁶

Formalne karakteristike proslava praznika:

1. praznik se uvijek obilježavao na više-manje sličan način i na isti datum jer je i bio uspostavljen povodom nekoga povijesnog događaja;

69 Vidi Hobsbawm, „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914“, 279–280.

70 Vidi Hobsbawm, „Introduction: Inventing Traditions“, 4.

71 Vidi isto, 12.

72 Vidi Hobsbawm, Eric J., „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914“, 277.

73 Vidi Hobsbawm, „Introduction: Inventing Traditions“, 13.

74 Vidi Hobsbawm, „Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914“, 263, 286.

75 Vidi isto, 270.

76 O ceremonijama vidi Povrzanović, 61, 66–68.

2. sudionici proslave praznika imaju svoje određene uloge te je proslava praznika unaprijed režirana jer se zna tko u čemu sudjeluje, npr. učenici su u školama mjesecima unaprijed uvježbavali svoje sudjelovanje na priredbama;
3. građani na dan državnih praznika nisu radili;
4. iz svakodnevnoga ponašanja proslavu praznika izdvaja organiziranost i red proslave jer postoje programi proslave koji donose određeni odbori, a ponekad se objavljuju u novinama;
5. proslava praznika nosi društvenu poruku, a to je sjećanje na NOB te nada u socijalističku revoluciju.⁷⁷

U sklopu proslave praznika može se razlikovati nekoliko obreda i svečanosti obrednoga karaktera:

- a) *Defile*. Za prve poslijeratne godine karakteristične su povorke s velikim brojem sudionika.⁷⁸ Primjeri takvih povorka su defile prvomajske proslave na Praznik rada te defile mladosti na Dan mladosti.
- b) *Komemorativne svečanosti*. Komemorativne svečanosti otkrivanje su spomenika te polaganje cvijeća i vijenaca na njih. Polaganje vijenaca pod spomenike palim borcima ima svrhu održavanja svijesti o NOB-u, a kroz takve se svečanosti potvrđuje identitet sudionika.⁷⁹ Na komemorativnim se svečanostima temeljila politika sjećanja koja je veličala junaštvo i žrtvovanje, a imala je zadaću sačuvati lojalnost vojnome vrhu i učvrstiti postojeće društvene vrijednosti.⁸⁰
- c) *Inauguracija objekata*. Otvaranje novih objekata predstavlja razvoj kraja i države te je to zapravo prilika za veličanje socijalizma jer jamči razvoj i bolju budućnost. Novi objekti otvarali su se presijecanjem vrpce uz obaveznu djevojku ili djecu u narodnoj nošnji.⁸¹
- d) *Paljenje krjesova i baklji*. Paljenje krjesova i baklji uoči praznika ritual je u znak sjećanja na isti događaj koji je u Istri organiziran burne 1944. godine.⁸² Zasigurno je i znak sjećanja na partizanski život uz logorsku vatru.

77 O formalnim karakteristikama proslava vidi Vodopija, 79.

78 Rihtman-Auguštin, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, 24.

79 Dasović, Jasna, „Kreiranje identiteta mjesta“, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kuminovcu*, ur. Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević, Srednja Europa, Zagreb, 2006., 261.

80 Jambrešić Kirin, Renata, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman, Ines Prica, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006., 160., 170.

81 Rihtman-Auguštin, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, 27.

82 „Plamenovi burnih uspjeha“, *GI*, 2. svibnja 1991.

- Također, vatra je simbol stvaranja i preobrazbe, prikladan simbol Republike koja je stvorena i njezine preobrazbe socijalističkom revolucijom.⁸³
- e) Štafeta. Predaja štafete Titu predstavlja simboličku razmjenu darova između naroda i vođe, odnosno čin zahvale naroda Titu.⁸⁴ Srpski antropolog Ivan Čolović u štafeti vidi i vrstu „sekularnih litanija“ te smatra da je cilj komunikacije posredstvom štafete uspostava izravne veze između građana Jugoslavije i Tita pri čemu štafeta crpi svoju simboličku političku moć iz dodira što većega broja ljudi.⁸⁵
 - f) *Dodjela nagrada, priznanja, odlikovanja*. Praznici su bili prilika za dodjelu nagrada, priznanja i odlikovanja. Na Praznik rada nagrađivani su radnici, a na Dan Republike radnici za izvršenje Petogodišnjega plana i dugogodišnji rad te su dodjeljivana odličja čiji je cilj stvaranje poretka heroja NOB-a i njihova sakralizacija.
 - g) *Primanje u organizacije*. Primanje u Savez pionira može se definirati kao obred inicijacije jer je to prvi korak u ideološkoj i političkoj socijalizaciji pojedinca. Primanjem u pionire učenicima je završavalo „neobavezujuće djetinjstvo“, odnosno kraj „socijalne i ideološke nevinosti“, i započelo stupanje u „kolektiv“.⁸⁶ U stvaranju dječjega svijeta socijalizma uloga organizacije bila je ideološkoga karaktera jer joj je cilj bio proizvodnja socijalističkoga čovjeka.⁸⁷ Sljedeći korak u „socijalističkoj socijalizaciji“ bilo je primanje u omladinsku organizaciju. Taj se obred može definirati kao obred prijelaza. Francuski etnolog Arnold von Gennep je obrede prijelaza (*rites de passage*) definirao kao obrede koji prate svaku promjenu mjesta, stanja, društvenoga položaja i dobi.⁸⁸ Obred prijelaza predstavlja napredovanje pojedinca na ljestvici društvenih statusa, prijelaz iz statusa u status.⁸⁹ Članstvo u pionirima i omladincima bilo je obavezno, tj. automatsko.⁹⁰

83 Anić, 1718.

84 Radovani, Ivana, „Izvištavanje o Danu mladosti. Medijska poruka u povijesnoj predstavi“, *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. Kirsti Mathiesen Hjemdahl, Nevena Škrbić Alempijević, Srednja Europa, Zagreb, 2006., 425.

85 Isto, 424.

86 Erdei, Ildiko, „Odrastanje u poznom socijalizmu – od ‘Pionira malenih’ do ‘vojske potrošača’“, *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Čale Feldman, Lada, Ines Prica, Biblioteka Etnografija, Zagreb, 2006., 205.

87 Isto, 210.

88 Vodopija, 78.

89 Isto, 80.

90 Jakovina, 165.

Primanje u SK posljednji je obred prijelaza i završni stupanj „socijalističke socijalizacije“.

Jugoslavenski obredi mogu se razvrstati u tri tipa izmišljenih tradicija:

- a) one koje utvrđuju ili simboliziraju pripadnost grupi ili zajednici: primanje u pionire, omladince i SK, komemorativne svečanosti, štafeta i dodjele odlikovanja;
- b) one koje su planirane radi utvrđivanja vlasti: obilježavanje državnih praznika, komemorativne svečanosti, inauguracija objekata, štafeta i dodjele odlikovanja;
- c) one koje su usmjerene na socijalizaciju, koje su ucjepljivale vjerovanja, vrijednosti i konvencije ponašanja: primanje u pionire, omladince i SK te štafeta.⁹¹

Zaključak

Svaka promjena političkoga sustava ili države dovodi do stvaranja nove povijesti, tradicije i simbola pri čemu se najčešće negira stara povijest, tradicija i simboli te na taj način politička elita mijenja svakodnevicu čitavoga naroda. Jugoslavija je gradila svoj legitimitet pozivajući se na zajedničku prošlost, zasnovanu prije svega na NOB-u, i zajedničku budućnost, koja se trebala temeljiti na provedenoj socijalističkoj revoluciji i putu u komunizam. Kao potvrda legitimiteta izmišljene su zajedničke tradicije i simboli koji su se temeljili na NOB-u i socijalističkoj revoluciji. Bitni datumi NOB-a postali su državni praznici i spomendani, a same proslave praznika prožete su idejama socijalizma. Značajnu ulogu u širenju izmišljenih tradicija imao je tisak, prije svega novine, te masovne društveno-političke organizacije.

Svaki istražen praznik može se sagledati kroz tri ključne riječi za jugoslavensku ideologiju: rad, mladost i Republiku. Svaki se obilježavao veličanjem rada, što se očituje kroz inauguraciju objekata; mladosti, što se očituje kroz sudjelovanje mladih u sportskim natjecanjima i kulturno-umjetničkim programima; te Republike, što se očituje u komemorativnim svečanostima koje pozivaju na kolektivno sjećanje na NOB kao temelj stvaranja Republike. Jugoslavija je „živjela“ dokle je postojala vjera u rad, mladost i Republiku.

91 Vidi Rihman Auguštín, „The Invention of Tradition“, 146; Hobsbawm, „Introduction: Inventing Traditions“, 9.

Izvori

- Glas Istre*: 1945., 1948., 1953., 1958., 1963., 1968., 1973., 1978., 1980., 1983., 1988., 1990., 1991.
- „Zakon o potvrdi i izmjenama zakona o ordenima i medaljama Demokratske Federativne Jugoslavije“, *Službeni list*, 88/46.
- „Zakon o ordenima i medaljama Federativne Narodne Republike Jugoslavije“, *Službeni list*, 88/46.
- „Zakon o ustanovljenju dvadesetdevetog studenoga državnim praznikom“, *Službeni list*, 89/46.
- „Zakon o ordenu junaka socijalističkog rada“, *Službeni list*, 8/48.
- „Zakon o počasnim zvanjima trudbenika“, *Službeni list*, 106/48.
- „Zakon o državnim praznicima“, *Službeni list*, 18/55.

Literatura

1. Anić, Vladimir, *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
2. Bertoša, Miroslav, Robert Matijašić, ur., *Istarska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.
3. Bilandžić, Dušan, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1976.
4. Bosto, Sulejman, Tihomir Cipek, ur., *Kultura sjećanja*, Disput, Zagreb, 2009.
5. Čale Feldman, Lada, Ines Prica, ur., *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2006.
6. Haramina, Mijo, *Velike godišnjice - naši praznici*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
7. Hobsbawm, Eric J., Terence Ranger, ur., *Invention of Tradition*, The Press Syndicate of The University of Cambridge, Cambridge, 2000.
8. Jandrić, Berislav, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952. Organizacija, uloga, djelovanje*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
9. Jukić, Marijana, „Prilog poznavanju ustanova: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Hrvatske (1947–1992)“, *Arhivski vjesnik*, 49, 2006., 1–14.
10. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918–1991). Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
11. Mathiesen Hjemdahl, Kirsti, Nevena Škrbić Alempijević, ur., *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, Srednja Europa, Zagreb, 2006.
12. Povrzanović, Maja, „Pojmovi običaj, navika, obred/ritual, ceremonija, slavlje, svečanost i praznik u jugoslavenskim i inozemnim rječnicima, enciklopedijama i leksikonima“, *Narodna umjetnost*, 24, 1987., 39–82.
13. „Prvisvibanj“, Hrvatski obiteljski leksikon, www.enciklopedija.lzmk.hr, 17. rujna 2010.

14. Rihtman Augustin, Dunja, „The Invention of Tradition“, *Narodna umjetnost*, br. 23, 1986., 144–146.
15. Rihtman-Augustin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, 1990., 21–32.
16. Rihtman-Augustin, Dunja, „O konstrukciji tradicije u naše dane“, *Narodna umjetnost*, 29, 1992., 25–43.
17. Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Dom i svijet, Zagreb, 2002.
18. Šentija, Josip, ur., *Opća enciklopedija Jugoslavenkog leksikografskog zavoda*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., knj. 6 (Nih-Ras).
19. Vodopija, Milan, „Maturiranje kao rite de passage“, *Narodna umjetnost*, 13, 1976., 77–92.

„Ofsajd-zamka“ za televiziju. Sukob nogometne i medijske politike u socijalističkoj Hrvatskoj 1960-ih i 1970-ih

ANITA BUHIN

Nogomet se nerijetko naziva „najvažnijom sporednom stvari na svijetu“, a o njegovoj popularnosti i utjecaju na društvo govori i dugotrajna zainteresiranost društvenih i humanističkih znanosti za taj fenomen. Zaista, popularnost nogometa teško se može mjeriti s ičim drugim te zadire u sve segmente života, od privatnoga zanimanja pojedinca do političkoga interesa jedne regije ili nacije. Zbog toga se može pretpostaviti da se iz zbivanja „na terenu“ i oko njega mogu iščitati stanoviti kulturni i društveni trendovi.¹

Jugoslavenski je slučaj, pogotovo nakon 1948., pokazivao specifičnosti u pristupu nogometu u odnosu na Istok i Zapad. Promjene u društvu tijekom desetljeća poput samoupravljanja, pokreta nesvrstanih, liberalizacije, modernizacije i širenja potrošačke kulture utjecale su manje ili više izravno na ulogu nogometa koji je često bio doživljavan kao „neka vrsta pokusnog poligona za mnogobrojne organizacijske promjene u društvu“. ² I dok je na međunarodnoj razini trebalo postizati što veće uspjehe te promicati sliku uspješnoga i ujedinjenoga naroda, na domaćoj je sceni nogomet s jedne strane bio „prokazivač“ anomalija društva – neuspjeh amaterizma, kolektivizma, samoupravljanja, pa i jednoga dijela ideologije, a s druge „pionir“ liberalizacije i komercijalizacije društva. U tom smislu druga polovica pedesetih može služiti kao prekretnica u shvaćanju nogometa – od masovnosti i amaterizma do stvaranja „zvijezda“ i profesionalizma, a šezdesete i sedamdesete kao doba najvećih promjena koje su pridonijele velikoj komercijalizaciji nogometa.

U tim su promjenama veliku ulogu imali mediji koji su s godinama postajali sve važniji utječući na popularizaciju i komercijalizaciju igre što ih je dovelo u

1 Primjerice, njemački povjesničar Wolfram Pyta kreće od postavke „da se nogomet nametnuo kao prostor za projiciranje nacionalnih htijenja te sredstvo za izražavanje interpretativnih matrica utkanih u tkivo njemačke povijesti“. Vidi: Pyta, Wolfram, „German Football. A Cultural History“, *German Football. History, Culture, Society*, ur. Alan Tomlinson, Christopher Young, Taylor & Francis e-Library, Oxford – New York, 2006., 2.

2 „Zagreb: ‘Nogomet nogometašima’ – parola kojom se ‘faulira’ ustavno načelo republičkog pariteta“, *Vjesnik u srijedu (VUS)*, 983, 1971., 7.

sukob s nogometnim strukturama. Prvo je to bio tisak, dvadesetih mu se priključio radio, a pedesetih i televizija. Točnije, godine 1957. Televizija Zagreb ostvarila je prvi izravni televizijski prijenos nogometne utakmice što je, pokazat će se, bilo još jednom prekretnicom u nogometnoj industriji.

Iako je istraživanje temeljeno na mahom hrvatskim izvorima (*Vjesnik u srijedu, Studio, Start*) i literaturi, povijest nogometa u socijalističkoj Hrvatskoj ne može se istraživati izvan jugoslavenskoga okvira. Zbog zajedničke nogometne lige, reprezentacije i nogometaša koji su prelazili iz jednoga kluba u drugi nemoguće je usmjeriti se isključivo na Hrvatsku i ignorirati zbivanja u ostalim republikama. Ako ništa drugo, onda su barem preko medija bili dijelom svakodnevnoga života njezinih građana, tim više što je čak i inače policentrični televizijski sustav, sastavljen od republičkih televizijskih centara s vlastitim programskim politikama, ujedinjeno nastupao u stvaranju sportske sheme i organiziranju prijenosa sportskih događanja.³

Počeci televizijskih nogometnih prijenosa

Medijski izvještaji s nogometnih utakmica počeli su u „kolijevci nogometa“ kada je 1922. British Broadcasting Corporation (BBC) krenuo sa skromnim radijskim izvještajima koji su do tridesetih postali sastavnim dijelom programa te vrlo rado slušani.⁴ U Francuskoj je radio također ustalio svoje nogometne prijenose do kraja dvadesetih.⁵ Trudeći se ne kaskati za inozemnim trendovima, prvi radijski prijenos u Hrvatskoj zbio se u prvoj polovici 1927. godine s utakmice HAŠK – Građanski.⁶ Međutim, nepovjerenje prema novome mediju raslo je zajedno s njegovom popularnošću. Britanski tisak, uplašen za svoj status i tiražu, uspio je iznuditi od engleskoga nogometnog saveza da radijski reporteri za ulazak na stadion moraju platiti tisuću funti. U Francuskoj su novinari bili optuženi da odvlače publiku sa stadiona, a slični su problemi dočekali i pionire hrvatskoga radijskog novinarstva.⁷ Nakon Drugoga svjetskog rata s porastom životnoga standarda rastao je i broj radijskih prijemnika te je sve veći broj slušatelja mogao uživati u radijskim prijenosima nogometnih utakmica. Godine 1962. 64,1 posto kućanstava u Hrvatskoj imalo je radijski prijemnik, a brojka je i kasnije rasla, pa dvadesetak

3 Usp. Gertude Joch Robinson, *Tito's Maverick Media. The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, University of Illinois Press, Urbana, 1977., 207.

4 Boyle, Raymond, Richard Haynes, *Power Play. Sport, the Media and Popular Culture*, Edinburgh University Press Ltd, Edinburgh, 2009., 31–32.

5 Hare, Geoff, *Football in France. A Cultural History*, Berg, Oxford – New York, 2003., 142.

6 „Najteži galop“, *Studio*, 157, 1967., 10.

7 Usp. „Nogomet ratuje s malim ekranom“, *VUS*, 710, 1965., 8.

godina kasnije 74,7 posto kućanstava može uživati u radijskim emisijama, a među ostalim, i prijenosima nogometnih utakmica.⁸ Radio se trudio uvoditi sve više i više inovacija kako bi poboljšao kvalitetu prijenosa te zadovoljio sve znatijeljniju publiku. Hrvoje Macanović zbog toga je 1954. dvadeset dana zaredom izvješćivao sa svjetskoga nogometnog prvenstva u Švicarskoj, a 1956. su Radio Zagreb i Radio Beograd izveli prvi kombinirani radijski prijenos s dviju utakmica.⁹ Tijekom pedesetih, a pogotovo šezdesetih slušanost radijskih prijenosa počela je opadati zato što je na scenu stupio jedan još moćniji medij – televizija.

Prvi televizijski prijenos nogometne utakmice dogodio se 1936. kada je BBC prenosio utakmicu između Arsenala i Evertona, a iste je godine njemačka televizija ostvarila prvi izravni prijenos prikazavši susret između njemačke i talijanske nogometne reprezentacije.¹⁰ Francuska je svoj prvi televizijski prijenos organizirala na finalu kupa 1952. godine.¹¹ U Hrvatskoj je prvi TV-odašiljač proradio 15. svibnja 1956., a da je želja sportskih novinara da prate europske trendove bila jaka, svjedoči i podatak da je samo pola godine kasnije malobrojnim posjednicima televizora omogućen prijenos utakmice Engleska – Jugoslavija. Utakmica se igrala u Londonu, signal je dolazio preko Italije, a u prijenos je bio uključen i komentator Mladena Delića koji je u Londonu izvještavao za radio.¹² Potreba da svojim gledateljima omoguće nogometni spektakl na malim ekranima, ali i izazov koji je nosilo organiziranje izravnoga prijenosa nogometne utakmice, naveli su ekipu TV Zagreb da već 1957. svoju misao provedu u stvarnost. Počelo je s filmskim reportažama s odigranih ligaških utakmica, a 12. svibnja 1957. emitiran je prvi izravni prijenos u izvedbi zagrebačke televizije. Bile su upotrijebljene dvije male kamere i, uz pomoć sitnih improvizacija, prijenos je uspješno okončan.¹³ Mladen Delić kasnije se prisjećao: „Mislim da sam imao veću tremu od bilo kojeg nogometaša. Svi smo strepili kako ćemo proći. Ne znam da li bih preživio da smo negdje učinili kakav kiks i da nismo dogurali do kraja.“¹⁴ Pritisak je bio tim veći jer je mnogo iskusnija talijanska televizija preuzimala sliku, a još se k tome očekivala velika gledanost. S obzirom na to da je samo mali broj građana tada imao vlastiti televizor,

8 Vidi Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 149.

9 Usp. Vončina, Nikola, *TV osvaja Hrvatsku: Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III. (1954.–1958.)*, Hrvatski radio, Zagreb, 1999., 54, 203.

10 Vidi Kramer, Fredi, Mladen Klemenčić, ur., *Nogometni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2004., 536.

11 Vidi Hare, *Football in France*, 142.

12 Vidi „Naprijed, naši!“, *Studio*, 423, 1972., 30.

13 Usp. Vončina, *TV osvaja Hrvatsku*, 237.; „13 susreta iz Engleske“, *Studio*, 110, 1966., 6.

14 „Maksimirski fjasko“, *VUS*, 1164, 1974., 16.

na trgovima svih većih gradova bili su postavljeni prijemnici kako bi što više ljubitelja nogometa, ali i znatiželjnika, moglo prisustvovati tome povijesnom trenutku, a posebna, svečana projekcija održala se u dvorani zagrebačkoga kina „Istra“.¹⁵ Građani su utakmicu mogli pratiti i u kavanama, klubovima ili po izlozima u centru. Oduševljenju nije bilo kraja, ne samo zbog pobjede domaće momčadi, već i zato što je nogometna igra dobila sasvim novu dimenziju. Poseban je užitak bio gledati prijenos na velikome platnu jer je publika „mogla lakše raspoznati igrače i scene na udaljenom igralištu – sve u isto vrijeme dok se utakmica odvijala“.¹⁶

Televizija je u tehničkome pogledu izuzetno brzo napredovala zahvaljujući čemu je televizijski prijenos dobio na jednoj sasvim drugačijoj dimenziji. Gledanje utakmice u toplini vlastitoga doma nosilo je mnogostruke prednosti: „Za TV-gledaoca gleda kamera, i to ne jedna nego više njih – on, dakle, pred gledaocem što je platio svoje mjesto ima povlasticu da ‘sjedi’ na više mjesta, i to u pravilu na najboljim mjestima u gledalištu.“¹⁷ Tehničke inovacije kao što su usporena snimka, snimanje iz više kutova, zumiranje, ponavljanje uspješnih akcija, atraktivnih poteza i golova, a sve to još popraćeno stručnim komentarima, činilo je utakmicu mnogo zanimljivijom i dinamičnijom.¹⁸ Prednosti gledanja utakmice preko ekrana, koje su se gomilale s napretkom tehnologije, unijele su strah među Nogometni savez Jugoslavije (NSJ), klubove i igrače da će sve veći dio stalne nogometne publike između gužvanja na tribini i udobnosti vlastite fotelje izabrati ovo drugo. I zaista, nije trebalo dugo da se za prijenos od televizije zatraži novčana odšteta koja je trebala nadoknaditi gubitak publike. Krajem 1957. zagrebački je Dinamo prvi zatražio odštetu za prijenos utakmice, a *Narodni list* proročki je najavio: „Ubuduće će ovo pitanje postati sve aktuelnije. Televizora je sve više.“¹⁹

Porast broja televizijskih prijemnika

Broj je televizijskih prijemnika rastao velikom brzinom, pa dok je 1962. samo 7,2 posto kućanstava u Hrvatskoj imalo crnobijeli televizor, 1978. je taj broj narastao na 64,5 posto. Sedamdesetih se godina pojavio televizor u boji koji je 1978.

¹⁵ Isto.

¹⁶ „Jugoslavenski radio“, V., 22–26, 1957., 5. Prema: Vončina, *TV osvaja Hrvatsku*, 238.

¹⁷ „Utakmica: kod kuće ili na stadionu?“, *VUS*, 1276, 1976., 37.

¹⁸ Usp. Mason, Tony, „England 1966. Traditional and Modern?“, *National Identity and Global Sport Events. Culture, Politics, and Spectacle in the Olympics and the Football Cup*, ur. Alan Tomlinson, Christopher Young, State University of New York Press, New York, 2006., 84; „Nogomet, ipak, u sobi“, *Studio*, 227, 1968., 21; „Ajax Inter?“, *Studio*, 425, 1972., 30; „Šest kamera za svaku utakmicu“, *VUS*, 1151, 1974., 21; „Poštari, saberite se!“, *Studio*, 635, 1976., 5.

¹⁹ „Narodni list“, XIII, 3864, 11. prosinca 1957., prema: Vončina, *TV osvaja Hrvatsku*, 259.

posjedovalo devet posto kućanstava da bi deset godina kasnije, 1988. 45,8 posto kućanstava imalo crnobijeli televizijski prijemnik, a 43,9 posto prijemnik u boji što dovodi do zaključka da samo deset posto kućanstava nije moglo uživati u čarima televizije, pogotovo u sportskome programu kojega je bilo sve više.²⁰ Od samih početaka šezdesetih, s ustaljivanjem televizijskoga programa, javljaju se razne sportske emisije poput *Sportskoga poslijepodneva* i *Telesporta*, kao i raznovrsni prijenosi sportskih događaja, s nogometom kao najatraktivnijom sastavnicom. Pritom su istraživanja gledanosti pokazivala da su upravo sportski programi, uz informativne emisije, bili najgledaniji.²¹

Veliku popularnost sportskoga programa odmah su uočili proizvođači televizora koji su se koristili svjetskim sportskim događajima, napose olimpijskim igrama i svjetskim nogometnim prvenstvom, za reklamiranje svojih proizvoda. Već 1958., u vrijeme svjetskoga nogometnog prvenstva u Švedskoj, u Jugoslaviji je primijećeno da se prodaja televizora povećava prije velikih sportskih natjecanja. Trend se nastavio i kasnije pa se taj fenomen mogao pratiti svake dvije godine, za vrijeme olimpijskih igara i svjetskih nogometnih prvenstava.²² Radioindustrija Zagreb (RIZ) u suradnji s Iskrom 1960. pokušava privući kupce svojih televizora nudeći gledateljima mogućnost praćenja prijenosa „svih nogometnih utakmica ovogodišnjih olimpijskih igara i svih svjetskih događaja“, a četiri godine kasnije šalje jednostavnu poruku kako oni „prenose olimpijske igre u vaš dom“.²³ Za svjetsko nogometno prvenstvo 1966. pripremaju cijeli niz propagandnih poruka, od onih jednostavnih („Tko će biti pobjednik na svjetskom prvenstvu u Engleskoj? To možete vidjeti i doživjeti na najnovijem TV prijemniku“), preko onih koje su isticale ekonomsku prednost („Prisustvovati svjetskim događajima... To je skupo! Jeftino ih doživljavate na TV ekranu“), pa do onih koje su ironično komentirale negativan utjecaj televizije na nogometne navijače („Ostanite u papučama i opet možete pratiti svjetsko prvenstvo“).²⁴ U anketi provedenoj 1966. u beogradskoj robnoj kući četiri od pet kupaca televizora odgovorilo je da ga je kupilo prvenstveno zbog gledanja nogometnih utakmica, a druga je anketa 1967. pokazala da je svaki treći ispitanik kupio prijemnik iz istih razloga.²⁵

20 Vidi Duda, *Pronađeno blagostanje*, 149.

21 Vidi Vončina, Nikola, *RTV Zagreb 1959.–1964. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj IV*, Radio Zagreb, Zagreb, 2001., 168; Vončina, Nikola, *Najgledanije emisije 1964.–1971. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj V*, Hrvatska radiotelevizija, Zagreb, 2003., 45.

22 Vidi „Nogomet ratuje s malim ekranom“, *VUS*, 710, 1965., 8.

23 *VUS*, 432, 1960., 12; 639, 1964., 6.

24 *VUS*, 740, 1966., 2; 742, 1966., 12; 743, 1966., 10; 746, 1966., 12.

25 Vidi „Čisti računi“, *VUS*, 725, 1966., 8; „Nogomet kroz dolar“, *Studio*, 185, 1967., 12.

Naposljetku, Miljenko Jergović u svojem djelu koje se bavi kolektivnim sjećanjima i mitovima Jugoslavije piše: „Kažu da je prvi veliki bum u prodaji kolor televizora nastupio u martu 1974. i to zaslugom Josipa Katalinskog i trinaeste minute utakmice sa Španjolskom kada je svladao velikog Iribaru i odveo Jugoslaviju na svjetsko prvenstvo. Tada su odlučni očevi digli kredite, majke nisu smjele reći ni riječi jer se u njihovim očima čitalo ludilo vjerskih fanatika koji znaju da nijedne pare ovoga svijeta ne mogu platiti dan kada će s nogometnom reprezentacijom otići u raj. Na kraju svjetskog prvenstva bili smo osmi, kredit se otplaćivao još godinu dana, ali je porodici ostao kolor televizor za koji je otac, kao po pravilu, izgubio interes.“²⁶ Grundigovi su oglašivači u Njemačkoj i za ovaj problem imali rješenje te su isticali da će „svjetsko prvenstvo biti i 1978. i 1982.“²⁷

Zasigurno bi bilo pretjerano tvrditi da je nogomet, a i općenito sportski program, najzaslužniji za rast broja televizora u kućanstvima, ali čini se da su propagandne poruke često nalazile put do potrošača. Sve veći broj televizijskih prijemnika i tehnološki napredak televizije bili su povodom sve češćim medijskim debatama o „navijačima u papučama“ te njihovu utjecaju na samu nogometnu igru. Bila je to dodatna prepreka suradnji NSJ-a i Jugoslavenske radiotelevizije (JRT) koji su ionako od samoga početka televizijskoga emitiranja nogometnih utakmica bili u sukobu.

„Nogometni rat“

Na početku su se nesuglasice nogometnih klubova i foruma s Televizijom opravdavale mladošću televizijskoga medija koji je još bio u eksperimentalnoj fazi te nije postojala stalna programska shema, kao i time što kalendari svih sportskih natjecanja nisu bili do kraja dogovoreni.²⁸ Kad su se 1961. riješili pregovori s gotovo svim sportskim savezima i organizacijama te je pokrenuta nedjeljna emisija *Sportsko poslijepodne*, ostalo je jedino riješiti pregovore s Nogometnim savezom Jugoslavije. Pokazalo se da to neće biti brzo ni jednostavno, a najmanje jeftino. Započeo je višegodišnji „nogometni rat“ između JRT-a i NSJ-a. Predstavnici Jugoslavenskoga saveza organizacija za fizičku kulturu (JSOFK) pokušali su utjecati na rješavanje spora preporučivši „punu i svesrdnu suradnju s televizijom, jer je televizija medij zahvalan za popularizaciju pojedinih sportova i izvanredno sredstvo za propagiranje fizičke kulture u širem smislu te riječi“.²⁹ Međutim, kao i kada su u pitanju bile druge „devijacije“ poput profesionalizma protiv kojeg se JSOFK

26 Jergović, Miljenko, *Historijska čitanka 1*, V. B. Z., Zagreb, 2006., 74.

27 „Biznis i brige kraj aut-linije“, *VUS*, 1147, 1974., 21.

28 Vidi Vončina, *RTV Zagreb 1959.–1964.*, 26.

29 „Sporni: boks i nogomet“, *Studio*, 15, 1964., 17.

raznim propisima bezuspješno borio početkom šezdesetih, NSJ se nije previše brinuo za stav JSOFK-a, već je nastavio sa svojom politikom zabranjivanja prijenosa nogometnih utakmica.³⁰

Svoj su stav nogometni forumi opravdavali zabrinutošću za male i nepoznate klubove, pogotovo one u nižim ligama, koji bi prijenosima utakmica „velikih“ klubova izgubili svoje stalne gledatelje, tj. prihode od prodanih karata te bi na taj način bila ugrožena njihova egzistencija.³¹ Televizija je uzvratila prijenosom međunarodnih atraktivnih nogometnih utakmica, ali je NSJ nekoliko puta uspio intervenirati kod inozemnih nogometnih saveza da ne dopuste JRT-u prijenose, opet pod izlikom da štete domaćim klubovima.³² Ostalo je neobrazloženo zašto je NSJ-u smetalo da JRT prenosi reprezentativne utakmice koje su se uvijek igrale u posebnom terminu.

Ustaljivanje programske sheme i višestruki pokušaji pregovora nisu urodili zadovoljavajućim rješenjem za sve zainteresirane strane, pa su se tijekom 1966. i 1967. odluke mijenjale tako brzo da gledatelji do zadnjega trenutka često nisu znali hoće li ili ne gledati određenu utakmicu na svojim televizijskim prijemnicima. Prvo je NSJ dopustio samo prikazivanje magnetoskopskih snimki, da bi ubrzo dopustio i izravne prijenose utakmica koje se ne bi igrale u vrijeme redovnoga kola što je dovelo do novih problema jer se klubovi ponekad nisu mogli dogovoriti oko termina, ali je nedoumicu riješio NSJ koji je početkom 1967. nanovo odlučio da se svi prijenosi zabrane, uključujući i magnetoskopske snimke.³³ Sada su se pobunili klubovi koji su jako brzo shvatili da im prijenosi donose mnogo više financijske koristi nego štete. Ironično, najglasniji su bili „mali“ klubovi koje je NSJ tobože cijelo vrijeme zastupao. Referendum koji je NSJ proveo 1968. pokazao je da je čak 2.171 klub podržavao prijenose nogometnih utakmica, a samo 75 je bilo protiv.³⁴ Savez je ubrzo ukinuo posljednju odluku te je situacija bila vraćena na prijašnje stanje po kojemu su se prijenosi mogli izvoditi subotom ili nedjeljom uvečer, a magnetoskopske snimke prikazivati minimalno sat vremena nakon završetka redovnoga kola.³⁵ Televiziji je preostalo da krene u pregovore sa svakim klubom pojedinačno. Budući da se takva praksa pokazala nezadovoljavajućom za

30 Više o borbi JSOFK-a protiv profesionalizacije vidi: Gerc, Sergej, *Crna strana YU nogometa*, Centar Gospić, Gospić, 1982., 89–100; „Plodovi neamaterizma“, VUS, 637, 1964., 7.

31 Vidi „Nogomet na svjetskim TV-ekranima“, *Studio*, 8, 1964., 19.

32 Vidi „Bogat sportski tjedan“, *Studio*, 107, 1966., 11.

33 Vidi „Zašto su zabranjeni TV-prijenosi nogometa“, *Studio*, 115, 1966., 9; „Sporazum TV – nogomet“, *Studio*, 132, 1966., 15; „Zašto se odgađaju sportski TV-prijenosi“, *Studio*, 155, 1967., 5; „Sport na TV“, *Studio*, 170, 1967., 10.

34 Vidi „2171 glas za TV prijenos“, *Studio*, 294, 1968., 12.

35 Vidi „Nema dana bez sporta“, *Studio*, 179, 1967., 10.

JRT jer su samo „manji“ klubovi bili spremni za određenu odštetu pomicati svoje termine, a takve su utakmice bile nezanimljive za široki auditorij, JRT je zahtijevao novi, opći sporazum. Godine 1970. NSJ je ponovno zabranio sve izravne prijenose dopuštajući samo magnetoskopske snimke u čemu su ga od prvoligaških klubova podržali Hajduk, Crvena zvezda, Partizan, Beograd, oba Radnička (iz Kragujevca i Niša), Vojvodina, Bor i Čelik, dok su protiv bili Dinamo, Sarajevo, Željezničar, Velež, Borac, Olimpija i Maribor.³⁶ Nogometni savez Jugoslavije bio je mnogo tolerantniji oko utakmica reprezentacije te se od 1971. nadalje u medijima nisu spominjali sukobi oko prijenosa, iako nije bio postignut nikakav konkretan i dugotrajan dogovor.³⁷

Bitku s JRT-om polako je preuzelo Udruženje prvoligaša. Nakon poduzega zatišja koje je svako toliko znalo biti prekinuto daljnjim nesuglasicama između dviju suprotstavljenih strana, 1973. došlo je ponovno do pregovora. Televizija je tražila pravo na samostalan izbor utakmica koje će prenositi s time da je dopustila Udruženju prvoligaša da svako kolo ima pravo staviti veto na jednu utakmicu. Udruženje je pak predložilo da se utakmice biraju tako da svaki klub bude četiri puta domaćin i dvaput gost.³⁸ Pregovori su na kraju propali, a jedan od razloga je bio i taj što je Udruženje tražilo triput veću svotu za odštetu klubovima nego što je JRT nudio. Godine 1974. stvari su krenule nabolje pa je jedan prijenos tjedno bio zajamčen, a sljedeće je godine uvedeno novo pravilo da svaki od osamnaest prvoligaških klubova jedanput mora biti domaćin prijenosa. Slična se praksa nastavila i sljedećih godina.³⁹ NSJ i JRT 1979. sastavili su prijedlog koji je prihvatilo i Udruženje prvoligaša te su konačno sve strane bile zadovoljene. Klubovi su bili podijeljeni u tri skupine, ovisno o kvaliteti. Svaki je klub bio dužan dostaviti popis od pet utakmica koje su bili voljni igrati pred televizijskim kamerama, a da bi se gledateljima omogućio i pokoji derbi, klubovi iz A skupine morali su na popisu navesti i jednoga protivnika iz svoje skupine. Iznos odštete ovisio je o kvaliteti nogometa, tj. o tome jesu li se susretala dva kluba iz A skupine, dva kluba iz B skupine, jedan iz A i jedan iz B itd.⁴⁰ Na taj su način bili predstavljeni i financijski podmireni svi prvoligaški klubovi, a gledateljima se barem povremeno jamčila zanimljiva i kvalitetna utakmica.

36 Vidi „Tijesna pobjeda“, *Studio*, 331, 1970., 26–27; „Dobivena bitka, izgubljen rat?“, *Studio*, 333, 1970., 10–11.

37 Vidi „Nogomet zajednička stvar“, *Studio*, 393, 1971., 30; „Nogomet na TV“, *Studio*, 464, 1973., 33; „Sportska televizija“, *Studio*, 493, 1973., 28.

38 Vidi „Nogomet na TV“, *Studio*, 464, 1973., 33.

39 Usp. „Sportska TV priča“, *Studio*, 549, 1974., 2; „Obračuni na TV“, *Studio*, 569, 1975., 26; „Cjenkanje oko TV-prijenosa“, *Studio*, 725, 1978., 9.

40 Vidi „Ranije, pa ekspresom!“, *Studio*, 797, 1979., 95.

Ekonomska pozadina sukoba

Tijekom svih rasprava i pregovora uvijek se isticala jedna riječ – novac: „Prvo su nogometaši mnogo tražili. Ali kad je Televizija pristala cijene su toliko porasle da nogometaši nisu prihvatili vlastitu ponudu. I tako svake godine.“⁴¹ Klubovi su bili svjesni činjenice da je Televiziji nogomet previše važan da bi odustala od pregovora te su pokušavali izvući što je bilo moguće veću odštetu. S godinama je iznos rastao, velikim dijelom i zato što je trebalo pokriti troškove sve skupljih transfera i premija igrača. Primjerice, 1966. JRT je bio spreman izdvojiti milijun novih dinara za prava prijenosa, a četiri je godine kasnije nudio 50.000 ili 100.000 dinara po utakmici, ovisno o kvaliteti suprotstavljenih momčadi što bi za cijelu sezonu iznosilo između 1.700.000 i 3.400.000 dinara.⁴² Cijena je konstantno rasla: 1973. godine jedna je utakmica koštala 150.000 dinara (5.100.000 za sezonu), 1975. 180.000 dinara (6.120.000 za sezonu), a 1980. 300.000 dinara (10.200.000 za sezonu).⁴³

Dodatni kamen spoticanja konačnome dogovoru između JRT-a i NSJ-a bio je financijski prihod klubova stečen sponzorskim ugovorima. Naime, već su šezdesetih cijeli stadioni bili okićeni raznoraznim reklamnim panoima, a ubrzo su se reklame sponzora počele prišivati i na dresove nogometaša.⁴⁴ Poduzeća su i tvornice pogotovo bili zainteresirani za reklamiranje na onim utakmicama koje su se prenosile na televiziji. Televizija je smatrala da klubovi dodatno zarađuju na reklamama upravo zbog prijenosa, pa da bi zbog toga odšteta klubovima trebala biti manja. Iako je bilo nemoguće dokazati da su reklame na stadionima samo zbog televizije, činjenica je bila da se „oglašivač mora pobrinuti samo za to da se ‘nacrti’ na mjestu koje kamera ne može izbjeći“.⁴⁵ S druge strane, uprave jugoslavenskih klubova pravdale su se da ih je na potpisivanje sponzorskih ugovora natjerala loša financijska situacija nastala zbog sve strožega provođenja samoupravljanja u nogometnim klubovima. Argument kojim su se vodile uprave bio je da je upravo Televizija velikim dijelom zaslužna za komercijalizaciju igre jer im izravnim prijenosima „krade publiku“ te na taj način prisiljava klubove da traže izvor financiranja u sponzorstvima. Na kraju je ipak JRT još jednom popustio te je dogovoreno

41 „Piko – Studio“, *Studio*, 494, 1973., 95.

42 Usp. „Sportska kazališta i njihova galerija“, *VUS*, 723, 1966., 8; „Tijesna pobjeda“, *Studio*, 331, 1970., 26–27.

43 Usp. „Uvijek plaća gledalac“, *Studio*, 498, 1973., 28; „Injekcija klupskom budžetu?“, *Studio*, 596, 1975., 30; „Ipak je to preskupo!“, *Studio*, 832, 1980., 6.

44 Vidi „Brak iz interesa“, *VUS*, 884, 1969., 15.

45 „Rat zbog propagande“, *VUS*, 1169, 1974., 22.

da klubovi imaju pravo na reklamiranje različitih proizvoda, da o tome odlučuju sami te da to neće utjecati na iznos odštete za televizijska prava.⁴⁶

Događaj čiji je značaj prelazio sve financijske granice bilo je svjetsko nogometno prvenstvo. Ono je bilo spektakl samo po sebi, bez obzira na to je li se jugoslavenska nacionalna momčad plasirala u samu završnicu ili ne. Organizator je prvenstva, Fédération Internationale de Football Association (FIFA), financijsku korist prepoznao već 1958. kada je za prodaju televizijskih prava dobio 5.000 dolara. Iznosi za prava prijenosa rasli su još brže nego u jugoslavenskome slučaju. Svjetsko prvenstvo u Čileu 1962. stajalo je Europsku radiodifuzijsku uniju (ERU) 75.000 dolara, u Engleskoj 1966. 800.000 dolara, u Meksiku 1970. 1.050.000 dolara, u Njemačkoj 1974. oko 5.570.000 dolara, a u Argentini 1978. 33.850.000 dolara.⁴⁷ Za jugoslavenske su građane, čija je prosječna plaća tada iznosila pedesetak dolara, informacije o iznosima postale mnogo zanimljivije 1966. kada se i JRT, kao član ERU-a priključio prijenosu toga globalnog spektakla za koji je izdvojio nešto više od 22.000 dolara.⁴⁸ Za sljedeće je prvenstvo u Meksiku prava prijenosa JRT platio 24.000 dolara što je bila sitnica prema svjetskome prvenstvu u Argentini 1978. gdje je udio jugoslavenske televizije iznosio gotovo 140.000 dolara.⁴⁹

Međunarodne su utakmice, dakako, bile skuplje nego one domaće lige. I tu su klubovi odlučili iskoristiti priliku za laku zaradu te su prijenose zanimljivijih mečeva pokušavali prodati i drugima zainteresiranim nacionalnim televizijskim mrežama. S obzirom na to da su se redovito igrale i uzvratne utakmice, JRT je istovremeno i kupovao prava prijenosa od inozemnih TV-postaja. To je bila izvrsna prilika da se provjeri stanje na inozemnim tržištima te usporedi s domaćim, što je moglo utjecati i na konačno rješenje spora oko emitiranja nogometnih utakmica. Kada su se 1967. u prvome kolu Kupa pobjednika kupova susreli Hajduk i Tottenham, Hajduk je Euroviziji odbio prodati prava za prijenos jer je uprava smatrala da je 5.000 dolara premalo. Međutim, kada su Englezi uzvratnu utakmicu JRT-u prodali za samo 560 dolara, mediji koji su redovito bili na strani Televizije s

46 Vidi „Kamera ante portas stadiona“, *Studio*, 1, 1964., 17; „Nogomet zajednička stvar“, *Studio*, 393, 1971., 30; „Film, nogomet itd“, *Studio*, 412, 1972., 7; „Uvijek plaća gledalac“, *Studio*, 498, 1973., 28.

47 Vidi Mason, „England 1966. Traditional and Modern?“, 83–84; „Gledajte na TV ekranima“, *Studio*, 321, 1970., 17; „Nogomet stalni gost na malom ekranu“, *Studio*, 453, 1972., 30; „To je – mondovizija“, *Studio*, 740, 1978., 35; iznosi u dinarima prikazani su u dolarima zbog inflacije prema: Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije. Od prosperiteta do krize*, Narodne novine, Zagreb, 1990., 272.

48 Vidi „13 susreta iz Engleske“, *Studio*, 110, 1966., 6. Usp. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 67.

49 Vidi „Zatišje pred buru“, *Studio*, 298, 1969., 14; „To je – mondovizija“, *Studio*, 740, 1978., 35.

ironijom su popratili lakomost domaćih klubova vjerujući da će ih to opametiti i u slučaju domaćih utakmica.⁵⁰ Iako bi primjer susreta između Hajduka i Tottenhamha mogao navesti na suprotno, stanje se u većini europskih zemalja ipak nije bitno razlikovalo od prilika u Jugoslaviji.

Jugoslavija između Istoka i Zapada

Sukob britanskoga BBC-ja i uprave engleske nogometne lige počeo je odmah nakon Drugoga svjetskog rata.⁵¹ „Nogometaši“ su zahtijevali 5.000 funti odštete po utakmici za gubitak gledatelja na stadionima što je BBC odbio smatrajući da je iznos previsok. S pojavom komercijalne TV postaje Independent Television (ITV) 1955. koja je ubrzo postala jaka konkurencija BBC-u, cijene su prijenosa rasle, ali je i BBC bio spreman ponuditi više, međutim, očito nedovoljno jer do dogovora nije došlo ni tijekom šezdesetih.⁵² Jedina utakmica koja se redovito prenosila bilo je finale Kupa koje je zbog dugotrajne tradicije bilo od prevelike društvene važnosti, a i to je bila jedina utakmica za koju nikada nije bilo bojazni da sve ulaznice neće biti rasprodane.⁵³ Stanoviti napredak postignut je sedamdesetih kada su subotom navečer, nakon odigranoga kola, bile prikazivane najatraktivnije utakmice u skraćenome obliku, ali popraćene izjavama i komentarima. S obzirom na to da su na BBC-u ipak snimali utakmice, pokušali su dodatno zaraditi prodajući prava za prijenos drugim TV-mrežama, poput skandinavskih koje su time pokušavale nadomjestiti manjak domaćega nogometa jer je i tamo bilo teško naći zajednički jezik s nogometnim strukturama.⁵⁴ U Francuskoj, Belgiji i Austriji stanje je bilo slično. Najgore je možda ipak bilo u Italiji gdje je i radio još uvijek bio smatran opasnošću te je jedini u Europi morao plaćati odštetu, a o televizijskim prijenosima nogometnih utakmica nije bilo ni govora, te su čak i magnetoskopske snimke bile zabranjene.⁵⁵ Činilo se da SR Njemačka i Švicarska imaju više sreće sa svojim nogometnim forumima, ali je komercijalizacija dala obola i u tim zemljama, pa su televizijske mreže morale plaćati sve veće iznose za prava izravnoga prijenosa

50 Vidi „Septembar: 40 sati sporta“, *Studio*, 176, 1967., 11; „Mnogo nogometa“, *Studio*, 183, 1967., 10.

51 Vidi Whannel, Garry, *Fields in Vision. Television Sport and Cultural Transformation*, Taylor & Francis e-Library, London – New York, 2005., 19.

52 Usp. „Rat televizije i klubova Albiona“, *VUS*, 408, 1960., 8; „Nogomet, ipak, u sobi“, *Studio*, 227, 1968., 21.

53 Vidi „Kopačka protiv ekrana“, *VUS*, 779, 1967., 16.

54 Vidi „Nogomet na TV ili“, *Studio*, 413, 1972., 6.

55 Usp. „Kopačka protiv ekrana“, *VUS*, 779, 1967., 16; „Prijenosi na TV: da ili ne“, *VUS*, 1159, 1974., 19.

ili magnetoskopske snimke.⁵⁶ Zanimljiva je situacija nastala u Nizozemskoj gdje je televizija, nakon što im je nogometni savez zabranio prijenose, pored stadiona izgradila tornjeve koji su nadvisivali tribine te na taj način snimala utakmice.⁵⁷

Nasuprot tome, u zemljama Istočnoga bloka odnosi s televizijom bili su mnogo bolji. U Sovjetskome Savezu, Čehoslovačkoj i Bugarskoj televizija je mogla prenositi utakmice bez naknade, za razliku od Poljske, Mađarske i Rumunjske gdje su klubovi dobivali odštetu, ali nisu kamerama smjeli zabraniti pristup stadionu.⁵⁸ Stav da su stadioni društveno dobro i da je popularizacija nogometa od društvene važnosti bile su bitne značajke socijalističkih režima. Pozivajući se na sličnu retoriku jugoslavenski su mediji isticali da nije u socijalističkome duhu da klubovi izvlače materijalnu korist, podsjećali da su stadioni izgrađeni društvenim sredstvima te da bi nogometni dužnosnici trebali zastupati mišljenje zajednice, a ne vlastite interese.⁵⁹ Primjer je tomu pokušao dati i sam JRT koji je bespogovorno bio spreman isplatiti najvišu moguću svotu za prijenos finala Kupa maršala Tita.⁶⁰ To najmasovnije nogometno natjecanje u državi pokrenuto je 1947. „da se upravo ‘malim’ kolektivima, onima sa sela i iz grada, iz škola ili tvornica stvore mogućnosti za afirmaciju“, a u narodu je još bilo poznato kao „najdraži trofej“. ⁶¹ Zbog toga nije bilo straha da će mjesta na stadionu za finalnu utakmicu kupa ostati prazna, pa je i ostatak ljubitelja nogometa mogao sudjelovati u tome ideološki važnome događaju, barem preko svojih televizijskih prijemnika.

Iako je kup bio iznimno popularan i u ostalim europskim zemljama, uspoređivanje s nogometnim praksama i ulogom televizije na Istoku i Zapadu služilo je kao dodatna argumentacija u korist JRT-a. Naime, kritiziranjem profesionalizma i komercijalnoga vrednovanja uspjeha na Zapadu te državnoga pokroviteljstva i uplitanja na Istoku, domaći su mediji uvijek isticali „treći put“ Jugoslavije koji se u nogometu očitovao u samoupravljačkome profesionalizmu u prvoligaškome nogometu, a to je između ostaloga značilo i aktivno sudjelovanje navijača klubova.⁶²

56 Usp. „Nogomet na svjetskim TV-ekranima“, *Studio*, 8, 1964., 19; „Nogomet, ipak, u sobi“, *Studio*, 227, 1968., 21; „Ništa od TV-prijenosa“, *Studio*, 361, 1971., 14.

57 Vidi „Nogomet na TV ili“, *Studio*, 413, 1972., 6.

58 Vidi „Prijenosi na TV: da ili ne“, 1159, 1974., 19.

59 Vidi „Televizija i nogomet“, *Studio*, 100, 1966., 6.; „Nogomet“, *Studio*, 341, 1970., 76; „Sportska kazališta i njihova galerija“, *VUS*, 723, 1966., 8.

60 Usp. „Ispričavamo se gledaocima“, *Studio*, 9, 1964., 9; „‘Hajduk’ – ‘Dinamo?’“, *Studio*, 271, 1969., 14.

61 „Prvi put Hajduk – Crvena zvezda“, *Studio*, 503, 1973., 28. Vidi i Podnar, Ozren, *Dinamo svetinja: sve o najvećem hrvatskom klubu*, V.B.Z., Zagreb, 2006., 40.

62 Vidi „Klupska birokracija trguje ljudima“, *VUS*, 741, 1966., 15; „Čuda ostaju na mladima“, *Start*, 153, 1974., 29; „Sportska kazališta i njihova galerija“, *VUS*, 723, 1966., 8.

Zbog toga ne čudi ogorčeno pismo čitatelja Jovana Vukelića iz Novoga Sada koji je 1966. pisao *Studiju*: „Kako, zašto i s kakvim pravom FSJ prisvaja sebi pravo da brani pristup kamerama televizije na stadione koje je radni čovek svojim novcem i odricanjima izgradio... Zar zaista ne postoje nikakvi moralni okviri u socijalističkoj zajednici koji bi jednom otvorili oči tim ljudima da oni nisu pozvani da sami o tim stvarima odlučuju? Pa drugovi iz FSJ, mi smo nedavno imali prilike gledati snimke i sa Meseca bez ičije zabrane. Zahvaljujući TV-kamerama ovih dana prisustvovali smo i mnogo važnijim stvarima – Plenumu CK SKJ, koji nije imao što da krije od narodnih masa... Danas radni ljudi imaju pravo da diskutuju sa rukovodstvom naše zemlje, da im govore što ih tišti ili da se hvale i svi ih slušaju do kraja, a vi jedini stavljate tačku na svoj stav i nitko nema pravo da tu tačku zameni zapetom, da bi se ta diskusija nastavila...“⁶³ Sličnih je komentara bilo još te se zbog toga otvara pitanje o stavu treće, u javnim diskusijama često zanemarivane strane – gledateljima.

Navijači u papučama

Glavni argument nogometnih predstavnika protiv prikazivanja utakmica na televiziji bio je strah od gubitka publike, međutim, nikakvo ozbiljno istraživanje o tome nije bilo provedeno, niti je publiku tko što pitao. Nekoliko sporadičnih anketa pokazivalo je suprotno, ljubitelji nogometa više su uživali u stvarnoj atmosferi na stadionu te je rijetko televizor mogao nadomjestiti svu uzbudljivost igre. Anketa koju je 1964. proveo *Studio* na stadionima u Zagrebu, Sarajevu, Beogradu i Splitu za vrijeme televizijskoga prijenosa derbija između Dinama i Crvene zvezde pokazala je da čak ni atraktivna utakmica ne može nadomjestiti ljubav prema voljenome klubu: „Kad moj ‘Željo’ igra nikakav televizijski prijenos ne može me zadržati izvan stadiona“, „Pomalo mi je smiješno zamisliti sebe pred malim ekranom gdje pratim utakmicu ‘Dinamo’ – ‘Zvezda’, dok se splitski ‘bijeli’, koje gledam već puna četiri decenija, bore za bodove na igralištu kraj Plinare“.⁶⁴ Slično su razmišljali i neki nogometaši, poput Dražana Jerkovića, igrača Dinama: „Pravi navijač ima već naviku odlaženja na utakmice, sudjelovanja u igri, njega ništa, pa ni televizija, ne može u tome spriječiti.“⁶⁵ Ostali su se, zajedno s nekim trenerima, priklonili mišljenju da televizija stvara „navijača iz fotelje“, pa trener Crvene zvezde Miljan Miljanić zamjera navijačima da su se pogospodili jer je „udobnije uz kavu i zalogaj promatrati nogometni derbi nego se uputiti na stadion“.⁶⁶ No,

63 „Televizija i nogomet“, *Studio*, 100, 1966., 6.

64 „Da ste znali“, *Studio*, 22, 1964., 11–12.

65 „Dobivena bitka, izgubljen rat?“, *Studio*, 333, 1970., 10–11.

66 „Tijesna pobjeda“, *Studio*, 331, 1970., 26–27.

što zapravo kažu statistike? Je li se zaista broj posjetilaca nogometnih utakmica smanjio s pojavom televizije i je li taj pad bio tako drastičan?

Ukupan se broj gledatelja u promatranome tridesetogodišnjemu razdoblju, od sezone 1946/47. do 1973/74. utrostručio.⁶⁷ Međutim, kada se u obzir uzme da je broj klubova koji su nastupali u Prvoj saveznoj ligi svakih nekoliko godina rastao, s iznimkom za 1946/47. i od 1958/59. do 1961/62., stvarno je stanje bilo da je nakon 1960/61. osjetan lagani pad posjeta stadionima. Naime, ako se prve dvije sezone izuzmu uz pretpostavku da je njihovo odudaranje od prosjeka ostalih sezona posljedica rata, preostaje da se ostale podijele na dvije grupe, prije i poslije 1960/61. kada je prosječan broj gledalaca po utakmici bio najviši (14.125). Prije toga bilježi se prosječan broj gledalaca po utakmici u rasponu od 10.571 (1957/58.) do 13.994 (1950.). U tome je razdoblju teško definirati konstantni rast ili pad za razliku od drugoga razdoblja koje je mnogo zanimljivije jer se za njegovo vrijeme vodio „nogometni rat“. Od 1960/61. do 1967/68. vidljiv je pad broja gledalaca, iako sa stanovitim oscilacijama. Međutim, sve iduće sezone zabilježile su iznimno nisku posjećenost po utakmici u odnosu na prijašnja razdoblja te više nije premašivala brojku od prosječnih 10.000 posjetitelja po utakmici, a 1972/73. je taj broj bio manji čak i od 1947/48. Moguće je da je i televizija snosila dio odgovornosti za to.

Sezona	Broj kola	Broj klubova	Broj gledalaca	Broj gledalaca po kolu	Broj gledalaca po utakmici
46/47	26	14	1.018.900	39.188,4	5.598,34
47/48	18	10	753.000	41.833,3	8.366,66
48/49	18	10	1.144.500	63.583,3	12.716,66
50	18	10	1.259.500	69.972,2	13.994,44
51	22	12	1.744.000	79.272,7	13.212,12
52	16	12 (6+6)	1.247.000	77.937,5	12.989,58
52/53	22	12	1.735.000	78.863,6	13.143,93
53/54	26	14	2.170.000	83.461,5	11.923,07
54/55	26	14	2.028.000	78.000	11.142,86
55/56	26	14	1.986.500	76.403,8	10.914,83

⁶⁷ Vidi Divčić, Dragan, ur., *Pet decenija državnih prvenstava*, Fudbalski savez Jugoslavije, Beograd, 1975.

Sezona	Broj kola	Broj klubova	Broj gledalaca	Broj gledalaca po kolu	Broj gledalaca po utakmici
56/57	26	14	2.020.500	77.711,5	11.101,64
57/58	26	14	1.924.100	74.003,8	10.571,97
58/59	22	12	1.720.000	78.181,8	13.030,3
59/60	22	12	1.506.100	68.459	11.409,83
60/61	22	12	1.864.500	84.750	14.125
61/62	22	12	1.682.000	76.454,5	12.742,42
62/63	26	14	1.930.000	74.230,7	10.604,39
63/64	26	14	2.536.000	97.538,4	13.934,06
64/65	30	15	2.530.000	84.333,3	12.047,61
65/66	30	16	2.325.800	77.526,6	9.690,83
66/67	30	16	2.724.000	90.800	11.350
67/68	30	16	2.596.200	86.540	10.817,5
68/69	34	18	2.579.700	75.873,5	8.430,39
69/70	34	18	2.488.900	73.202,9	9.656,86
70/71	34	18	2.955.000	86.911,7	9.656,86
71/72	34	18	2.915.500	85.750	9.527,78
72/73	34	18	2.398.000	70.529,4	7.836,6
73/74	34	18	3.022.000	88.882,3	9.875,81

Tablica 1. Broj gledatelja na nogometnim utakmicama*(Izvor: Pet decenija državnih prvenstava)*

Ipak, u obzir se mora uzeti još jedan faktor, a to je promjena u samoj nogometnoj igri, početak „totalnoga“ nogometa. Podređivanje pojedinca kolektivu i primjena različitih taktika učinila je nogomet promišljenijim, ali i za publiku uvijek željnu golova, manje atraktivnim. Utakmice s pet i više golova postajale su rijetkost. Statistika pokazuje da se od 1955/56. s maksimumom od 3,6 golova po utakmici, broj golova konstantno smanjivao te je 1973/74. iznosio 2,27. Za pretpostaviti je da se ta tendencija i sljedećih godina nastavila jer je moderan način igre zajedno s komercijalizacijom i profesionalizacijom donio i više proračunatosti u igru.

Sezona	Broj kola	Broj klubova	Broj golova	Broj golova po kolu	Broj golova po utakmici
46/47	26	14	612	23,5	3,36
47/48	18	10	286	15,8	3,16
48/49	18	10	290	16,1	3,22
50	18	10	256	14,2	2,84
51	22	12	385	17,5	2,92
52	16	12 (6+6)	322	20,1	3,35
52/53	22	12	452	20,5	3,4
53/54	26	14	639	24,5	3,5
54/55	26	14	630	24,2	3,61
55/56	26	14	660	25,3	3,61
56/57	26	14	636	24,4	3,49
57/58	26	14	581	22,3	3,19
58/59	22	12	401	18,2	3,03
59/60	22	12	409	18,5	3,08
60/61	22	12	398	18	3
61/62	22	12	376	17	2,83
62/63	26	14	500	19,2	2,74
63/64	26	14	522	20	2,86
64/65	30	15	584	19,4	2,77
65/66	30	16	719	23,9	2,99
66/67	30	16	622	20,7	2,59
67/68	30	16	650	21,6	2,7
68/69	34	18	777	22,8	2,53
69/70	34	18	753	22,1	2,46
70/71	34	18	790	23,2	2,58
71/72	34	18	732	21,5	2,39
72/73	34	18	746	21,9	2,44
73/74	34	18	695	20,4	2,27

Tablica 2. Broj golova na utakmicama Prve savezne lige*(Izvor: Pet decenija državnih prvenstava)*

Okretanje drugim sportovima – povratak ideologiji

Loša i neatraktivna igra odvlačila je navijače prvo u njihove domove, pred televizore, ali čak ni televizija svojim vizualnim atrakcijama nije mogla popraviti loš nogomet, pa su se sportski obožavatelji spontano okrenuli drugim sportovima. Nije bio rijetkost ni otvoren poziv Televiziji da sredstva namijenjena odšteti „nogometašima“ radije budu uložena u prijenos drugih sportova.⁶⁸ S obzirom na to da je na samim počecima sportskoga televizijskog programa, 1961. sa svim sportskim savezima, osim s nogometnim i boksačkim, postignut sporazum o prijenosima, promjena uređivačke politike značila bi još više sportskoga programa na televiziji.⁶⁹ Mnogi su sportski radnici, naime, vjerovali da televizija može pomoći popularizaciji njihovih sportova koji su često ostajali u sjeni nogometa te su bili „svi redom (iako bez publike i bez prihoda) počašćeni kada ih posjećuje televizija svojim kamerama i komentatorima“.⁷⁰ Mnogobrojni izvještaji i reportaže te sve češći prijenosi raznih sportova, u prvome redu košarke, rukometa, vaterpola i hokeja na ledu, učinili su ih mnogo popularnijima među „običnim gledateljima“ koji dotada u njih nisu bili toliko upućeni, pa su i dvorane postajale sve punijima.⁷¹

Najvidljivije je to na primjeru košarke koja je postala posebno popularna tijekom sedamdesetih. Državni je tim postizao izvrsne rezultate na međunarodnim natjecanjima, nacionalno prvenstvo bilo je uzbudljivo, i ono najvažnije, sve se to redovito moglo pratiti na malim ekranima. Primjerice, *Studio* u jednome broju iz 1980. najavljuje prijenos košarkaške utakmice između vodećih momčadi lige, Bosne i Cibone, koja je trebala odlučiti o pobjedniku prvenstva, a zanimljivo je da se na istoj stranici najavljuju i prijenosi nogometnih utakmica, među ostalim i susreti poput onoga između Olimpije i Rijeke koji su zauzimali donji dio tablice.⁷² Zbog toga ne čudi kritika koja se tijekom godina javljala u sličnim oblicima: „Nogometaši prodaju televiziji susrete za koje misle da su najslabiji u pojedinom kolu i da će imati mali posjet, a košarkaši svoje derbije pred punim tribinama. I, logično, gledalac u većini slučajeva kad promatra televizijski prijenos nogometnih priredbi spava pred ekranom, a kad gleda košarkaške utakmice grize nokte, uzbuđuje se, navija kao da je na stadionu.“⁷³ Na tom je primjeru, a i primjerima ostalih sportova, JRT odnio

68 Vidi „Nogometni savez i televizija“, *Studio*, 92, 1966., 3; „Događaj tjedna: vaterpolo“, *Studio*, 137, 1966., 14.

69 Usp. Vončina, *RTV Zagreb 1959. – 1964.*, 178; „Sporni: boks i nogomet“, *Studio*, 15, 1964., 17.

70 „Namjeran faul protiv TV“, *Studio*, 10, 1964., 10.

71 Usp. „Lopta u ekranu“, *Studio*, 490, 1973., 4; „Derbiji – pusti san“, *Studio*, 645, 1976., 24.

72 Usp. „Opet košarkaški derbi“, *Studio*, 832, 1980., 7; „Ipak je to preskupo“, *Studio*, 832, 1980., 6–7.

73 „Počelo je, počelo...“, *VUS*, 1296, 1977., 42.

barem moralnu pobjedu u „nogometnom ratu“ dokazavši da prijenosi utakmica i natjecanja na kraju ipak više doprinose popularizaciji sporta, nego što odmažu.

Zaključak

Sukob između NSJ i JRT ne može se pojednostavljeno analizirati kao borba između „dobrih“ i „loših“. Situacija oko financiranja nogometnih klubova bila je zaokupljena traženjem odgovarajućega modela između istočnih i zapadnih praksi te bi se moglo reći da su klubovi ponekad i opravdano tražili dodatne izvore financiranja. Profesionalizacija je, naime, značila i reguliranje financiranja nogometnih klubova. Pojednostavljeno rečeno, biti klub velikoga grada podrazumijevalo je veći priljev novca, a više novca značilo je bolje igrače. Zanimljivo je da je briga za „male“ klubove, u slučajevima kao što su Kup ili prijenosi nogometnih utakmica, bila samo dijelom ideološke propagande koja je bila udaljena od jugoslavenske socijalističke realnosti u kojoj su „veliki“ klubovi grabili najveći dio kolača, bilo u obliku osvojenih trofeja ili financijske dobiti.⁷⁴ S druge strane, JRT se borio za svoje mjesto u samoupravnome sustavu gdje je programska shema također ovisila o financijskoj računici. Ne treba smetnuti s uma ni da su prijenosi nogometnih utakmica, unatoč stalnoj nesigurnosti i pregovorima, bili gotovo pa redoviti što se da vidjeti i po najavama programa u *Studiju*. Čini se da je medijska hajka na NSJ bila dijelom opće kritike društva koja je bila stalno prisutna u javnosti, iako su upravo mediji najvećim dijelom sami stvorili taj isti izvrnuti sustav vrijednosti.⁷⁵

Ako se na „nogometni rat“ pokuša primijeniti postavka francuskoga sociologa Geoffa Harea da je „nogomet jedno od najuočljivijih mjesta tenzija između starih i novih vrijednosti, između natječućih kulturnih i društvenih modela“, tj. da je nogomet „ideološko borilište“, dale bi se iščitati zanimljive premise koje bi se mogle primijeniti na širu društvenu cjelinu, ako ništa drugo barem na različite aspekte popularno-kulturnih praksi.⁷⁶ Nogomet je bio očiti pokazatelj sukoba društvenoga uređenja i približavanja Zapadu. Koliko god su vladajuće društvene strukture raznim pravilnicima i zakonima pokušavale spriječiti „negativne“ pojave u jugoslavenskome nogometu, on je koračao prema komercijalizaciji i profesionalizaciji „zapadnoga“ tipa potaknut velikim kapitalom koji je bio stvaran oko nogometne industrije. Televizija je pritom odigrala najveću ulogu u komercijalizaciji

74 Od ukupno 43 kup-natjecanja, čak dvanaest ih je osvojila Crvena zvezda, Hajduk devet, Dinamo sedam, a Partizan pet. Nakon toga slijedio je OFK Beograd s četiri, Rijeka i Velež s po dva te Borac i Vardar s jednim osvojenim kupom. Vidi Kramer, Klemenčić, *Nogometni leksikon*, 272–273.

75 Usp. Duda, *Pronađeno blagostanje*, 104; „Čime zvijezde plaćaju sjaj“, *Start*, 72, 1971., 23; „Snobovi, mitovi, robovi...“, *Start*, 152, 1974., 15; „Olimpijada skandala ili svjetske nesportske igre“, *Start*, 174, 1975., 34.

76 Pyta, Wolfram, „German Football. A Cultural History“, 2; Hare, *Football in France*, 4.

nogometa, stvarajući istovremeno sportske zvijezde koje su bile još jedan dokaz prihvatanja kapitalističkih vrijednosti u jugoslavenskom društvu.

Izvori

- Divčić, Dragan, ur., *Pet decenija državnih prvenstava*, Fudbalski savez Jugoslavije, Beograd, 1975.
- Jergović, Miljenko, *Historijska čitanka 1*, V.B.Z., Zagreb, 2006.
- Kramer, Fredi, Mladen Klemenčić, ur., *Nogometni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2004.
- Podnar, Ozren, *Dinamo svetinja: sve o najvećem hrvatskom klubu*, V.B.Z., Zagreb 2006.
- Start*, 1969–1980.
- Studio*, 1964–1980.
- Vjesnik u srijedu*, 1960–1977.

Literatura

1. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
2. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
3. Gerc, Sergej, *Crna strana YU nogometa*, Centar Gospić, Gospić, 1982.
4. Hare, Geoff, *Football in France. A Cultural History*, Berg, Oxford – New York, 2003.
5. Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslavije. Od prosperiteta do krize*, Narodne novine, Zagreb, 1990.
6. Tomlinson, Alan, Christopher Young, ur., *German Football. History, Culture, Society*, Taylor & Francis e-Library, Oxford – New York, 2006.
7. Tomlinson, Alan, Christopher Young, ur., *National Identity and Global Sport Events. Culture, Politics, and Spectacle in the Olympics and the Football Cup*, State University of New York Press, New York, 2006.
8. Vončina, Nikola, *TV osvaja Hrvatsku: Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III. (1954.–1958.)*, Hrvatski radio, Zagreb, 1999.
9. Vončina, Nikola, *RTV Zagreb 1959.–1964. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj IV.*, Hrvatski radio, Zagreb, 2001.
10. Vončina, Nikola, *Najgledanije emisije 1964.–1971. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj V.*, Hrvatska radiotelevizija, Zagreb, 2003.
11. Whannel, Garry, *Fields in Vision. Television Sport and Cultural Transformation*, Taylor & Francis e-Library, London – New York, 2005.

Naturizam u povijesti istarskog turizma 1960–1990.

PREDRAG BOSIĆ

Kultura slobode tijela

Tradicija antičke Grčke shvaćala je nagost kao savršeni primjer apsolutne vrijednosti idealnoga ljudskog lika. Glavni objekt grčkoga kiparstva bilo je golo ljudsko tijelo. Bogovi i ratnici prikazivani su nagi, povećavajući tako svoje vrline, slavu i dostojanstvo. To je bila uobičajena pojava, tako da se u tome nije doživljavala nikakva aluzija na seksualnost. U srednjemu vijeku, prvenstveno pod utjecajem Crkve, nagome se tijelu pridaju svojstva nečistoće i grijeha. Tijelo je trebalo ponižiti. Grgur Veliki ga je nazvao „strahotnim ruhom duše“. Redovnici, uzor srednjovjekovnoga čovječanstva, neprestano su ponižavali tijelo asketskim postupcima. Golotinja je bila shvaćana kao kazna i grijeh, bila je znak nevjere i bezbožnosti.¹ Zanimljivo je navesti i mišljenje svetoga Franje Asiškoga koji je često bio na rubu hereze i protiv opće struje te je smatrao da je nagost vrlina.² U srednjemu vijeku, a i u kasnijim stoljećima, veliko je bilo društveno značenje odjeće jer je ona odražavala i određivala položaj u društvu.³

Kada je riječ o nagosti postoje dvije uvriježene, potpuno oprečne reakcije. Na nju se gleda kao na izraz perverzije ili kao stanje nevinosti. Zašto su reakcije na nagost toliko kontradiktorne i zašto prema njoj postoje potpuno različiti odnosi? Filozofija naturizma počiva na zdravstvenoj i rekreacijskoj aktivnosti u Njemačkoj krajem 19. stoljeća, iako je već stoljeće prije francuski filozof, pedagog i pisac Jean-Jacques Rousseau svojim poklicem „povratak prirodi“ pozivao na vraćanje prirodi koja je osnova pravoga čovjeka i zdravoga društva. Jedna od najčešćih definicija naturizma je ona koja smatra da je to kult tijela, ali i kult života, odnosno stil života u harmoniji s prirodom izražen putem nagoga prakticiranja u javnosti i poštivanja sebe samih.⁴ S druge strane nudizam je shvaćanje ili pokret koji smatra da je golotinja sama ta koja se može oduprijeti raznim uvriježenim tabuima i

1 Le Goff, Jacques, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Golden marketing, Zagreb, 1998., 473.

2 Isto.

3 Vidi isto, 487.

4 Sladoljev, Jerko, *Naturistički kampovi i naselja: povijest, koncepcija i razvoj*, C.A.S.H., Pula, 2001., 18.

da je dovoljno praktično provođenje nevine golotinje, te je prema tome nudizam tek dio naturizma.⁵ Nešto je drugačija definicija da naturizam predstavlja organizirani pokret sa svim konvencionalnostima koje ima takva organizacija: članarinom, klubovima, upravnim organima, glasilima, propagandnom literaturom, pravilima, kongresima i poviješću, dok se nudizam potpuno razlikuje jer mu je golo tijelo jedini ideal i glavni cilj.⁶

Kolijevka organiziranoga naturizma je Njemačka tako da je povijest njemačkoga naturističkog pokreta ujedno i povijest modernoga svjetskog naturizma.⁷ Godine 1893. u Essenu je skupina od pedesetak istomišljenika osnovala klub čiji su ciljevi bili širenje prirodnoga doprinosa očuvanju zdravlja. U tu je svrhu, pored zdrave prehrane, trebalo cijelo tijelo izložiti zraku i suncu. Službeni naziv kluba glasio je Društvo prirodnog liječenja Essen-Ruhr te je to najstariji naturistički klub na svijetu. Usporedo su se razvili reformistički pokreti te organizacije ljubitelja prirode i ptica selica koje su nagost doživljavale potpuno slobodno u prirodi, a za nago kupanje uvijek se moglo naći mjesta na jezerima i rijekama.⁸

Fenomen naturizma, odnosno „kulture slobode tijela“ (Freikörperkultur, FKK), oduvijek je privlačio pozornost sociologa, psihologa i prije svega liječnika koji su isticali ljekovitost kupanja bez odjeće i izlaganja gologa tijela suncu. Bilo je tvrdnji da naturizam uklanja nesanicu, fobije i nervozu te da je to oblik smirenosti. Poznata je izreka njemačkoga filozofa Immanuela Kanta: „Golo tijelo je nepristojno samo za nepristojne.“⁹ No, neka su mišljenja sasvim oprečna. Nositelji tih razmišljanja – analizirajući temelje nudizma po kojima su „prirodnost“ i „nedužnost“ ljudskoga tijela te socijalni i psihološki terapijski učinci neseksualno segregirane socijalne nagosti jedna kultura življenja – smatraju da općenita zabrana pojavljivanja gologa odraslog tijela na javnome mjestu čini nudizam socijalnom devijantnošću. Po mišljenju povjesničara Eliasa Josepha Bickermana nagost u javnosti bila je „monstruoznost“. Nudisti uživaju u obliku gole tjelesnosti koju idealiziraju kao autentičnu i prirodnu, a koji ostatak društva uglavnom smatra perverznom.¹⁰ U svojoj knjizi australska znanstvenica Ruth Barcan iznosi i razna mišljenja koja ne prave razliku između naturizma i nudizma, već te pojmove poistovjećuju. Prema tim mišljenjima, u mnogim europskim zemljama tolerancija nagosti u javnosti veća je nego u Australiji, Velikoj Britaniji i SAD-u, a nudizam

5 Isto.

6 Vugrinčić, A., „Naturizam kao mnogostrana pozitivna pojava“, *Turizam*, 7–8, 1977., 39–40.

7 Vidi Sladoljev, 20.

8 Vidi isto, 20–21.

9 Vidi isto, 16.

10 Barcan, Ruth, *Golo/nago – kulturalna anatomija*, Algoritam, Zagreb, 2010., 200.

(ili naturizam) široko prihvaćena, premda statistički minorna, praksa u obiteljima. U Australiji je nudizam manjinska praksa koja se popularno shvaća vrlo šaroliko: kao nešto komično, čudno ili pak krajnje perverzno.¹¹ Kao slabosti naturizma spominju se njegova zatvorenost i bijeg iz svakodnevice. O naturizmu se govori kao dijelu turizma koji traži posebnu vrstu odmora i rekreacije. U svojem istraživanju nagosti i golotinje, Barcan je intervjuirala i mnoge naturiste. Tako je na pitanje je li sloboda u kojoj uživaju nudisti sloboda od odjeće ili je to neka druga vrsta slobode, starija engleska nudistica ponudila zanimljiv odgovor: „Zapravo, to je i jedno i drugo. Mislim, kad skinete odjeću, odbacite i brige, a kad ste oslobođeni odjeće, možete više uživati u okolini, prostoru i svemu oko sebe. Nije to samo fizički osjećaj, to je neka vrsta mentalnog opuštanja.“¹²

Nudizam je oduvijek imao opterećen odnos s erotskim. Optužbe za orgije ili razmjenu bračnih partnera obavezivale su nudiste da cijelo stoljeće ponavljaju da nudizam i seks nemaju mnogo zajedničkoga. Danas bi vrlo uobičajeni nudistički odgovor na pitanje seksa u nudizmu bio da je seks privatna stvar, nepovezana s nudizmom.¹³ U nudističkome klubu uokolo trče djeca, to je vrlo obiteljsko mjesto. Dražanje izazovnim odjevnim predmetima je nešto seksualno privlačno. Majka priroda obično zna kada je dobro seksualno se uzбудiti, a to nije u nudističkome klubu.¹⁴

Počeci naturizma u Istri

Naturizam je bio sve do početka šezdesetih godina prošloga stoljeća u Istri nepoznat pojam, no prve se naznake naturizma na hrvatskome Jadranu ipak javljaju tridesetak godina ranije. Naime 1934. naturističku je plažu na otoku Rabu neslužbeno otvorio mladi profesor iz Beča Richard Ehrmann koji je sa svojim prijateljima nekoliko godina pohodio uvalu na Rabu te ju je nazvao Engelsbucht, odnosno „andeoska uvala“. Erhmann je kasnije postao i prvi predsjednik Međunarodne naturističke federacije (International Naturist Federation, INF).¹⁵ Dvije godine kasnije, na istoj naturističkoj plaži kupao se i engleski princ Edward VIII.

Organizirani naturizam u Istri počinje 1961. godine otvaranjem prvoga naturističkog naselja na Koversadi, malome nenastanjenom otočiću kraj Vrsara. Tako je Hrvatska postala prva europska zemlja koja je otvorila novi vid turističkoga odmora. No, neslužbeni početak naturizma u Vrsaru počeo je godinu dana ranije,

11 Vidi isto, 201.

12 Vidi isto, 205.

13 Vidi isto, 207.

14 Vidi isto, 215.

15 Vidi Sladoljev, 47.

kako svjedoči Ivan Velenik, nekadašnji financijski direktor Hotelsko-turističkog poduzeća Anita iz Vrsara: „A s naturizmom smo počeli ljeta 1960. godine kada nam je jednog dana došao neki stariji Nijemac, rekavši da je iz Münchena i da bi želio ljetovati gol na našem otoku Koversada. Otok je tada bio pust, te osim srušene ribarske kuće na njemu nije bilo ništa. Rekao je da se njegovo ljetovanje zove naturizam. Mislili smo da je ‘ćaknut’. S prvim naturistom nismo imali sreće, otišao je, a da nije platio...“¹⁶ Idejni začetnik masovnijega naturizma na Koversadi bio je učitelj plivanja iz Münchena Rudolf Halbig, vlasnik putničke agencije Miramare koji je krajem 1960. potpisao prvi ugovor s ugostiteljskim poduzećem Lim, osnovanim 1957., a od 1963. poznatim pod nazivom Anita.¹⁷ Agencija Miramare bila je prva specijalizirana naturistička agencija na svijetu.¹⁸ Tako je 1961. Koversada počela s radom kao prvi naturistički kamp otvorenoga tipa u svijetu (pravo kampiranja nije ekskluzivno samo za članove FKK kluba), te je dočekala prve goste.¹⁹ Važno je napomenuti da je tada naturizam mogla prakticirati samo osoba koja je imala člansku naturističku iskaznicu. Naime, INF je odmah po osnivanju, u koordinaciji s nacionalnim federacijama izdavao iskaznice za boravak izvan zemlje prebivališta što je otada vrijedilo kao vrlo jasno pravilo. Presedan u toj praksi bila je na početku naturizma Jugoslavija, a potom i samostalna Hrvatska. Predstavnici INF-a godinama su pokušavali izmijeniti ta pravila, ali bez većega uspjeha te je na Jadranu kao naturističkoj meki primjena tih pravila izostala.²⁰

Na početku je na otočiću Koversada podignuto četrdesetak šatora u kojima je boravilo oko osamdeset turista, pretežito Nijemaca, Francuza i Švicaraca. Gosti su se ondje samo kupali i sunčali, a hranili su se u Vrsaru. Turisti su dolazili na otočić čamcem nakon petnaest minuta vožnje od Vrsara. Do nudista nije mogao svatko. Otočić je imao stražu pa su mu pristupiti mogli samo nudisti prijavljeni po turističkim uredima i registrirani na recepciji Ville Anita u Vrsaru. Sunčanje na Koversadi i kupanje na prirodnoj plaži usamljenog otočića, nudisti su skupo plaćali, dnevno i do 500 dinara, što je bio lijepi prihod za koji je tada trebalo raditi dan i pol.²¹ Turistički su se radnici u hodu privikavali na prve naturiste. Gosti su na Koversadu dolazili s „lanč-paketima“ i vodom u kantama jer na otočiću osim samoće i prirodnih ljepota nije bilo ničega. Brodićem Galeb dovezio se materijal za izgradnju objekta u kojemu nije bilo ni struje ni vode. Projektiranje ceste

16 „Mislili smo da je ćaknut“, *Anita*, 6, 29. listopada 1977., 7.

17 „Prikaz razvoja HTP ‘Anite’ Vrsar od 1960. godine“, *Anita*, 5, 20. rujna 1977., 7.

18 „Koversada 1961. – 2011. – Tijek važnijih događaja“, *Koversada 50 years 1961–2011*, 2011., 12.

19 Isto.

20 „Kako se razvijao naturistički park Koversada“, *Koversada 50 years 1961–2011*, 2011., 6.

21 „Vrsar nekad nepoznat“, *Glas Istre*, 13. srpnja 1962., 4.

od Vrsara prema Koversadi radilo se „primitivno“, a trasa je određivana visokom motkom i dovikivanjem. Tu su cestu Vrsarani nazvali „putem nade“ za Koversadu. No uz sve poteškoće, cesta je ipak bila dobro trasirana tako da tim putem kasnije prolazi i današnja asfaltirana cesta.²² Prva investicija u kampu Koversada napravljena je 1962. kada je postavljen montažni kiosk za najosnovnije potrebe kupaca, a voda se donosila u cisterni. Godinu dana kasnije izgrađena je i prodavaonica koja je hranom i pićem opskrbljivala goste tijekom cjelodnevnoga boravka. Iduća godina bila je značajna po otvaranju prostora za kampiranje, površine 5,5 hektara i kapaciteta od 400 kamping mjesta, te su od tada gosti mogli prenoćiti i na otoku. Dvije godine kasnije otok Koversada dobio je vodu što je omogućilo izgradnju restorana s kuhinjom i terasom, a sagrađen je i prvi pravi sanitarni čvor.²³ Iduće, 1967. godine, sagrađena su još četiri sanitarna čvora te je Koversada te godine primila dvije tisuće gostiju što ju je dovelo u poziciju najvećega naturističkog kampa u Hrvatskoj.

Nagli razvitak turizma u Vrsaru sa sve većim zanimanjem pratio je i tisak. Tako *Glas Istre* 1962. piše: „Do prije tri-četiri godine o Vrsaru se govorilo kao i o svakom drugom istarskom mjestancu koje stanovnici sve više ostavljaju odlazeći u veće gradove i gdje se mještani bave uglavnom ribarstvom i poljoprivredom. Međutim, unazad dvije godine Vrsar je naglo počeo da se turistički razvija.“²⁴ Kako su se mještani Vrsara nosili s počecima naturizma? Prve nudiste nisu mogli odmah vidjeti jer se nisu smjeli približiti kampu. Pristup je bio omogućen samo radnicima i službenicima Radne organizacije Lim. Čak se ni ribari, koji su oduvijek imali pristup tome dijelu vrsarskoga akvatorija, nisu smjeli približavati otoku. Kako se turizam u Vrsaru širio, gosti s Koversade su pored otoka zauzeli i obalu, a autokamp se proširio i do ponekih privatnih vinograda. Zanimljivo je svjedočenje jednoga starijeg stanovnika Vrsara: „Nidan ni verova prije 20 lit da se na otoku Koversada kupaju i sunčaju goli ljudi. Kad bi mi stariji vidjeli kakovega golega obično bi rekli da to ni prez vruga, tote je sam vrug ima svoje prste. A s vrimenom, a da ne govorim danas, svima nama je ovo normalna pojava. Naturisti su postali još otvoreniji, a mi sve više tolerantniji prema njima.“²⁵ No, radoznalost bi ponekad prevladala tako da su poneki znatiželjnici dolazili kriomice i gledali u turiste u „Evinim kostimima“.

22 „Počelo je sa 45 ležaja“, *Anita*, 1, 16. kolovoza 1974., 3.

23 „Kako se razvijao naturistički park Koversada“, *Koversada 50 years 1961–2011*, 8.

24 „Vrsar kod Poreča se pretvara u sve poznatije turističko mjesto“, *Glas Istre*, 13. travnja 1962., 2.

25 „Ja u šiljaru, jaketi i dugih bregešah“, *Anita*, 66, 25. kolovoza 1981., 11.

Zlatno doba naturizma

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina naturizam u Hrvatskoj, prvenstveno u Istri, doživljava svoje vrhunce. Trebalo je proći izvjesno vrijeme da bi domaći turistički radnici shvatili značaj naturizma te njegove prednosti za turizam i ugostiteljstvo. Budući da je najveći dio naturističkih središta bio u Istri, jaka su hotelsko-turistička poduzeća kao Anita, Riviera, Plava laguna, Jadran te Arenaturist pokušala i preko internih novina educirati svoje turističke djelatnike. *Glasnik Plave lagune*, primjerice, piše da naturizam ima čvrste zdravstvene i socijalne osnove, da je „izašao iz šume“ te da to više nije tabu oko kojega treba barijera i neprozirna zavjesa. Naglašava se prije svega ekonomska komponenta koju donosi naturizam te činjenica da naturizam svake godine dobiva na masovnosti.²⁶ Naturizam je iz godine u godinu pokazivao porast, a važna je bila i činjenica da je među naturistima najveći broj akademski obrazovanih ljudi što je jamčilo natprosječnu platežnu moć tih gostiju. Važna je činjenica bila i njihova svijest o odgovornosti čuvanja prirodnih dobara i pratećih objekata. Naravno da je u naturističkim centrima bilo i problema koji su se očitovali u nedostatku tople vode, polomljenim ogledalima, pogaženom cvijeću, zaprljanim sanitarijama, vožnji gliserima uz samu obalu i drugom. Velika većina naturista smatrala je da to čine pojedinci koji nisu shvatili bit i suštinu naturizma i koji zapravo nisu pravi naturisti. *Glasnik Plave lagune* nadalje navodi da se na naturizam ne smije gledati kao na „festival golotinje“ ili „smotru gologuzih“, nego kao na novu kvalitetu u turizmu, te da je naturizam pokret iz kojega bi trebalo pročišćavati sve infiltrirajuće elemente, prvenstveno kvazinaturiste. Članak završava izrekom: „Ideja je stvarnost ako zavlada masama – naturizam je zavladao i to treba iskoristiti.“²⁷ Za reklamiranje naturizma ponuđeno je mnoštvo propagandnih materijala na stranome i domaćemu tržištu. Za potrebe promidžbe naturizma i nastupa na festivalu dokumentarnoga filma u organizaciji Radiotelevizije Ljubljana 1973. je godine snimljen prvi film o naturizmu u Hrvatskoj. Prikazao je život naturističkih kampova Koversade u Vrsaru i Solarisa u Poreču.²⁸ Primat u izdavanju propagandnoga materijala pripada hotelsko-turističkom poduzeću Anita koje je izdalo i prvi prospekt za naturiste. Tek kasnije se u izdanju Turističkoga saveza Jugoslavije pojavio poseban prospekt o naturističkim centrima. Sudeći prema objavljenim napisima u naturističkim edicijama koje su izdavali naturistički klubovi u SR Njemačkoj, Koversada je odavno izbila na vrh najprimamljivijih naturističkih centara u Europi.²⁹ Ponekad su se potkrali

26 Radan, Jerko, „Naturizam zavladao masama“, *Glasnik Plave lagune*, 2, 15. veljače 1977., 10.

27 Isto.

28 Vidi Sladoljev, 60.

29 Marić, Savo, „Nudizam nova šansa turizma“, *Turizam*, 5, 1972., 27–28.

i propusti. Tako je tiskan plakat gologa muškarca na dasci za jedrenje, a budući da se anonimni nudist prepoznao na plakatu koji je tiskan bez njegove suglasnosti, plaćen mu je odštetni zahtjev u iznosu 80.000 dinara ili deset prosječnih plaća. Komentar u tisku bio je sljedeći: „Čudno da tako radimo. Ima toliko muškaraca koji bi željeli pokazati svoju veličinu bez naknade, a naši propagandisti izabrali su baš onoga koji je za tu svoju veličinu naplatio lijepe pare.“³⁰

Naturistički kamp Koversada predvodnik je naturizma ne samo u Istri, već i u Europi. Odlukom 12. kongresa INF-a od 28. ožujka 1970. koji se održao u Velikoj Britaniji, utvrđeno je da se 13. kongres održi 1972. u Vrsaru. Organizacija kongresa povjerena je hotelsko-turističkom poduzeću Anita koje je u svojem sastavu imala jedan od najljepših naturističkih kampova u Europi, Koversadu. Domaćin je pripremu kongresa obavio izvrsno, posebice oko reklame. Već u okrugu od dvadeset kilometara nailazilo se na obavijesti na svim glavnim cestama i prilaznicama s natpisom „Internacionalni svjetski kongres naturista 2. – 8. kolovoza 1972.“ Nije bilo grada, niti većega naselja u Istri koje nije bilo upoznato s tim događajem.³¹ No, odluka o održavanju kongresa u Vrsaru nije donesena tako lako. Naime, prema prvobitnoj odluci INF-a 13. kongres trebao se održati u Italiji. Međutim, budući da su zakon i prije svega Katolička crkva strogo zabranjivali naturizam, na kongresu je predložena Jugoslavija, odnosno Vrsar. To je prvi put da se kongres održavao u jednoj socijalističkoj zemlji i bio je tolika senzacija da nije bilo značajnijega europskog medija koji to nije zabilježio. Objavljeno je preko tisuću članaka u svim revijama i dnevnim časopisima u Europi, a za kongres se akreditiralo 123 novinara iz zemlje i inozemstva što je bio presedan za jednu turističku manifestaciju. U tisku je Vrsar čak proglašen hrvatskim Saint-Tropezom.³² No, svjesni činjenice da u Italiji naturizam nije uživao pravo legaliteta i da je postojala zakonska zabrana javnoga bavljenja naturizmom, u više su navrata talijanski tisak i mediji kritizirali jugoslavenska naturistička središta, no Talijani su i dalje hrlili u istočnojadranske naturističke kampove. Talijanski su naturistički listovi tako pisali da jugoslavenska središta koja se bave naturizmom svoje postojanje trebaju zahvaliti samo „plavetnilu“ podneblja i izričito razvijenoj obali, a ne i organizaciji i načinu na koji se ta središta vode. Kritikama se priključio i dnevnik *Corriere della sera* koji je objavio članak o tome kako će se graditi Vrsar na zapadnome dijelu Istre u cijelosti pretvoriti u naturistički centar što je začuđujuće za socijalistički moral.³³

Velika potražnja i publicitet tražili su daljnja ulaganja u nove investicije. Tako je već 1968. kapacitet smještaja Koversade povećan za 210 kreveta gradnjom

30 Stršen, „Reklama naturizma“, *Naš glas*, 7, 15. studenog 1980., 9.

31 Vidi Sladoljev, 48.

32 Isto, 54.

33 Sladoljev, Jerko, „Polemike oko jugoslavenskog naturizma“, *Turizam*, 2, 1977., 38.

novoga turističkog naselja (danas naselje Vilas) koje je imalo elemente bungalova, dok je prehrana organizirana u središnjemu restoranu. Dinamika razvoja postajala je sve brža tako da je već iduće godine kapacitet kampa povećan na 4.000 gostiju, a izgrađeni su i novi, u to vrijeme najsuvremeniji sanitarni čvorovi. Iduće, 1970. godine smještajni kapacitet za goste povećan je za dodatnih 222 kreveta tako da je Koversada tada mogla primiti 432 osobe u bungalovima. Također su se u kampu postavili veliki hladnjaci s boksovima, novi kiosci za osnovne potrepštine, a izgrađena je i velika samoposluga s modernim sustavom samoposluživanja u čijem je nastavku djelovao i supermarket.³⁴ Kako potreba za novim smještajnim kapacitetima nije jenjavala, 1971. izgrađeno je novo naselje Blesička. Godine 1974. izgrađen je restoran i Blesička te još pedeset soba u bungalovima, a dvije godine kasnije još 63 nova apartmana u Blesički, kao i riblji restoran, a Koversada se proširila na 200.000 četvornih metara. Vrlo važna godina za budućnost Koversade je 1977. kada je otočić povezan s kopnom te je sve postalo bliže i pristupačnije. Do 1980. kamping površina proširena je na čak 1.200.000 četvornih metara, a od te je godine Koversada nadopunjena dodatnim sadržajima, posebno sportskim.³⁵ Površinom i kapacitetima ispred je Koversade bio jedino naturistički centar Montalivet iz Francuske. Taj ogromni centar bio je vlasništvo društva SOC-NAT (*Société naturiste*) sa sjedištem u Parizu. Kamp je bio podijeljen na osamnaest turističkih naselja i nalazio se na atlantskoj obali 72 kilometra od Bordeauxa. Površina kampa je 1972. iznosila 1.500.000 četvornih metara, a tri godine kasnije preko 2.500.000 četvornih metara, te se smatrao najvećim naturističkim središtem u svijetu.³⁶

Iste godine kada je u Koversadi održan kongres INF-a, osnovano je i Društvo prijatelja Koversade (kasnije Društvo naturista Koversada), prvo naturističko društvo u Hrvatskoj, koje je brojilo 1.500 članova. Prvi predsjednik Društva bio je Ragiep Tofani iz Ljubljane, a tajnik Jerko Sladoljev iz Poreča.³⁷ Povodom petnaeste godišnjice otvaranja Koversade, 1976. izašao je prvi broj časopisa *Koversada* u izdanju Društva prijatelja Koversade. Čitatelji su obaviješteni da će časopis pružati detaljne informacije o mogućnostima zabave i sportskih aktivnosti, kulturnim događajima, izletima i svemu onome što bi goste kampa moglo zanimati, a čitatelji su također pozvani na suradnju i mogućnost davanja prijedloga i primjedbi.³⁸ Gostima kampa se nastojao pružiti što raznovrsniji kulturni, zabavni i sportski program. Organizirane su svakodnevne zabavno-plesne večeri s poznatim izvođačima (Ivo Robić, Mišo Kovač, Duško Lokin, VIS „Demoni“ i mnogi drugi),

34 „Kako se razvijao naturistički park Koversada“, *Koversada 50 years 1961–2011*, 9.

35 Isto, 11.

36 Sladoljev, Jerkom, „Razvoj naturističkih naselja“, *Turizam*, 11–12, 1975., 18–19.

37 Isto, 60.

38 „Uz prvi broj Koversade“, *Koversada*, 1, 25. svibnja 1976., 1.

česte kino-predstave te razne izložbe. U organizaciji agencije Vrsar-tours gostima je ponuđen odlazak u pulski amfiteatar na koncerte ozbiljne glazbe opernih kuća iz Zagreba, Beča, New Yorka, Rima, Pariza i drugih gradova. Tradicionalni su bili izleti u Rovinj, Pulu, Dubrovnik, Lipicu, Postojnu, Trst i Veneciju. Sportski se program također obogaćivao otvaranjem novih odbojkaških igrališta, uz već postojeće terene za tenis, stolni tenis, mali nogomet, mini-golf, te obnavljanjem sportskoga parka za sve vrste vodenih sportova. Gostima je bilo omogućeno korištenje jedrilica, glisera, motornih čamaca za skijanje na vodi, sandolina, zračnih madraca i opreme za ronjenje. Naročito je zanimljiva bila mogućnost korištenja jedrilica i motornih čamaca kojima su gosti po vlastitoj želji mogli odlaziti na izlete u dvanaest kilometara dugačak Limski kanal te na susjedne naturističke plaže. Organizirani su bili i sportski susreti u nizu disciplina uz atraktivne nagrade za pobjednike. Naturistima Koversade pružena je mogućnost korištenja „batiskopa“, čamca čije je dno načinjeno od neprobojnoga stakla kroz koje su izletnici mogli promatrati bogatu morsku floru i faunu. U lipnju 1976. na Koversadi je organizirano i padobransko natjecanje u skokovima na cilj pod nazivom Kup Koversade.³⁹ Od iste je godine posjetiteljima kampa nuđena nova mogućnost korištenja godišnjega odmora u naselju karavan prikolica koje je postavljeno na parcelama s priključcima za vodu, struju i odvod otpadne vode.⁴⁰ Osnivanjem aerokluba Vrsar posjetiteljima Koversade bila je pružena još jedna nova mogućnost rekreacije. U neposrednoj blizini kampa uređena je travnata pista dužine šesto metara koja je omogućavala slijetanje i uzlijetanje svih manjih sportsko-turističkih zrakoplova. Agencija Vrsar-tours organizirala je vrlo atraktivne izlete zrakoplovima za Split, Plitvice, Dubrovnik, Mostar i Sarajevo.⁴¹

Svakako najatraktivnija priredba, koja se održavala svakoga mjeseca tijekom ljeta, počevši od 1966. godine bilo je biranje Miss Koversade. Najljepša se žena birala svakoga desetoga dana u mjesecu, a pobjednica je za nagradu dobivala besplatan desetodnevni boravak u ljetovalištu Koversada.⁴² Tradicionalno se proslavljao i Dan Koversade. Počinjalo se slaviti od jutra, dok je do kulminacije proslave dolazilo u poslijepodnevnim satima kada bi na pješčanoj plaži započeo šaljivi sportsko-rekreativni program u kojemu je izravno i neizravno sudjelovalo više od dvije tisuće gostiju. Započelo se hodanjem po masnoj gredi iznad mora. Ova je disciplina na svim proslavama u Vrsaru, a posebno na Koversadi, bila tradicionalna i među gostima vrlo omiljena jer je u sebi sadržavala elemente spretnosti, ravnoteže i razonode. Sudjelovali su gosti svih uzrasta. U natjecanju skakanja u vrećama moglo

39 „Mnogo sporta i rekreacije“, *Koversada*, 1, 4.

40 „Karavan naselje nova mogućnost“, *Koversada*, 1, 4.

41 „Dodite na ljetovanje vlastitim avionom“, *Koversada*, 1, 5.

42 „Miss Koversade svakog mjeseca“, *Koversada*, 1, 8.

je biti šezdeset sudionika koji su bivali podijeljeni u grupe prema starosnoj dobi i spolu. Potezanje konopa organiziralo se samo za odrasle, ali se na inzistiranje djece održavalo i natjecanje u potezanju konopa dječjih ekipa. Događaje u Koversadi često su pratile i televizijske kamere iz Ljubljane i Pule.⁴³ U Hrvatskoj je nakon Koversade, 1968. godine otvoren novi naturistički centar Akapulka u blizini Punta na otoku Krku. Prilikom njegova planiranja stanovništvo Punta je pozvano da se izjasni treba li naturistima staviti na raspolaganje prostor plaže ili ne. Većina stanovništva nikada prije nije čula za FKK i naturizam. Nakon višesatnoga objašnjavanja o prednostima koje bi naturizam mogao donijeti stanovništvu, svi su se složili osim jedne 81-godišnje starice. Ona je shvatila da se gosti kampa neće šetati nagi samo u kampu nego i u četiri kilometra udaljenome Punta. No, nakon što joj je još jednom sve pojašnjeno, dobiven je jednoglasni pristanak za naturistički centar.⁴⁴ U INF-ovom vodiču za 1973. pisalo je: „Na jadranskoj rivijeri niču naturistički kampovi kao gljive poslije kiše. Jadran postaje najomiljenije sastajalište naturista, pa se ubraja u najfrekventnija FKK sastajališta na svijetu.“⁴⁵ Iako njemački *Daniels FKK Führer* u svojem vodiču za naturiste iz 1974. u Hrvatskoj nabroja 33 naturistička kampa, plaže, naselja i hotela s površinom od 7.036.200 četvornih metara, samo su neki kampovi mogli s pravom nositi takav naziv jer ostali nisu imali potreban tehnički minimum (sanitarne čvorove, restorane i sl.).⁴⁶

U svibnju 1968. otvoreno je novo FKK naselje i kamp Valalta.⁴⁷ Pod lepršajućim sunčanim zastavama FFK-a, pisalo je tada u tisku, svečano je uz prisutnost mnogih javnih dužnosnika i predstavnika medija otvoren taj novi ferijalni centar. Čelnik rovinjske općine Mario Hrelja presjekao je bijelu vrpcu kod recepcijske zgrade toga sedamnaest hektara velikoga zemljišta s dva kilometra dugom plažom. Tri godine kasnije, u svibnju 1971. u Poreču je otvoreno naturističko naselje Solaris. Prve sezone krenulo se sa 196 kreveta, 112 u paviljonima pansionske vrste smještaja i 84 kreveta u trokrevetnim i četverokrevetnim apartmanima s kuhinjom. Za sezonu 1974. dodana su još 402 kreveta u paviljonima i apartmanima. Usporedo s izgradnjom čvrstih objekata širio se i prostor za kampiranje koji je do 1975. dostigao površinu od 370.000 četvornih metara. Iste je godine otvorena nova samoposluga te blok (čvor) koji je riješio pitanje tople vode u kampu jer postojeći 50-litarski bojleri nisu mogli podmiriti potrebe gostiju. Uvedena je i novina u prehrani pa je tako svakome gostu ponuđeno da dan ranije odabere meni

43 Glavina, „Dan Koversade“, *Adria*, 16, 1. rujna 1983., 11.

44 Isto, 48.

45 Isto.

46 Isto, 50–51.

47 Foló, Josip, *Povijest rovinjskog turizma*, Vlastita naklada, Rovinj, 2002., 77.

za sljedeći dan što je naišlo na veliko odobravanje.⁴⁸ U sljedećim godinama stalan je bio porast gostiju u kampu, kako u čvrstim objektima, tako i u autokampu. Mnogi su se vraćali iz godine u godinu, a trajanje boravka u Solarisu bilo je daleko dulje nego u svim drugim objektima hotelsko-turističkoga poduzeća Riviera u čijemu se sastavu nalazio i Solaris.⁴⁹

Važno je napomenuti da je u Solarisu 1972. osnovana prva krovna naturistička organizacija u Jugoslaviji, Organizacija naturista Jugoslavije. Prvi predsjednik te organizacije bio je Vlado Novak, novinar iz Zagreba.⁵⁰ Slogani koji su do 1976. promovirali kamp – „Solaris – oaza mira“ i „Podajte svoje tijelo suncu“ – kasnije nisu bili dovoljni naturistima. Časopis *Naš glas* o tome je pisao: „Na ‘Solarisu’ je ove godine bilo toga u izobilju – na obostrano zadovoljstvo. Golači su se takmičili u desetine sportskih grana, a navečer bi dijelili diplome i pehare i zabavljali se. Ne preglasna muzika učinila je drugi štimung tu, gdje je prije muzici bio zabranjen pristup.“⁵¹ Dnevna natjecanja u odbojci, stolnom tenisu, natezanju konopa, trčanju te večernje zabave dali su novo obilježje Solarisu što je bilo vidljivo i povećanim financijskim pokazateljima. U Solarisu je od 26. do 28. svibnja 1978. održan 7. međunarodni susret naturista na kojemu su uz šest domaćih naturističkih organizacija (Društvo naturistov Obala iz Kopra, Venera iz Celja, K naravi iz Ljubljane, Gorenjska iz Kranja, Društvo naturista Hrvatske iz Zagreba i Udruženje naturista Srbije iz Beograda) sudjelovala i dva inozemna naturistička društva (Worthersee iz Klagenfurta i Liburnia iz Trsta). Susretu su prisustvovali i predstavnici INF-a. S obzirom na to da je kapacitet naturističkih središta Istre iznosio preko pedeset tisuća naturista u jednome danu, a sve to na potezu od trideset kilometara obale, predstavnici INF-a neslužbeno su proglasili središta Koversadu, Solaris, Valaltu, Uliku, Kaželu, Marleru, Crveni otok i Katoro naturističkim vesilicama.⁵² Cijeli susret pratili su i predstavnici „sedme sile“: *Ilustrovana politika*, *Duga*, *Politika-express*, *Večernje novosti* – svi iz Beograda, te *Večernji list* iz Zagreba i *Delo* iz Ljubljane.

Godine 1968. udareni su temelji organiziranome turizmu u Medulinu. Turističko društvo Medulina osnovalo je hotelsko-turističko poduzeće Medulinska riviera koje se sastojalo od Hotela Medulin i Kampova Medulin. U sklopu Kampova Medulin 1971. je otvoreno naturističko naselje Kažela. Ono što je posebno privlačilo naturiste u Kaželu bila je raskošno razvedena obala koju su okruživali

48 „Solaris – naselje naturista“, *Naš glas*, 6–7, 10. srpnja 1975., 11.

49 Milašinčić, Štef, „Kampisti Solarisa – naši sugrađani“, *Naš glas*, 6, lipanj 1979., 12.

50 Sladoljev, Jerko, „40-godišnjica naturizma u Jugoslaviji“, *Turizam*, 5, 1974., 26.

51 „Solaris više nije oaza mira“, *Naš glas*, 8, 5. listopada 1976., 8.

52 Novak, V., Z. Marijanović, Jerko Sladoljev, „Sedmi međunarodni susret naturista Solaris 26–28. svibanj 1978.“, *Naš glas*, lipanj 1978., 12.

brojni otočići raspoređeni duž Medulinskoga zaljeva. Godine 1978. FKK Kažela raspolagao je s 330 ležaja u čvrstim objektima i 1.200 mjesta u kampu. Zajedno sa 6.000 mjesta u kampu Medulin i 150 ležajeva u dva paviljona u tome kampu, Kampovi Medulin mogli su u jednome danu ugostiti gotovo 8.000 turista, a planirano je proširenje Kažele za tisuću novih mjesta, kao i proširenje sportskih terena.⁵³ U Rovinju se 1973. počelo graditi novo naturističko naselje Monsena koje je svoja vrata otvorilo 1975. godine. Te godine izgrađena je prva faza smještajnih kapaciteta i proširen je restoran. Novih 140 smještajnih jedinica izgrađeno je 1978., a 1979. realizirana je investicija u vrijednosti od 160 milijuna dinara koja je obuhvatila novih dvjesto smještajnih jedinica i novi kompleks-restoran. Svaka smještajna jedinica bila je vila koja je činila zasebnu cjelinu. Usporedo s izgradnjom čvrstih objekata razvijao se i autokamp. Ukupni smještajni kapaciteti Monsene 1980. iznosili su u naselju 1.600 osnovnih i 500 pomoćnih kreveta, a u autokampu 2.500 mjesta za kampiranje. Iste godine ostvaren je ukupni prihod od 110 milijuna dinara te 170.000 noćenja u naselju i 130.000 noćenja u autokampu. Maksimalan broj zaposlenih u naturističkome naselju u jeku sezone 1980. iznosio je 330 radnika.⁵⁴ U drugoj polovici sedamdesetih naturizam je u Istri bio na vrhuncu. Dotadašnja naturistička potražnja, kao i prognoza budućega razvoja naturističkoga tržišta, bili su velik poticaj općemu napretku rovinjskoga turizma.⁵⁵ U naturističkome naselju Monsena oko sedamdeset posto gostiju bilo je u dobi između 25 i 45 godina starosti, a čak devedeset posto naturista bilo je u braku. Najveći je broj naturista bio iz SR Njemačke, Austrije, Švicarske i Italije, dok je domaćih naturista bilo oko jedan posto.⁵⁶

Naturističko naselje Istra nalazi se u blizini središta maloga ribarskog mjesta Funtana, šest kilometara južno od Poreča. Otvoreno je početkom ljeta 1975. godine. Svojom obiteljskom atmosferom, bistrim morem i urednošću plaža ostvarilo je dobru posjećenost u počecima svojega djelovanja, posebice nakon što su ga pohađali važni gosti, kao Ludwig Götz, delegat INF-a za Hrvatsku, te član njemačkoga autokluba ADAC-a (Allgemeiner Deutscher Automobil-Club) Horst Nitchke.⁵⁷ Od 1975. do 1978. kampom je rukovodio Miro Šošić, od 1978. do 1987. Veljko Jelovac, a od 1987. godine Drago Mofardin.⁵⁸ U novogodišnjemu broju njemačkoga mjesečnika FKK – *Organ der Deutschen Freikörperkultur* u prosincu 1977. na

53 Radošević, R., „Od šatora do komfora – Deset godina organiziranog turizma u Medulinu“, *Arenaturist*, 51, 28. studenog 1978., 7.

54 Cherin, Sergio, „Monsena – raj za naturiste“, *Jadran*, 57, 31. listopada 1980., 4.

55 Cherin, Sergio, „Naturizam – neiscrpno vrelo“, *Jadran*, 48, 27. kolovoza 1979., 3.

56 Isto.

57 Sladoljev, *Naturistička naselja i kampovi*, 61.

58 Isto.

dvije stranice i s četiri fotografije objavljen je članak o naturističkome kampu Istra u kojemu se naturistima koji žele mir, nedirnutu prirodu, dobru uslugu, stručnu informaciju i romantiku bez električnih pojačala, toplo preporučalo da ljetuju u tome kampu.⁵⁹ Kamp Istra iz Funtane bio je vjerojatno jedinstveni naturistički kamp u Europi sa specifičnim znakovima sa značenjem: kamping dopušten za pse i kamping zabranjen psima. To se naravno odnosilo i na vlasnike životinja. Počevši od 1980. naturistički je kamp svoju površinu podijelio na dva dijela: dio za one koji su prijatelji domaćih životinja i dio onima koji životinje posebno ne obožavaju. Zahvaljujući tome kompromisu izbjegnute su svađe i nesporazumi koji su se vodili od samoga otvaranja kampa.⁶⁰

U sastavu hotelsko-turističkoga giganta Plava laguna, 1975. otvorio se naturistički centar Ulika, osam kilometara sjeverno od Poreča. Prostirao se na više od 200.000 četvornih metara, a u izgradnju prve faze ovoga „raja za golače“ utrošeno je jedanaest milijuna dinara. Sagrađeni su: recepcija, supermarket, sanitarni čvorovi, dva grilla, frizerski salon, kemijska čistionica te cestovna petlja. Osigurano je 55 karavan kućica za 220 gostiju, velik broj mjesta za kampiranje, lijepo uređena plaža, a osiguran je i liječnik. U drugoj fazi izgradnje bila je predviđena gradnja apartmana s 1.200 ležaja, parkirališta, objekata za sport i zabavu, lukobrana te restorana sa samoposlugom.⁶¹ Nedugo nakon otvaranja kamp je posjetio visoki predstavnik INF-a Michel Caillaud sa svojim suradnicima. Tom su prilikom vođeni razgovori čiji je rezultat bio najava ugovora o najmu kampa isključivo za potrebe Club Nature Tourena. Tim je ugovorom naturistički kamp ostvario veliku financijsku dobit i prvorazrednu reklamu jer se Club Nature Tourena obavezao osigurati promidžbu u Europi te o svojem trošku doveo sedam animatora čiji je zadatak bio animirati društveni život u kampu. INF je Uliku proglasio naturističkim centrom s četiri zvjezdice i ocjenom hotela A kategorije.⁶²

Na osnovi podataka o jugoslavenskim naturističkim kapacitetima i plažama u 1973. godini može se sa sigurnošću ustvrditi da je Istra ostvarivala 75 posto ukupnoga naturističkog prometa.⁶³ Iz podataka u tablici 1 može se zaključiti da se od deset većih naturističkih središta u Jugoslaviji, koja su zapravo imala status pravih naturističkih kompleksa, njih devet nalazilo u Hrvatskoj, od kojih čak šest u Istri.

59 „Naturistički kamp ‘Istra’ Funtana u renomiranom njemačkom časopisu“, *Naš glas*, 6, 6. prosinca 1977., 14.

60 „Novosti iz ‘Istre’ – naturističkog kampa Funtana“, *Naš glas*, 3, 15. lipnja 1980., 9.

61 „Sezona je počela s lipnjem – rođena je Ulika“, *Glasnik Plave lagune*, 7, 27. srpnja 1975., 10.

62 Matticchio, R., „Što ovdje ima – nema nigdje u Europi“, *Glasnik Plave lagune*, 4, 10. svibnja 1976., 6.

63 „Neotkrivene mogućnosti – naturisti su pored nas“, *Anita*, 3, 19. listopada 1974., 8.

U drugoj tablici dan je prikaz naturističkih plaža s mjestima i kapacitetom gostiju koji gravitiraju prema njima.

FKK CENTRI	KAMPOVI	ČVRSTI OBJEKTI	UKUPNO
Koversada – Vrsar	6.000	700	6.700
Solaris – Poreč	5.000	600	5.600
Ulika – Poreč	3.000	400	3.400
Valalta – Rovinj	3.500	630	4.130
Monsena – Rovinj	1.500	-	1.500
Kažela – Medulin	2.500	320	2.820
Punta skala – Zadar	-	1.500	1.500
Bojana – Ulcinj	-	500	500
Punta križa – Cres	1.500	-	1.500
Akapulka – Krk	3.000	-	3.000
UKUPNO	26.000	4.650	30.650

Tablica 1. Jugoslavenski naturistički kapaciteti u 1973. godini

(Izvor: *Anita*, 3, 19. listopada 1974.)

Na 7. međunarodnom susretu naturista održanome 1978. u naturističkome naselju Solaris predstavnici domaćih naturističkih udruženja i naturističkih kampova Istre zauzeli su stajalište da se u interesu naturističke „privrede“ više pozornosti obrati divljim naturističkim plažama te kupanju stranih naturista u neposrednoj blizini javnih tekstilnih plaža. Tom prilikom objavljen je podatak da Jugoslavija ima 32 naturistička središta koja mogu primiti sve one koji na naturistički način žele provesti odmor, odnosno ljetovanje, te da „divlje plaže“ nanose izravnu štetu tim radnim organizacijama i ugledu domaćega turizma.⁶⁴ Hrvatska obala obilovala je divljim naturističkim plažama. Te plaže nisu imale ni minimalne uvjete, ali su ih naturisti-početnici u velikoj mjeri koristili. Ljetovanje po uzoru na Robinsona Crusoea postalo je hit, moda ili novi izazov vraćanju prirodi.⁶⁵ Zapažanjem i anketom gostiju zaključilo se da dobar broj gostiju, čak i do deset posto, i to prvenstveno stranih, dolazi u Jugoslaviju zbog vrlo slobodnoga naturističkog kupanja te da dolaze neorganizirano. Ovih neorganiziranih naturista, koji i nisu skloni reći da su naturisti i koji se kupaju gotovo na svakome koraku, bilo je po slobodnoj procjeni

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto, 9.

deset posto od ukupnoga broja stranaca koji su posjećivali Jugoslaviju.⁶⁶ Pitanje koje se nametalo je kako se postaviti u odnosu na ovu pojavu, treba li tolerirati divlje plaže ili ne, kako regulirati odnos između „tekstilaca“ i „golaća“ te mogu li to riješiti turističke organizacije i lokalna samouprava. Zakon o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti koji je donio Sabor SRH 1978. godine propisivao je da se usluge nudistima mogu pružati samo u ugostiteljskim objektima i kampovima koje su organizirala turistička društva, te da je općinska skupština imala pravo odlučiti koje lokacije smiju koristiti samo nudisti, a koje su za njih zabranjene.⁶⁷

PLAŽE	BROJ GOSTIJU
Umag	1.500
Crveni otok – Rovinj	1.000
Pula	1.000
Mali Lošinj	1.500
Cres	1.000
Rab	2.000
Novalja – Pag	2.000
Silba	500
Božava – Dugi otok	500
Bol – Brač	500
Jelsa – Hvar	1.000
Hvar – Hvar	1.000
Orebić – Pelješac	1.000
Mlini	1.000
Vodice	1.000
Korčula	1.000
Srebreno – Dubrovnik	1.000
Lokrum – Dubrovnik	1.000
Zelena laguna – Poreč	2.000
UKUPNO	21.500

Tablica 2. Naturističke plaže s mjestima i kapacitetom gostiju

(Izvor: *Anita*, 3, 19. listopada 1974.)

⁶⁶ „Stalno prisustvo ‘divljih’ naturista“, *Anita*, 3, 19. listopada 1974., 9.

⁶⁷ „Zakon o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti“, *Narodne novine*, 14/78, 256–270.

Stagnacija naturizma

Početak osamdesetih dolazi do stagnacije naturizma u Istri. Koji su uzroci tome? Ima ih nekoliko. U općemu smanjenju turističkoga prometa 1982. najizraženiji je pad bio u naturizmu koji je prije svega osjetio najveći naturistički centar Koversada u kojemu su rezultati bili znatno ispod planiranih. Jedan od uzroka stagnacije bila je liberalizacija odijevanja, odnosno svlačenja na plažama. Franko Matukina, direktor Osnovne organizacije udruženog rada Vrsar-Tours Radne organizacije Anita, smatrao je da su prekapacitirani naturističkim smještajem te je zbog toga potrebno neke naturističke objekte pretvoriti u „tekstilne“.⁶⁸ U želji da zadrže što veći broj gostiju i privuku što više novih, domaći turistički radnici izvršili su pripreme za sezonu 1983. te izjednačili cijene u naturističkim objektima s onima u „tekstilnim“.⁶⁹ Jedan od uzroka smanjenja naturističkoga prometa bio je i skuplji smještaj, posebno u apartmanima, u odnosu na cijene u konkurentskim turističkim zemljama Sredozemlja, kao što su bile Španjolska, Italija i Grčka. Bilo je i problema s opskrbom naturističkih središta, kao i sa sve lošijom kvalitetom usluga u njima. No, najveći i osnovni uzrok smanjenja naturističkoga prometa u Istri bio je nepraćenje aktualnih trendova te previše komercijalno shvaćanje naturizma. Naime, određeni broj domaćih turističkih radnika gledao je na naturiste kao na „golu armiju“ koja je došla samo ostaviti novce jer joj to kod vlastite kuće nije bilo moguće.⁷⁰ Važan razlog smanjenju naturističkoga prometa u Istri svakako je bila i činjenica da su ostale sredozemne turističke sile, kao Španjolska, Italija i Grčka, otvorile svoja vrata naturistima nakon dugogodišnje zabrane ulaska. Fritz Strobl, tajnik austrijskoga udruženja naturista, otvoreno je kritizirao naturističke centre u Istri, ističući između ostaloga: „Ne shvaćam kako zemlja koja je prva prihvatila naturizam, u svojim centrima nema niti jedan pokriveni bazen, saunu, kino dvoranu i slično. Smatram da to nije luksuz već potreba, a naročito u naturizmu gdje je život organiziran na osnovi stvaranja određenih programa, te mislim da ste naturizam shvatili previše komercijalno i nikako drugačije, te da je to plovidba bez kompasa.“⁷¹ Podaci o britanskome turističkom tržištu iz 1981. pokazali su značajan porast naturističkih putovanja u Španjolsku, Francusku i Italiju, dok je u Jugoslaviji zabilježen pad jer domaći turistički radnici nisu shvatili da su Britanci razvili svoj vlastiti ukus i stil u naturizmu koji je egzistirao kroz naturističke centre izuzetnoga komfora, koje Istra nije imala⁷²

68 „Podbačaj naturizma“, *Adria*, 5, 13. listopada 1982., 9.

69 Isto.

70 Isto.

71 Radan, Jerko, „Umiješali se u trku i nemaštovito stali“, *Adria*, 5, 13. listopada 1982., 10.

72 Isto.

Zaključak

Kultura slobode tijela imala je tradiciju još od antičke Grčke, prema kojoj je glavni objekt grčkoga kiparstva bilo golo ljudsko tijelo. U srednjemu vijeku, prvenstveno pod utjecajem Crkve, nagomu tijelu pridavala su se svojstva nečistoće i grijeha. Fenomen naturizma oduvijek je privlačio pozornost sociologa, psihologa i liječnika koji su isticali ljekovitost kupanja bez odjeće i izlaganja gologa tijela suncu. Bilo je i suprotnih tvrdnji koje su isticale da naturizam znači zatvorenost i bijeg iz svakodnevice. Sve do početka šezdesetih godina prošloga stoljeća naturizam je u Hrvatskoj bio gotovo nepoznat pojam, iako je prvih naznaka naturizma bilo i tridesetak godina ranije. Naturizam u Istri dobiva na masovnosti 1961. godine kada je otvoren prvi naturistički centar na Koversadi, malome nenastanjenom otočiću kraj Vrsara. U godinama koje su slijedile otvorio se cijeli niz naturističkih središta, najviše u Istri i Primorju (Akapulka na Krku, Punta križa na Cresu, Valalta i Monsena u Rovinju, Solaris, Istra i Ulika u Poreču te Kažela u Medulinu). Po broju otvorenih naturističkih centara, broju gostiju i ostvarenih noćenja može se sa sigurnošću zaključiti da je Istra bila kolijevka, ne samo istarskoga, već i hrvatskoga naturizma. Odlukom vodeće svjetske naturističke federacije INF-a da se 13. međunarodni kongres naturista održi 1972. godine u Koversadi odaje se veliko priznanje za razvoj naturizma, tim više jer je to bio prvi takav kongres održan u nekoj socijalističkoj zemlji. Objavljeno je preko tisuću članaka u mnogobrojnim časopisima i revijama širom Europe, a Vrsar je čak dobio titulu hrvatskoga Saint-Tropeza. Prema podacima iz polovice sedamdesetih godina prošloga stoljeća Istra je ostvarivala sedamdeset pet posto od ukupnih naturističkih kapaciteta u Jugoslaviji. Početkom osamdesetih dolazi do stagnacije naturizma u Istri, prije svega zbog previše komercijalnoga shvaćanja naturizma i nepraćenja aktualnih trendova, kao i činjenice da su ostale sredozemne turističke sile, kao Španjolska, Italija i Grčka, otvorile svoja vrata naturistima nakon dugogodišnje zabrane ulaska.

Izvori

Adria, 1982–1983.

Anita, 1974–1982.

Arenaturist, 1974–1981.

Bilten Koversada 50 years 1961–2011, 2011.

Glas Istre, 1962–1982.

Glasnik Plave lagune, 1973–1982.

Jadran, 1973–1981.

Narodne novine, 1978.

Naš glas, 1974–1981.

Turizam, 1974–1982.

Literatura

1. Barcan, Ruth, *Golo/nago – kulturalna anatomija*, Algoritam, Zagreb, 2010.
2. Folo, Josip, *Povijest rovinjskog turizma*, Vlastita naklada, Rovinj, 2002.
3. Le Goff, Jacques, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Golden marketing, Zagreb, 1998.
4. Sladoljev, Jerko, *Naturistički kampovi i naselja: povijest, koncepcija i razvoj*, C.A.S.H., Pula, 2001.

Jugoslavija 1989. godine. Pogledi hrvatskoga tjednika *Danas* i srpskoga tjednika *NIN*

IVANA ŽUFIC

Druga je Jugoslavija ujedinila različite južnoslavenske nacije, a svaka je od njih u federaciju ušla sa svojom nacionalnom ideologijom i poviješću. Osoba koja ih je okupila bio je Josip Broz Tito koji je sve ideologije podredio partijskoj disciplini te ideji bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda i narodnosti. Iako su se za njegove vladavine počele razvijati konfederalističke i unitarističko-centralističke struje, on ih je uspijevaio držati pod kontrolom. Njegovom smrću Jugoslavija gubi snažno kohezivno sredstvo pa dotada sputavane struje sve jače izlaze na vidjelo. Osamdesete donose novu političku situaciju koja uz stanje sve dublje ekonomske krize samo pojačava nezadovoljstvo građana. Posljedica međusobnoga udaljavanja republika i jačanja nacionalizama bit će i „višeglasje“ republičkih medija u drugoj polovici osamdesetih. Razilaženja će biti još veća kada u Srbiji na vlast dođe Slobodan Milošević koji će srpske medije podrediti svojim političkim ciljevima. Kao primjer za različita gledanja na iste događaje može poslužiti istraživanje sadržaja hrvatskoga tjednika *Danas* i srpskoga tjednika *NIN* u 1989. godini. *Danas* počinje izlaziti 1982. i od tada je vodeći politički tjednik u Hrvatskoj. Njegova naklada eksandirala je baš 1989. godine pod uredničkim vodstvom Dražena Vukova Colića. *NIN* izlazi od 1935. godine, a 1989. urednik je Đoko Stojčić. *NIN* je posebno zanimljiv jer se na samome kraju osamdesetih u njegovim člancima vidi promjena uređivačke politike.

Mediji za Titova života

Tito je bio svjestan ozbiljnih međunacionalnih problema u Jugoslaviji, a rješavao ih je kombiniranjem zabrana, ekskomunikacijama i kaznama te odmjerenom količinom sloboda i represije. Sam je procjenjivao koliko se nacionalnoga može naći u javnosti, a da se osjećaji drugih nacija ne povrijede.¹ Međutim, u osamdesetima je nacionalizam postao sve glasniji, narodi i republike su se počeli sve više udaljavati, stupanj nejedinstva Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) bio je sve veći,

1 Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest (Povijest, knjiga 21)*, EPH, Zagreb, 2008., 495.

a pojavile su se i kritike i napadi na osnove ekonomskoga i političkoga sustava Jugoslavije.²

S obzirom na to da su jednostranački sustavi uvjereni u svoju nepogrešivost, univerzalnu ispravnost svojih mišljenja i nezamjenjivost lica političkoga života, SKJ je gradio društvo u kojemu je istina bila ono što je odgovaralo interesima Partije. Tito je za svojega života na tisak gledao kao na sredstvo propagande, ostvarivanja partijskih ciljeva te zauzimanja i održavanja vlasti. Ukazivao je na veliku odgovornost tiska za „pravilno informiranje javnosti“ i njegovu „veliku ulogu u formiranju javnog mnijenja“.³ Zbog toga je partijska istina, i monopol na nju, branjena represijama. Kontrola nad novinama i medijima pokušavala se održavati i nakon Titove smrti.⁴ Međutim, Tita i njegovu politiku bilo je sve teže zaštititi zbog sve glasnijih nezadovoljstava, kritika i propitivanja stvarnih dimenzija Titove i partijske politike.⁵

Kontrolirana sloboda medija

Kako su informacije, zbog rascjepkanosti Partije po republikama i njezinoga narušenog ugleda i moći, bile manje dirigirane i službene, a više pluralističke, tisak je postao otvoreniji, slobodniji i demokratskiji.⁶ Sav jugoslavenski tisak postao je predmetom kritika pojedinih republičkih vlasti pa se i u samim novinama isticalo kako je tisak u Jugoslaviji podijeljen i da svaka sredina ima svoju vlastitu istinu jer određene događaje i ljude vidi na svoj način.⁷ U slučajevima „sukoba štampe i politike“ prvo su stradavali glavni urednici koji su dobivali, ili su bili primorani dati ostavke zbog „uređivačkih promašaja“, a u Srbiji je ta praksa bila vidljivija nego drugdje. Diferencijacija se, u pravilu, provodila iz visokih partijskih foruma pozivajući se na princip demokratskoga centralizma kojemu u javnom informiranju ne bi trebalo biti mjesta. Tim su promjenama u uredništvima bile zahvaćene, jedna po jedna, gotovo sve tiskovine u Srbiji (*Student*, *Intervju*, *Svet*, *Duga*, *Osmica*, *Politika*, *Politika Ekspres*, *NIN* i dr.), a Slobodan Milošević, tada predsjednik

2 „U potrazi za dokazima povjerenja“, *Danas*, 2. travnja 1984.; „Sva naša nezadovoljstva“, *Danas*, 9. travnja 1984.; „Tradicija – Dan mladosti: kako dalje?“, *NIN*, 1. srpnja 1984.; „Jugoslavija: četiri godine iskušenja“, *Danas*, 1. svibnja 1984.

3 Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 878–879.

4 Isto, 887.

5 Isto, 20–22.

6 „Javno informiranje: vrijeme novina“, *Danas*, 16. lipnja 1987.

7 „Most nad raspuklinama“, *Danas*, 16. lipnja 1987.; „Kako preživjeti štampu“, *NIN*, 6. prosinca 1987.

Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, i javno je rekao da samo promjena urednika neće promijeniti i situaciju u listu, odnosno uređivačke politike listova, pa su potrebne ozbiljne rekonstrukcije redakcija.⁸ Bilo je to načelo kojega će se Milošević nadalje držati. Povrh toga, u uređivačkoj politici svih srpskih novina primjenjivane su teze iz *Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti*, objavljenoga 1986. godine.⁹

***NIN* i *Danas* krajem osamdesetih**

Strah od promjene uređivačke politike očit je i u *NIN*-ovim člancima jer se u njemu 1987. vode rasprave i opravdavanja uredništva zbog prozivanja lista da je postao „organ opozicije“.¹⁰ Uredništvo se zato obratilo čitateljstvu i napomenulo kako je uvijek pratilo i promoviralo poteze vlade.¹¹ Posebno kritički *NIN* je govorio o listovima kuće Politike na čija su čela, nakon smjene starih urednika, došli Miloševićevi prijatelji. Ti su listovi tada počeli mijenjati svoj profil i gubiti identitet do razine da se počelo postavljati pitanje ima li u njima nacionalizma i antikomunizma.¹² Međutim, nakon 1987. i jačanja Miloševićeve moći u Srbiji i *NIN* mijenja karakter.

Nakon partijske čistke u *NIN*-u (1988.) pokrenut je postupak za utvrđivanje idejno-političke odgovornosti novinara i urednika, a oni su zamijenjeni onima „podobnijim“.¹³ Kada se uređivačka politika *NIN*-a prilagodila Miloševićevoj politici *NIN* dobiva pohvale iz republičkoga vrha Srbije.¹⁴ Kao sugestiju za daljnje poboljšanje na jednoj sjednici Izdavačkoga savjeta uredništvu je savjetovano da *NIN* „treba da brani interese Srbije“ kako bi bio jugoslavenski orijentiran, iako srpska politika tada to više nije bila. Zamjerano mu je, međutim, što još uvijek nije dovoljno agresivan.¹⁵

Na uredništva listova u drugim republikama Milošević nije mogao utjecati pa hrvatski *Danas*, unatoč prozivanjima iz Beograda, ipak uspijeva kritizirati Miloševića bez sankcija. Postavlja se pitanje tko će ga zaustaviti kada je u Srbiji nemoguće

8 „Javno informiranje: Vrijeme novina“, *Danas*, 16. lipnja 1987.

9 Kurspahić, Kemal, *Zločin u 19.30: balkanski mediji u ratu i miru*, Media centar, Sarajevo, 2003., 53.

10 „(Ne)dopustite uvrede i diskriminacije“, *NIN*, 25. listopada 1987.

11 Isto.

12 „Poetika i proza *Politike*“, *NIN*, 20. rujna 1987.

13 „Srbija lakše diše“, *Danas*, 28. lipnja 1988.; „Partijska čistka u *NIN*-u“, *Danas*, 5. srpnja 1988.; „Sumrak profesije“, *Danas*, 6. rujna 1988.

14 „Stabilna Srbija, jaka Jugoslavija“, *NIN*, 15. siječnja 1989.

15 „Uspješna uređivačka politika“, *NIN*, 19. ožujka 1989.

kritizirati bilo koga iz njegove politike, a navodi se i da o kritiziranju njega osobno nije dobro niti razmišljati.¹⁶ Izdavački savjet *Danasa* odlučno je odbacio teške kvalifikacije koje su mu upućivane: da je „razbijač Jugoslavije“, nacionalistički, a čak i ustaški list.¹⁷ Redakcija *Danasa* je od 1988. zauzela stajalište neovisno o postojećoj hrvatskoj politici koju je označavala „hrvatska šutnja“. Dok se hrvatski političari nisu htjeli zamjeriti, a nisu niti pokušavali zaustaviti agresivni velikosrpski Miloševićev nastup, *Danas* je upozoravao hrvatsku i jugoslavensku javnost o opasnostima koje su prijetile iz Miloševićeve politike. Predstavljao je središnju snagu otpora velikosrpskim težnjama, stremio je k demokratizaciji i višestranačju koje se počelo osnivati.¹⁸ Tijekom osamdesetih *Danas* i *NIN* bili su glasila koja su svojim utjecajem stvarala javno mnijenje kod svojega čitateljstva.¹⁹

Medijima do vrha

Milošević je 1989. doživljavao svoj vrhunac. Iako je na vlast došao državnim udarom, i iako je ideološki temelj njegove vlasti bila mržnja, a politička moć dobivena protuustavnim i protuzakonitim mjerama, najbrojniji ga je narod u Jugoslaviji svejedno veličao.²⁰ Srpski mediji bili su ti koji su stvorili Miloševića predstavljajući ga kao neupitnoga predstavnika „srpske nacionalne stvari“ čiji se politički program temeljio na *Memorandumu*.²¹ Uz pomoć svojih ljudi na čelu glavnoga beogradskog dnevnika, tjednika i Radiotelevizije Beograd, Milošević je učvrstio svoju vlast i ugled u srpskome narodu zakulisnim manipuliranjima, isplaniranim incidentima i lažnim govorima.²² Zbog zalaganja za prava srpskoga naroda na Kosovu i smjenjivanja svojih neistomišljenika, srpska javnost i srpski nacionalisti u Miloševiću su vidjeli vođu svojega rastućega narodnog pokreta. Mnogi su ga Srbi doista voljeli jer je za njih predstavljao ujedinjujuću snagu.²³

Zbog problema različitoga interpretiranja i tumačenja ustavnih odredaba Srbija se posebno založila za promjene Ustava iz 1974. godine. Milošević je obećavao ustavnu reformu želeći Jugoslaviji nametnuti velikodržavni centralizam kao

16 „Skica za portret lidera“, *Danas*, 23. kolovoza 1988.

17 „Podrška savjeta“, *Danas*, 28. ožujka 1989.

18 Novak, 804–805.

19 Roksandić, Drago, *U NIN-u i Danasu*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2011., 13.

20 Ramet, Sabrina P., *Balkanski Babilon*, Alineja, Zagreb, 2005., 379.

21 Kurspahić, 37–39; Čović, Bože, ur., *Izvori velikosrpske agresije*, August Cesarec i Školska knjiga, Zagreb, 1991., 307–317.

22 Hartmann, Florence, *Milošević – dijagonala luđaka*, Globus, Zagreb, 2002., 29., 43.

23 Kurspahić, 57–58.

sredstvo srpske dominacije, ali je nije mogao postići zakonitim putem.²⁴ Tijekom 1988. svoju je reformu pokušao nametnuti „vanustavnim sredstvima“ pokrećući „spontana“ okupljanja, odnosno mitinge.²⁵ Vođe srpskoga nacionalističkog pokreta s Kosova krenuli su po cijeloj Srbiji održavajući „mitinge istine“ o položaju srpskoga naroda na Kosovu, a sve se češće moglo čuti pozive na sukobljavanje i nasilje. Srpski su mediji izvještavali sa svakoga mitinga preuveličavajući broj sudionika, donoseći tekstove, slike, govore i parole te tako postali glavno sredstvo za homogenizaciju srpske javnosti. Ta su „spontana okupljanja“ bila pomno izrežirana. Organizatori su dogovarali datum, mjesto, govore i programe cijelih demonstracija.²⁶ Milošević je uz pomoć „mitinga istine“ uspio srušiti vojvođansku, crnogorsku, a kasnije i kosovsku vladu.²⁷ Njegovi udari na rukovodstva dviju srpskih pokrajina i Crne Gore bili su početak nove srpske ekspanzije.²⁸

Ono što je obećavao svojem narodu, promjenu Ustava da „Srbija bude cijela, a ne iz tri dijela“, Milošević je i ostvario.²⁹ U *NIN-ovim* člancima može se iščitati isključivo ushićenje zbog proglašenja Ustava Srbije u ožujku 1989. u Beogradu jer je njime Srbiji vraćen državni i ustavni suverenitet. Navodi se da je Srbija desetljeće i pol bila „osujećena“, ali je narod proglasio svoj ustav i Srbija je konačno postala republika. Proglašenje novog ustava za *NIN* je značilo „završetak duge i teške političke borbe za ravnopravnost“ uz isticanje da više neće biti slabe Srbije da bi Jugoslavija bila jaka.³⁰ U člancima su se ogleдалe teze *Memoranduma*: Srbija je dugo morala podnositi zaostajanje u razvoju, poniženja i životno i materijalno ugrožavanje svojega stanovništva, podjele, razdor i nacionalnu sramotu.³¹ Novim je Ustavom Srbija narušila ustavni poredak federacije.

24 Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918.–1991.)*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998., 394–395.

25 Hartmann, 63.

26 Isto, 63–65; Kurspahić, 48.

27 Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 757; Hartmann, 65; Matković, 395–396; „Pala vlada (i) usred Titograda“, *NIN*, 15. siječnja 1989.; „Vlada odstupila po naređenju“, *Danas*, 17. siječnja 1989.

28 Buczynski, Alexander, „Simpozij ‘Nesigurna budućnost Jugoslavije’“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1–3, 1991., 44; Hartmann, 68–71; Bilandžić, 757.

29 „Na redu je demokracija“, *Danas*, 4. travnja 1989.

30 „Srbija – republika!“, „Datum naše istorije“, *NIN*, 2. travnja 1989.

31 „Datum naše istorije“, *NIN*, 2. travnja 1989.

Razilaženja *Danasa* i *NIN-a*

Istraživane novine, hrvatski *Danas* i srpski *NIN*, tijekom 1989., odnosno nakon promjene uredništva i uređivačke politike *NIN-a* 1988., na događaje i pojave počinju gledati na sasvim suprotne načine. Jedino što im je zajedničko 1989. stalna je rubrika „Srbi u Hrvatskoj“, no iako rubrika u oba tjednika ima isti naziv, analize u njoj potpuno se razlikuju. U međusobnim odnosima *Danasa* i *NIN-a* nema zajedničkoga jezika, događanja su kvalificirana kroz dvije potpuno različite dioptrije, međusobno se optužuju, a mišljenja onoga drugoga ne uvažavaju. S obzirom na to da svaki tjednik ima „svoju istinu“, ti bi se obrasci mogli prenijeti na odnos Hrvatske i Srbije. Srbija još od ranije ističe svoj loš položaj u Jugoslaviji, loš položaj Srba na Kosovu, a krajem osamdesetih zbog svojih političkih ciljeva usmjerava pozornost i na loš položaj Srba u Hrvatskoj. Pomalo nesmotrenom politikom poticaj za to Srbiji je dala i Hrvatska.³² Unatoč zahtjevima za čvršćom kontrolom medija koji su stalno dolazili iz saveznoga vrha, ali i pokušajima hrvatskoga političkog vrha koji je htio kontrolirati javno izražavanje glasila ne želeći se zamjeriti Srbiji, od 1986. hrvatsko se novinstvo sve više oslobađalo političkih stega i poslušnoga prihvaćanja akcija političara koji su medije htjeli imati pod nadzorom. Novinstvo je postajalo sve neovisnije.³³ U Hrvatskoj je još 1987. godine primijećeno obnavljanje nekih vidova hrvatskoga nacionalizma koji je pokušavao doprijeti do javnosti svojim interpretacijama povijesti i kulture, a posebno jezičnom praksom.³⁴ U Saboru je početkom 1989. predloženo da bi u hrvatskome Ustavu trebalo pisati kako je „SR Hrvatska nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive“, jer ako Ustav posebno ističe jedan narod (srpski) koji živi na teritoriju SR Hrvatske, trebalo bi onda nabrojati i sve druge.³⁵ Smatralo se da bi trebalo promijeniti i dvojni naziv jezika. U Srbiji je to ironično komentirano kako bi Hrvati htjeli „ukinuti“ Srbe.³⁶ *NIN* i ostala beogradska javna glasila tvrdila su da je srpski narod u Hrvatskoj izložen asimilaciji i ometen u razvoju, ali je unatoč brojnim opasnim preprekama „u toku vjekova [...] uspio organizirati svoj privredni, kulturni, prosvjetni, vjerski i politički život“.³⁷ Nakon Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj je izlazio samo jedan srpski list (*Prosvjeta*), no on je prestao izlaziti 1971. te kasnije ne postoje

32 „O nacionalizmu u Hrvatskoj“, *Danas*, 17. studenog 1987.

33 Novak, 918.

34 „O nacionalizmu u Hrvatskoj“, *Danas*, 17. studenog 1987.; Novak, 926.

35 „Naš ili njihov, pitanje je sad“, *NIN*, 15. siječnja 1989.

36 Isto.

37 „Prilike i neprilike“, *NIN*, 29. siječnja 1989.

posebne kulturne institucije ni društva Srba u Hrvatskoj.³⁸ Srbima u Hrvatskoj stalno je tumačeno da je položaj kulture Srba u Hrvatskoj gori nego na Kosovu i da se nad njima vrši „duhovni genocid“.³⁹ Nadalje, isticano je kako su općine u kojima je većinsko srpsko stanovništvo među najnerazvijenijima u Hrvatskoj, i to „namjerno“ kako bi se oni iselili, a sve to zbog smišljene antisrpske politike. Iz Hrvatske su pojašnjavali da se iz tih nerazvijenih područja ne sele samo Srbi nego i Hrvati, i da ima nerazvijenih općina gdje su Hrvati većinsko stanovništvo, ali to nije pomoglo jer su optuživanja nastavljena do te mjere da se tvrdilo da u Hrvatskoj od rata nisu obnavljane pravoslavne crkve, iako je sam sekretar Udruženja pravoslavnih svećenika SR Hrvatske rekao da je obnovljeno više pravoslavnih crkava nego u Srbiji. Stalno se govorilo i o „genocidnosti“ kao tipičnome hrvatskom obilježju koje se stalno njeguje, a protiv Srba se radi „ispotiha, lukavo i temeljito“.⁴⁰ Da se nacionalističke strasti namjerno potiču bilo je jasno kada se saznalo da su „mitingaški režiseri“ prošli Dalmacijom i Likom, ali su jedini uspjeh imali u Kninu gdje je miting održan.⁴¹ *Danas* je ogradio hrvatsko rukovodstvo od antisrpstva i naglašavao kako je u hrvatskome političkom vrhu uvijek bilo vrlo utjecajnih Srba, a ne postoji ni jedna značajna politička funkcija u republici na kojoj nije bilo i Srba.⁴²

NIN je u svojim člancima okarakterizirao *Danas* kao „antisrpski list“ kojemu je cilj samo blatiti Srbiju da bi bio što bolje primljen od svojih „nadređenih“. U *NIN-u* još navode da se ne može niti izbrojiti koliko je puta u *Danasu* napadnut Milošević i koliko je u njegovim člancima indirektna obrana separatističkih snaga albanskoga nacionalizma.⁴³ *NIN* je pun članaka o srpskome narodu i nedaćama koje su ga zadesile tijekom povijesti jer „srpski narod je rano osuđen na uništenje“ (još od Turaka), a genocid, „jedan od najvažnijih činilaca u određivanju srpske istorije“, njegova je „sudbina“, aludirajući time da su Hrvati genocidan narod.⁴⁴ Ipak, ta patnja, smatraju u *NIN-u*, „propamećuje“ narod i dovodi do narodnih mitinga širom Srbije i Crne Gore.⁴⁵

Danas bez zadržke piše o hajci koju protiv njega vode beogradski novinari govoreći da je *Danas* „na čelu velike propagandne mašinerije protiv Srbije i srpskog

38 Isto.

39 „Vježbe iz događanja naroda“, *Danas*, 7. ožujka 1989.

40 Isto.

41 Isto.

42 „Optužbe, oprez i ustupci“, *NIN*, 4. srpnja 1989.

43 „Utemeljivači antisrpstva“, *NIN*, 26. ožujka 1989.

44 „Vertikala srpske istorije“, *NIN*, 30. travnja 1989.

45 „Godina naroda“, *NIN*, 30. travnja 1989.

naroda“, kako je „samo besomučna mržnja prema Srbiji i srpskom narodu mogla da napravi ovakav list“ i da je „list *Danas*, naravno, ime mržnje“. ⁴⁶ Uočava *Danas* i da su sve vidljiviji pokušaji uvjeravanja Srba u Hrvatskoj da su oni u neravnomernom položaju, da se rukovodstvo SR Hrvatske optužuje za asimilatorsku politiku prema Srbima, ali upozorava da se ne smije nasjedati na te pokušaje jer su to „manipulacije, laži i podmetanja“ jer „SR Hrvatska jednako je domovina Hrvata i Srba u Hrvatskoj“, te za asimilaciju nema argumenata. ⁴⁷ Do širenja propagande o ugroženosti Srba, Srbi i Hrvati su na mnogim etnički složenim mjestima živjeli u miru. ⁴⁸ Dokaz da uvjeravanje o ugroženosti stiže iz Srbije je i pismo jednoga hrvatskog Srbina iz Karlovca objavljeno u *Danasu* u kojemu govori kako mu izgleda da se u Srbiji pod svaku cijenu traže dokazi o ugroženosti Srba u Hrvatskoj, a ako ih nema, onda ih treba izazvati ili inscenirati. ⁴⁹

Početkom 1989. godine *NIN* je napravio analizu inozemnih članaka o Jugoslaviji i događajima u njoj. Ni s njima, kao ni s *Danasom* i drugim hrvatskim i slovenskim novinama, nije bio zadovoljan. Cilj te analize bilo je prikazati kako inozemstvo misli da „Jugoslavija nema budućnosti“, i da je pitanje vremena kada će joj doći kraj. *NIN* se potrudio objasniti da inozemni tisak daje „potpuno iskrivljenu sliku“, „falsifikovanu i montiranu“. ⁵⁰ Srbija i njezino rukovodstvo prikazuju se kao najveći uzročnici nestabilnosti Jugoslavije i prijetnja njezinu jedinstvu, a takva višemjesečna propaganda medija u zemlji i inozemstvu, smatra *NIN*, stvara „huškačko raspoloženje“ protiv Srbije. ⁵¹

Osnivanje stranaka

Krajem osamdesetih počelo se razgovarati i o višestranačkom pluralizmu. Zbog političkih promjena u istočnoj Europi, sve otvorenijega društva, sve većih razlika unutar Jugoslavije, očekivanja koje je partija iznevjerila i zbog postojanja osam nacionalnih SK, ali i zbog sve jačega velikosrpskog pokreta, stvorili su se uvjeti za razvoj višestranačkoga pluralizma. Bilo je sve više izlazaka iz SK i vraćanja članskih knjižica, sve više ideja o uređivanju drugačijega društva, gospodarskoga i političkoga sustava, a ni bujanje nacionalnoga pitanja više se nije moglo zaustaviti. Zato je u jednome trenutku postalo jasno da se politički pluralizam više ne može

46 „Besomučna mržnja lista *Danas*“, *Danas*, 14. ožujka 1989., članak prenesen iz *Politike*.

47 „Ne pristajemo na nagodbe“, *Danas*, 31. siječnja 1989.

48 Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003., 40.

49 „Dušebrižnici“, *Danas*, 5. prosinca 1989; Nikić, Gorazd, „Je li Hrvatska (i Slovenija) izvršila secesiju?“, *Hrvatska između agresije i mira*, ur. Gorazd Nikić, AGM, Zagreb, 1994., 26.

50 „Čudno saglasje u viđenju Srbije“, *NIN*, 22. siječnja 1989.

51 Isto.

izbjeći.⁵² U Sloveniji i Hrvatskoj počele su se javljati prve inicijative za osnivanje opozicijskih društava i stranaka.⁵³

U Hrvatskoj je početkom 1989. u Zagrebu osnovano Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI). Znatno broj intelektualaca sudjelovao je u razgovorima o osnivanju takvoga udruženja s idejom da se ne bave političkim posebnostima, nego da probleme pokušaju riješiti sa stanovišta cijele zemlje. Njihovi su ciljevi bili prevladati nacionalno-republička zatvaranja i uspostaviti jugoslavensku diskusiju, te pokušati učiniti sve da dođe do realizacije nekih rješenja.⁵⁴ UJDI-jeva jugoslavenska sinteza bila je dovoljno široka da uključi i Hrvate i Srbe, da se ne gubi nacionalni identitet i nikome ne prijete asimilacija. No, s obzirom na to da su se tada mitinzi iz Srbije već počeli širiti na prostore Hrvatske s većinskim srpskim stanovništvom (npr. Knin, Srb) jugoslavenska sinteza postala je utopija, a *Danas* istodobno zaključuje da se Hrvatska već duže pokušava destabilizirati obnavljanjem kompleksa kolektivne krivnje, tvrdnjama o obespravljenosti Srba u Hrvatskoj te pričama o koaliciji Slovenije i Hrvatske koje su radile na štetu Srbije.⁵⁵

Ubrzo je stigla i inicijativa za osnivanje Hrvatskog demokratskog saveza (HDS), Hrvatske socijalno-liberalne stranke (HSLŠ), Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) i drugih. Posebnu je pažnju privukao HDZ. Naime, kao vođa HDZ-a istaknuo se Franjo Tuđman, jedan od sudionika Hrvatskoga proljeća 1971., koji je zbog svojega angažmana bio u zatvoru. *Danas* je pronašao zajedničke točke u retorici Tuđmana i Miroslava Šolevića, jednoga od glavnih srpskih aktivista, predvodnika mitingaških skupova. I Tuđman je, kao i Šolević, zabrinut nad „rasutim nacionalnim bićem na svim kontinentima“ čije daljnje raseljavanje treba spriječiti te potaknuti vraćanje i povezivanje s domovinom.⁵⁶ Cilj HDZ-a bio je stvoriti „svenarodni hrvatski masovni politički pokret“ u koji će biti udruženi Hrvati iz zemlje i inozemstva.⁵⁷

Novostvorene političke organizacije nisu naišle na razumijevanje u Srbiji te je traženo da se protiv Slovenije i Hrvatske poduzmu mjere. Međutim, novostvorene

52 „Izbjeglice iz partije“, *NIN*, 5. siječnja 1989.; „Izazovi otvorenog društva“, *Danas*, 29. studeni 1988.

53 Goldstein, 503.

54 „Vrijeme za Jugoslaviju“, *Danas*, 10. siječnja 1989.; Pauković, Davor, „Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinarstva“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2008., 15.

55 „Vježbe iz događanja naroda“, *Danas*, 7. ožujka 1989.

56 „Novi pluralizam šutljive republike“, *Danas*, 28. veljače 1989.

57 Tomac, Zdravko, „Moji pogledi na sudbinske odluke koje je donosio dr. Franjo Tuđman“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2002., 877.

političke organizacije nisu bile autonomne političke stranke, već su činile kolektivne članove Socijalističkoga saveza radnoga naroda i prihvaćale zadani socijalistički program. Njihovo osnivanje spadalo je u „samoorganizaciju i okupljanja građana“.⁵⁸ Između ostaloga, tim se pravima opravdavao i „spontano“ organizirani narod na mitinzima koji se također okupljao izvan institucija.

Ipak, Tuđmanov HDZ u početku nije dobio prolaznu ocjenu i bio je kritiziran u *Danasu*, a pogotovo u *NIN-u*, jer je bio koncipiran kao „nacionalno-pučka koalicija“.⁵⁹ Srbima je program HDZ-a odmah poslužio za dodatno širenje straha, ovaj put zbog mogućega oživljavanja hrvatskoga nacionalizma, a izjednačavan je i s ustaštvom.⁶⁰ *NIN* se pita zašto Tuđmanov program nije žestće kritiziran, posebno zato što je bilo poznato da je Tuđman već bio osuđen za svoje neprijateljsko i nacionalističko djelovanje. Aktivnost hrvatskih proljećara u suradnji s nacionalističkim programom kakav je imao HDZ nazvana je „najvećim povampirenjem rukovodilaca masovnog pokreta u vremenu poslije njihovog izlaska iz zatvorskih ćelija“.⁶¹ *NIN* nastavlja da srpsko stanovništvo još pamti „jezivo vrijeme“ maspoka i popisa ljudi predviđenih za likvidaciju te „srpske straže po srpskim selima“ po Lici, Baniji i Kordunu, dok „šutljiva republika uglavnom čuti“.⁶² Nakon obračuna s Hrvatskim proljećem Hrvatskoj je nametnuta šutnja, ali hrvatska misao nije zamrla i zato se, misle u Srbiji, na HDZ-ovoj tribini moglo čuti „mnogo toga mučnog“, „bratoubilački pozivi“ i „krvožedne parole“.⁶³ Upravo takvi termini mogli su se koristiti u opisu parola i pjesama isticanih na mitinzima diljem Srbije na kojima se okupljao isključivo srpski narod.

Nakon što se čitavu godinu vodila rasprava o jednostranačkim i višestranačkim sustavima, nakon što su iznošene pozitivne i negativne karakteristike i jednih i drugih, do kraja 1989. osnovana su 22 udruženja koja su postala politička alternativa Partiji. Nove stranke uputile su inicijativu za prijevremene višestranačke izbore, a SK Hrvatske prihvatio je inicijativu i dopustio političku konkurenciju. Komunisti su se obavezali izmijeniti zakon o udruženjima građana, čime je bila omogućena legalizacija političkih udruženja, te izbori zakon. SK Hrvatske bio je spreman na konkurenciju i to je pozdravljeno u *Danasu*.⁶⁴

58 „Ustavne brane“, *Danas*, 7. ožujka 1989.

59 Isto.

60 Pauković, 18.

61 „Vampiri maspoka“, *NIN*, 12. ožujka 1989.

62 Isto

63 Isto.

64 „Balon je poletio“, *Danas*, 19. prosinca 1989.; Pauković, 14.

Obračun s Titom

Osim s nacionalizmom (uvijek tuđim, ne i svojim), s različitim političkim marketingom, s vrstama političkoga sustava, u Jugoslaviji se krajem osamdesetih počelo obračunavati i s likom i djelom Josipa Broza Tita. Još je 1988. grupa beogradskih znanstvenika uputila Skupštini i Predsjedništvu SFRJ *Predlog za slobodno i kritičko preispitivanje istorijske uloge Josipa Broza Tita*.⁶⁵ Taj je *Predlog* napadnut, ali je u Srbiji takva aktivnost potpuno tolerirana. *Predlog* je predstavljao nadogradnju *Memoranduma SANU*, posebno u pogledu ocjene položaja srpskoga naroda u Jugoslaviji. Titu se u tom kontekstu postavljalo pitanje odgovornosti „za politiku stalnog podozrenja“ prema Srbima i kao „nosiocu ugnjetavačkog unitarizma i centralizma“.⁶⁶ *NIN* je krajem 1989. zabilježio kako su počela uklanjanja Titovih slika, a u jednom *Danasovom* članku nalazi se analiza početka udara na Titovo djelo.⁶⁷ Najprije se htjelo narušiti moralni dignitet Titove ličnosti i kredibilitet njegove vladavine, pa se moglo primijetiti kako neviđeni broj Titovih pomoćnika govori o njegovim ljubavnim avanturama, o raskošnom i rastrošnom životu, ali i da posljednjih godina svojega života Tito nije imao realnu percepciju situacije u Jugoslaviji, te da je čak postojao i jedan krug ljudi, njegovih najbližih suradnika, koji su ga izolirali i odlučivali koje vijesti mogu ići do Tita, a koje ne. S istim se ciljem na Tita udara i rušenjem njegove koncepcije Partije te napada njegovu koncepciju bratstva i jedinstva, ravnopravnosti naroda i narodnosti te federativnoga uređenja Jugoslavije. *Danas* tom prilikom, realnije nego ikada prije, zaključuje kako Tita ne treba štedjeti jer je imao svojih mana i slabosti, ali mu nitko ne može oduzeti povijesnu ulogu i značenje.⁶⁸ Kako bi oduševljenje Titom splasnulo i kako bi se mogao „ustoličiti“ novi vođa trebalo je čitav revolucionarni put proglasiti promašajem. Za takvu je funkciju među masama srpskoga naroda već postojao pretendent koji je uživao veliko povjerenje. U pjesmama koje su nekada pjevane Titu, njegovo je ime tada zamjenjivano Miloševićem. Sada su Miloševićeve slike visoko u zraku na svim mitinzima, a manje sličice i naljepnice s njegovim likom dijele se čak i u novinama.⁶⁹

65 „Prozivanje Tita“, *Danas*, 16. kolovoza 1988.

66 Isto.

67 „Drugo umiranje Tita“, *Danas*, 6. lipnja 1989.; „Politička ikonografija i Tito“, *NIN*, 1. listopada 1989.

68 Isto; „Zašto ruše Tita“, *Danas*, 7. studeni 1989.; Simić, Pero, *Tito. Fenomen stoljeća*, Večernji edicija, Zagreb, 2009., 342; Jović, 151–152.

69 „Strategija, kult, profit“; „Pribor za osvještavanje“, *Danas*, 7. ožujka 1989.; Jović, 76.

Promocija ugroženosti Srba

Bez obzira na što je tko mislio o njemu, Milošević je nakon Kosova polja 1987. postao medijska zvijezda i jedini čovjek kojega se moglo nazvati „narodnim vođom“, doduše, samo jednoga naroda. On je u kratkome roku uspio postići visok stupanj nacionalne homogenizacije i jedinstva. U jednome je članku *Danas* zaključio da je za to potrebno „pronalaženje zajedničkog nazivnika“ koji će povezati različite pripadnike naroda, vrlo različite pojedince, komuniste i antikomuniste, vjernike i ateiste, dobre i loše, mlade i stare. To je načelo trebalo biti iznad svakoga pojedinačnog interesa. Tako je najbolje i najefikasnije sredstvo okupljanja naroda „ugroženost egzistencije i slobode čovjeka pojedinca“, odnosno u narodu rasprostranjeno uvjerenje da postoji organizirana koalicija antisrpske orijentacije. Što je opasnost veća, to je veća i homogenizacija.⁷⁰ *Danas* navodi kako je kao program svoje politike – što nikad nije izrijeком rečeno, ali je po stavovima prepoznato – Milošević preuzeo mnoge ideje *Memoranduma SANU*: neravnopravnost naroda, dominacija Hrvatske i Slovenije, trajna antisrpska koalicija, revanšistička politika prema Srbima, genocid prema Srbiji, parola „slaba Srbija, jaka Jugoslavija“, neravnopravnost Srba u Hrvatskoj, potreba nacionalne homogenizacije srpskoga naroda, nepostojanje srpske države, potreba rušenja Ustava iz 1974. i drugo.⁷¹ U *NIN-u* se o Miloševiću pišu same pohvale koje graniče sa zahvalama. Zbog povratka teritorija pokrajina Srbiji i zaštite „ugroženog“ srpskoga naroda, Milošević će biti predložen i izabran za predsjednika Predsjedništva SR Srbije.⁷²

Uključivanje Crkve u politiku

Milošević je za svoju politiku jačanja srpskoga identiteta dobio podršku intelektualne crkvene elite. Vraćanje nacionalnom značilo je i vraćanje običajima, tradiciji, kulturi, povijesti i religiji. Teze i strah od ugroženosti srpskoga naroda potakli su sve povijesne poluge, pa i religiju.⁷³ Srpska pravoslavna crkva (SPC) stala je uz Miloševića, ali i preuzela Miloševićeve teze.⁷⁴ *Danas* objašnjava da se službena srpska politika, nakon promjene rukovodstva, prema SPC počela odnositi kao prema svojemu „staratelju“ što ne bi bilo loše da nije prema ostalim vjerskim zajednicama u Jugoslaviji iskazivala povećano nepovjerenje.⁷⁵ O iznimnoj povezanosti

70 „Godine zapleta i sukoba“, *Danas*, 4. travnja 1989.

71 „Bit Miloševićeve politike“, *Danas*, 11. travnja 1989.

72 „Predložen za predsjednika Predsjedništva SR Srbije“, *NIN*, 2. travnja 1989.

73 „Srbija i religija“, *NIN*, 31. prosinca 1989.

74 „Nepotrebna srbofobija“, *Danas*, 7. veljače 1989.

75 Isto.

srpskoga rukovodstva i SPC svjedoče i u beogradskim novinama objavljivani intervjui s patrijarhom Germanom i crkvena izdanja srpskih junačkih pjesama.⁷⁶ Kroz stoljeća je SPC bila osobito važna za očuvanje srpske samosvijesti, posebno u vrijeme osmanlijske vlasti. Svećenstvo SPC bilo je iznimno nacionalno osviješteno pa je tako religijska pripadnost među Srbima, snažnije nego kod ijednih drugih Slavena, pomogla oblikovati nacionalni identitet.⁷⁷

Povezanost Srbije i SPC-a bila je vidljiva i tijekom obilježavanja 600. godišnjice Kosovske bitke na Gazimestanu 28. lipnja 1989. godine. U njoj su se 1389. sukobili srpski knez Lazar sa 70.000 vojnika i sultan Murat s daleko nadmoćnijom vojskom. Iako je Lazar potpuno poražen i ubijen, a to je značilo i kraj srpskoga srednjovjekovnog carstva i uspostavljanje osmanlijske vladavine, iz toga je poraza izgrađen najvažniji mit srpskoga naroda: mit o junačkome narodu koji se uvijek borio na strani dobra, mnogo puta bio žrtvovan i osuđen na stradanja, ali uvijek spreman na žrtvu za slobodu sebe i drugih naroda. Iako su se na istoj strani sa Srbima borili i drugi narodi, to je uvijek zanemarivano.⁷⁸ Osjećaj ugroženosti krajem osamdesetih uvjetovao je aktualizaciju mita: nakon šesto godina srpski je narod „opet“ ugrožen, prijeti mu izdaja od onih za koje se borio, ali umjesto Lazara, tu je Milošević koji je ujedinio Srbiju i narodu vratio dostojanstvo preuzevši ponovno njihovu svetu zemlju.

Proslavu Kosovske bitke SPC je započeo točno godinu dana ranije kada su na put među srpski narod svečano ispraćene moći kneza Lazara koje su do same obljetnice bile prinošene u hramove i manastire na bogoslužja. Crkva je jedina ustrajno čuvala uspomenu na Kosovo i njegove junake, a knez Lazar i njegovi surborci dio su njezinoga liturgijskog kalendara.⁷⁹ Povodom šest stoljeća sjećanja na bitku *Danas* objavljuje cijeli program događanja za dane jubileja, a *NIN* izdaje poseban dodatak listu u kojemu su tekstovi o Kosovskoj bitci i njezinoj važnosti.⁸⁰ Isticalo se da je Kosovo važno za čuvanje uspomene na događaj koji je „oslonac srpske povijesne svijesti i preduvjet očuvanja identiteta i ravnopravnosti“.⁸¹ Kosovo je nacionalna, duhovna i kulturna „kolijevka Srba“, njihov identitet veže se uz Kosovo i zato im je toliko važno.⁸²

76 Isto.

77 Antić, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Golden marketing, Zagreb, 2007. 17–18.

78 Hartmann, 57–61; Malešević, Siniša, *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004., 282–283.

79 „Čudo bez predrasuda“, *NIN*, 25. lipnja 1989.

80 „Vidovdan 1389. – 1989.“, *NIN*, 25. lipnja 1989.

81 „Čudo bez predrasuda“, *NIN*, 25. lipnja 1989.

82 „Kosovske lekcije iz istorije“, *NIN*, 25. lipnja 1989.

***NIN* i *Danas* o obilježavanju obljetnice Kosovske bitke**

Na dan obljetnice Kosovske bitke prema Kosovskom polju slijevale su se kolone ljudi iz svih krajeva Jugoslavije, ali i iz inozemstva, što govori o snazi kosovskoga mita u ujedinjavanju Srba gdje god se oni nalazili. Prema podacima iz *NIN*-a na Gazimestan je došlo dva milijuna ljudi, proslava je bila „dostojanstvena i pribra-na“, a sam događaj trebao je biti „oslonac, nauk, poticaj pred iskušenjima istorije i izazovima moderne epohe“.⁸³ Posebno su bile istaknute slike i Miloševićev govor.⁸⁴ *NIN* donosi i oduševljenje naroda koji je došao na proslavu, prepuna euforije i ponosa. Iz kratkih intervjuja saznaje se kako sudionici smatraju da je tolik odaziv na svečanost dokaz da srpski narod želi biti svoj na svome i da nema namjeru prihvatiti ničiji diktat. Ova proslava za njih predstavlja obnavljanje svijesti da su na Kosovu oduvijek, „na svojoj vlastitoj zemlji sa koje nas više niko neće proganjati“.⁸⁵ Sretni su jer prvi put od 1941. na Kosovu srpski narod „bez straha...svoju prošlost poštuje i slavi“ jer „dosad je morao da krije svoje korene, da ne bi uvredio druge, potiskivao je deo svoje svesti u zapećak“.⁸⁶ Ostaje pitanje kako je ta svijest potiskivana ako je Kosovo preraslo u takav mit i kolektivno sjećanje?

Danas, za razliku od *NIN*-a, nije bio toliko oduševljen kosovskom proslavom. Po mišljenju njegovih novinara, obljetnica bitke je svojim završetkom ostavila dva suprotna osjećaja: olakšanje jer je sve u miru završilo i strepnju zbog njezinih poruka. Bila je to proslava posvećena jednome narodu, iako je u njoj sudjelovala cijela Jugoslavija (financijski i prisutnošću cijeloga jugoslavenskog rukovodstva). Na svečanosti se nije dogodilo zbližavanje svih naroda koji su u bitci sudjelovali, a nije ni moglo s obzirom na to da je imala više aktualne nego povijesne namjere. *Danas* je proslavu izjednačio s „trijumfom jednog čovjeka“, a ne svetkovinom naroda.⁸⁷ Novinari su posebnu pozornost posvetili dijelu Miloševićeva govora: „Kosovsko junaštvo već šest vekova inspiriše naše stvaralaštvo, hrani naš ponos, ne da nam da zaboravimo da smo jednom bili vojska velika, hrabra i ponosita [...] Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene.“⁸⁸ Na tu prijetnju *Danas* nadodaje da Miloševićeve prijetnje nikada nisu bile bez izravnih posljedica, a još veći strah, prema *Danasu*, ulijeva činjenica da je na proslavi nekoliko puta gotovo masovno izvedena pjesma o Srbiji koja nije mala, koja je dvaput ratovala, a možda će i treći put ako bude sreće. U članku stoji

83 „Srce Srbije“, *NIN*, 2. srpnja 1989.

84 „Kosovo i sloga“, *NIN*, 2. srpnja 1989.

85 „Srpski Jeruzalim“, *NIN*, 2. srpnja 1989.

86 Isto.

87 „Novo i staro oružje“, *Danas*, 4. srpnja 1989.

88 Hartmann, 57.

i kritika Miloševiću koji se prometnuo u onoga koji je ispravio povijesne nepravde i vratio Srbiji Kosovo.⁸⁹

Danas prenosi i viđenja proslave na Gazimestanu iz perspektive stranih novinara. U stranome je tisku svečanost obilježavanja legendarne bitke opisana kao „demonstracija srpskog nacionalizma“, a Milošević kao „junak modernog doba“ (agencija AP).⁹⁰ „Hodočašće na bojno polje“ ne tumači se kao u *NIN-u* (slavljenje junačke žrtve), već kao pokazivanje koji narod ima „najveće pravo da u državi Južnih Slavena određuje daljnji tok povijesti što je privilegija koju su njihovi preci platili životom“ (*Neue Kronen Zeitung*).⁹¹ I strani listovi izrazili su mišljenje da je miting bio kulminacija srpskoga nacionalnog buđenja te izraženost kulta ličnosti s Miloševićevim slikama po svim gradovima Srbije.⁹² Stranim je novinarima proslava utisnula dojam da se „Titov komunizam povlači pred Miloševićevim oblikom nacionalističkog socijalizma“.⁹³

Osim na Kosovu, 600. obljetnica srpskih stradanja obilježena je i u Hrvatskoj, u Kninu 9. srpnja 1989. godine. *Danas* izvještava da je svečanost bila mirna, iako je bilo mnogo nacionalnoga naboja, zastava, izvikivanja parola („Slobodane, čekamo te“, „Hoćemo ravnopravnost u Hrvatskoj“, „Kosovo u Kninu“, „Sloboda ćirilici“), pjevanja pjesama koje nemaju veze s bratstvom i jedinstvom („Oj, Lazare, nisi imo sreće da se Slobo pored tebe kreće“, „Slobodane, da te nije bilo, srpsko bi se ime ugasil“). Opći dojam koji je *Danas* stekao na kninskoj proslavi bio je da je bilo više ljudi iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, nego iz Hrvatske. Dan prije proslave u Kninu, u Kistanju se sastala „grupa nadprosječno svjesnih Srba“ koje je predvodio Jovan Opačić, član kninskoga SK, kako bi osnovali srpsko kulturno društvo *Zora* s ciljem „zaustavljanja snažnih trendova političke i kulturne denacionalizacije i asimilacije srpskog naroda na ovim prostorima“.⁹⁴ Drugoga je dana ta osnivačka skupina pokušala „osvojiti tribinu“ i zauzeti razglasne uređaje kako bi, prema riječima *Danasa*, Opačić održao govor mimo programa svečanosti, ali je program tada prekinut zbog ometanja. Zbog pokušaja da se svečanost pretvori u miting srpskoga naroda na kojemu se usred Knina čuju parole „Ovo je Srbija“, nakon tri dana Opačić i 23 srpska aktivista uhićena su i osuđena na tri mjeseca zatvora. U *Danasu* se mogu pročitati kritike upućene Predsjedništvu CK SKH jer je preblago reagiralo dok se na tlu Hrvatske „militantne grupe“ s

89 „Novo i staro oružje“, *Danas*, 4. srpnja 1989.

90 „Raskid s Titom“, *Danas*, 11. srpnja 1989.

91 Isto.

92 Isto.

93 Isto.

94 „Ispod Krsta i hrasta“, *Danas*, 11. srpnja 1989.

„platforme velikosrpskog nacionalizma“ obraćaju okupljenome narodu.⁹⁵ Predsjedništvo SR Hrvatske u osuđivanju prodora nacionalnoga podvajanja posebno je naglasilo osnivačku skupštinu srpskoga kulturnog društva *Zora* zbog teze o ugroženosti Srba u Hrvatskoj i ostalih nacionalističkih istupa koji predstavljaju do tada najgrublji napad kojemu je cilj bio izazivanje nereda i nepovjerenja između Hrvata i Srba.⁹⁶ Taj je događaj Beograd iskoristio za još žestće osude Hrvatske: uhićenje je poslužilo za potvrdu o ugroženome položaju Srba u Hrvatskoj.

NIN je općenito imao drugačiji pogled na kninsku proslavu. Napomenuo je da hrvatski mediji umanjuju broj sudionika te da je Opačić, spriječen da na civiliziran način govori na svečanosti i narod obavijesti o osnivanju *Zore*, to učinio na jednome proplanku. Očekivalo se i da će jedna grupa intelektualaca objaviti formulirani prijedlog o stvaranju „posebne federalne jedinice“ na prostoru sjeverne Dalmacije, Like, Banije, Korduna, Slavonije i Baranje pod nazivom Srpska krajina s Karlovcem kao središtem, ali taj zahtjev nije odobren.⁹⁷ *NIN* se osvrnuo i na izvještavanje o obljetnici Kosovske bitke u hrvatskim novinama, pa tako nalazi članak u kojemu jedan teoretičar Srbe izjednačava sa „zlom“, a to je, prema *NIN-u*, „čudovišna tvrdnja“, zaboravivši da je iz Srbije došla kvalifikacija hrvatskoga naroda, cijele jedne nacije, kao „genocidnog“.⁹⁸ Dio novina u Beogradu nastavio je podgrijavati raspoloženje o genocidnosti i ustaškoj prirodi hrvatskoga naroda pa *Danas* objavljuje kako se u javnost plasiraju glasine da je položaj Srba u Hrvatskoj gori nego na Kosovu, da se pale ljetine, da je počelo iseljavanje, da Srbi u Hrvatskoj trpe neviđeni policijski pritisak te da se srbizmi kroatiziraju. Kao reakciju na takvo stanje, Društvo književnika Srbije održat će u Beogradu tribinu na kojoj će biti zatražena autonomija za Srbe u Hrvatskoj.⁹⁹

Incidenti i ugroženost Srba u Hrvatskoj

Odmah nakon proslave 600. godišnjice na dalmatinskoj obali i u zaleđu počeli su se događati incidenti koji su samo dali maha srpskome tisku. U Rogoznici kraj Šibenika pred jednim beogradskim odmaralištem grupica je mještana nakon proslave pjevala hrvatske pjesme (*Lijepa naša*, *Marijane*, *Marijane*, nekoliko šlagera) te uzvikivala parole („Nije ovo Srbija, ovo je Hrvatska“). Nakon toga je jedanaest beogradskih obitelji napustilo odmaralište. *Danas* prenosi kako su beogradske

95 Isto.

96 Isto.

97 „Pokretni kosovski boj“, *NIN*, 16. srpnja 1989.

98 „Opake besjede gospode akademika“, *Danas*, 14. listopada 1986.; „Kriv je Knin“, *NIN*, 23. srpnja 1989.

99 „Meki trbuh Hrvatske“, *Danas*, 19. rujna 1989.

novine tome slučaju dale sasvim drugačije dimenzije: na plaži je vrijeđano nekoliko tisuća kupaca, srpski narod i njegov predsjednik su vulgarno vrijeđani, a parole su bile „koljačke“. ¹⁰⁰ To je samo jedan od incidenata, a *NIN* se potrudio da nabroji sve koji su se dogodili tijekom ljetnih mjeseci: miniranje spomenika NOB-a, požari u Dalmaciji, razbijanje izloga JAT-ovih poslovnica, demoliranje automobila sa srpskim registracijama, pisanje „najmračnijih“ parola i ustaškoga znaka U, neodržan nacionalistički miting u Splitu, pojava pročetničkih letaka u Zadru za koje su sigurni da su ih pisale ustaše, istup u Saboru SR Hrvatske da se Srbi maknu iz hrvatskoga Ustava i mnogi drugi. ¹⁰¹ U *NIN-u* su se mogle pročitati teze srpskih političara kako su Srbi u Hrvatskoj „ostatak zaklanog naroda“, pa su zbog toga toliko oprezni, ranjivi i brinu o svojem opstanku. ¹⁰² Posebnu pažnju u *NIN-u* plijeni prijelom izlaganja Jovana Raškovića, jednoga od najuglednijih duhovnih i političkih vođa srpskoga naroda u Dalmaciji, u Beogradu na tribini o Srbima u Hrvatskoj. ¹⁰³ On smatra da se u Hrvatskoj često događalo to da su Srbi i politički i psihološki tretirani „kao neka vrsta historijskog zla“, da ugrožavaju Hrvate, a da se još od Starčevića na Srbe gleda kao na „faktor koji remeti hrvatsko biće“ te zaključuje da je zato nad Srbima u ratnim danima izveden „bespoštedni genocid“. ¹⁰⁴ Rašković smatra da ta „iracionalna mržnja“ traje i dalje, a izbor njegovih riječi nabijen je nacionalističkim strastima: „zlo“, „paranoidni odnosi“, „konačno poništenje“, „genocid“ (devet puta), „mrzitelji“, „mržnja“ (čak sedamnaest puta). ¹⁰⁵

Za vrijeme svih ovih događanja hrvatski se komunisti nisu posebno suprotstavljali divljanju nacionalizama. Hrvatsko rukovodstvo okarakterizirano je kao „šutljivo“, a to je počelo smetati i Hrvatima i Srbima. Takvo rukovodstvo Hrvatima više nije ulijevalo povjerenje za eventualnu „obranu hrvatskog suvereniteta“, a Srbi u Hrvatskoj bili su ljuti zbog sve većega „zapostavljanja srpskih interesa“. ¹⁰⁶ Hrvati su pomoć tražili kod novoosnovanih stranaka koje će tako dobiti podršku i u javnosti, a najviše šanse imat će oni čiji program bude imao zadatak zaštititi Hrvatsku i njezin suverenitet od mogućih napada.

100 „Napad je najbolja obrana“, *Danas*, 25. srpnja 1989.

101 „Da li je opasno ići na more“, *NIN*, 13. kolovoza 1989.

102 „Uoči suđenja Opačiću“, *NIN*, 17. rujna 1989.

103 „Ishodište mržnje“, *NIN*, 24. rujna 1989.

104 Isto.

105 Isto.

106 „Zajednička kupka“, *Danas*, 12. rujna 1989.; Novak, 944.

Jačanje nacionalizma tradicijom

Snaženje nacionalnih osjećaja potpomaže i vraćanje na tradiciju i nacionalnu povijest pa se iz toga razloga 1989. u Hrvatskoj predaje zahtjev za vraćanje spomenika banu Josipu Jelačiću koji je s glavnoga zagrebačkog trga uklonjen 1947. godine. Njegova sudbina u tim nemirnim vremenima postaje simbol „zatiranja hrvatskog nacionalnog osjećaja“.¹⁰⁷ Povodom 900. godišnjice smrti kralja Dmitra Zvonimira Izvršni odbor HDZ-a uputio je Skupštini grada Zagreba prijedlog za povrat naziva ulica i trgova koji su do kraja Drugoga svjetskog rata nosili imena hrvatskih kraljeva Zvonimira i Krešimira.¹⁰⁸ Srbi se, pak, okupljaju oko moći kneza Lazara koji je godinu dana „obilazio“ sve krajeve naseljene srpskim stanovništvom.¹⁰⁹ To putovanje imalo je za cilj ujediniti sve Srbe oko narodnoga junaka koji je svoj život dao za slobodu. Crna Gora je dočekala posmrtnu ostatku svojega kralja Nikole I., kraljice Milene i princeza Vjere i Ksenije koji su nakon mnogo godina vraćeni u svoju zemlju.¹¹⁰

Pred kraj 1989. Hrvatska i Slovenija sa Srbijom više uopće nisu imale zajednički jezik. Razlike između Hrvatske i Srbije vidljive su u *Danasu* i *NIN-u* tijekom cijele godine. I slovenska je javnost bila jedinstvena u otporu Miloševiću, a tisak je o tome slobodno pisao.¹¹¹ U rujnu 1989. Slovenija je proglasila svoj Ustav i njime republičke zakone stavila iznad saveznih što je omogućavalo i odcjepljenje ako ga narod izglasa. Optužujući je za separatizam Milošević se htio obračunati sa Slovenijom, vjerujući da će organizacijom mitinga u Ljubljani uspjati svrgnuti rukovodstvo. Međutim, kada su Slovenci osjetili da pohod kosovskih Srba može ugroziti njihovu suverenost odlučili su spriječiti miting i zatvorili su republičke granice. Uvrijeđena Srbija prekinula je sve odnose sa Slovenijom i optužila je za separatizam i za „demokraciju koja mrzi“.¹¹² Hrvatska je potpuno podržavala slovenske poteze, svjesna da se srpska događanja naroda okreću prema Srbima u Hrvatskoj. Sve glasnjiji zahtjevi za autonomijom područja naseljenih hrvatskim Srbima bit će prekretnica u politici „šutljive“ republike koja će se okrenuti prema čvršćem savezništvu sa Slovenijom.¹¹³ Miloševićev agresivni nastup objedinio je

107 „Smiri se, bane“, *Danas*, 17. listopada 1989.; „Izbor bana Jelačića“, *NIN*, 15. listopada 1989.

108 „Preimenovanje ulica i gradova“, *Danas*, 14. studeni 1989.

109 „Mit i proslava“, *Danas*, 6. lipnja 1989.; „Povratak kneza Lazara“, *NIN*, 17. rujna 1989.

110 „Kralj i mi“, *Danas*, 3. listopada 1989.; „San Remo na Cetinju“, *NIN*, 8. listopada 1989.

111 Matković, 406.

112 „Gdje počinje Jugoslavija“, *Danas*, 5. prosinca 1989.; „Zatvaranje granica“, *NIN*, 26. studeni 1989.

113 Guštin, Damijan, „Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2008., 88.

alternativne demokratske potencijale u Hrvatskoj, a hrvatsko novinstvo više se nije moglo obuzdati. Među, iz Beograda prozivanim, hrvatskim listovima našao se i *Danas*. Obistinila su se tako upozorenja toga tjednika na opasnost od agresivne Miloševićeve politike. *Danas* se odvažio objavljivati priloge političara kojima je do tada bilo zabranjeno izlaženje u javnost, a odigrao je i važnu ulogu u pripremi Hrvatske za višestranačje i prve slobodne izbore.¹¹⁴

Zaključak

Osamdesete su godine dvadesetoga stoljeća građane Jugoslavije suočile s nizom novih situacija. Osim Titove smrti, gospodarske krize, međurepubličkih i međunacionalnih nesuglasica, promjene su dotaknule i svakodnevicu. Jedan od pokazatelja novoga vremena, koje je nastupilo nakon Titove smrti, bilo je sve otvorenije pisanje o temama koje su dotada bile zatvorene za rasprave i kritike, ali i način na koji se o njima počelo izvještavati. Uredništva su na stranicama svojih glasila objavljivala članke koji su se kritički osvrtni na partiju, socijalistički sustav, gospodarske probleme, međurepubličke sukobe, ali i propitivali Titovu ulogu, otvoreno isticali nacionalne ideje, propagirali nacionalizam i u tome si pripomogli podsjećanjem čitatelja na povijest i tradiciju. Dolazak Miloševića na čelo srpskoga SK, a posebno uvođenje njegove samovlasti, dovelo je do velike promjene u izvještavanju i uređivanju novina. Slika koju su hrvatski i srpski tisak donosili bila je sve različitija. Godine 1989. Miloševićeva politika doživjela je vrhunac, no to je i vrijeme dotad najvećega razilaženja hrvatskih i srpskih medija. Sve snažniji srpski nacionalizam i srpske kvalifikacije hrvatskoga naroda kao genocidnoga budili su hrvatski nacionalizam. Kako bi svoje nacionalne ideje podijelili s ostatkom naroda, promicatelji nacionalizma – tada još uvijek najčešće srpskoga – koristili su se sredstvima javnoga priopćavanja, stvarajući svoje istine. U *Danasu* i *NIN-u*, tjednicima odabranima kao predstavnicima hrvatskoga i srpskoga tiska, tijekom 1989. mogu se iščitati razilaženja oko gotovo svake teme koju su dotakli. *Danas* je tada bio jedini politički tjednik u Hrvatskoj i pokušavao objektivno donositi vijesti, dok su *NIN-ovu* redakciju već bili preuzeli Miloševićevi uzdanici pa se urednička politika *NIN-a* polako primicala smjeru Miloševićeve politike: promocija ugroženosti Srbije u Jugoslaviji i Srba izvan Srbije.

114 Novak, 805, 943.

Izvori

Danas, Zagreb, III/1984., VI/1987., VIII/1989., IX/1990.

NIN, Beograd, 36/1986., 37/1987., 39/1989.

Literatura

1. Antić, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Golden marketing, Zagreb, 2007.
2. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
3. Buczynski, Alexander, „Simpozij ‘Nesigurna budućnost Jugoslavije’“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1–3, 1991., 33–50.
4. Čović, Bože, ur., *Izvori velikosrpske agresije*, August Cesarec i Školska knjiga, Zagreb, 1991.
5. Despot, Zvonimir, ur., *Bijela knjiga Stipe Šuvara*, Večernji edicija, Zagreb, 2010.
6. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest (Povijest, knjiga 21)*. EPH, Zagreb, 2008.
7. Guštin, Damijan, „Slovenija, saveznica Hrvatske tijekom razlaza“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2008., 85–106.
8. Hartmann, Florence, *Milošević – dijagonala ludaka*, Globus, Zagreb, 2002.
9. Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003.
10. Kurspahić, Kemal, *Zločin u 19.30: balkanski mediji u ratu i miru*, Media centar, Sarajevo, 2003.
11. Malešević, Siniša, *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.
12. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918.–1991.)*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
13. Nikić, Gorazd, ur., *Hrvatska između agresije i mira*, AGM, Zagreb, 1994.
14. Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
15. Pauković, Davor, „Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinarstva“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2008., 13–32.
16. Popov, Nebojša, ur., *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju I–II*, Samizdat B92, Beograd, 1996.
17. Ramet, Sabrina P., *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije. Od Titove smrti do Miloševića pada*, Alinea, Zagreb, 2005.
18. Roksandić, Drago, *U NIN-u i Danasu*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2011.
19. Simić, Pero, *Tito. Fenomen stoljeća*, Večernji edicija, Zagreb, 2009.

Odlazak Jugoslavenske narodne armije iz Pule 1991. godine

ADRIANO IVETIĆ

Iako Istra, a samim time i Pula, nije bila poprište većih oružanih sukoba kao što je to bio slučaj s ostatkom zemlje, nema nikakve sumnje da je uloga Puljana u Domovinskome ratu bila od neizmjernoga značaja, kako za Hrvatsku, tako i za samu Istru. Puljani su u razdoblju od početka organiziranja otpora pa do odlaska Jugoslavenske narodne armije (JNA) iz Istre spriječili bombardiranje svojega grada od strane JNA i sačuvali mir. Ta zanimljiva povijesna epizoda dosada nije detaljno obrađena u hrvatskoj historiografiji. Ovu temu su u svojim radovima dotaknuli Darko Dukovski, Srđa Orbanić i Egidio Ivetic, no vjerojatno se zbog nedostatka primarnih izvora nisu detaljnije njome bavili. Izvora ima mnogo, od novina do civilnih i vojnih dokumenata, no većina još nije dostupna javnosti. Za nadati se da će uskoro povjesničarima biti dostupni svi izvori kako bi se što objektivnije i detaljnije mogle obraditi ova, a i mnoge druge teme vezane za Domovinski rat u Hrvatskoj. U ovome su istraživanju poglavito proučavane regionalne novine *Glas Istre* koje su podrobno opisivale sve najvažnije događaje u Istri. Posebno će se obratiti pozornost na odlazak JNA iz Pule i pratiti odnosi između predstavnika JNA (Zapovjedništvo Petoga vojno-pomorskog sektora Jugoslavenske ratne mornarice Vojnopomorske oblasti Pula) i predstavnika lokalne vlasti (članovi Kriznoga štaba općine Pula), uz suglasnost vojnoga vrha JNA (Štab Vrhovne komande Oružanih snaga SFRJ) i Vlade Republike Hrvatske.

Turbulentno ljeto

Oko 25.000 vojnika JNA našlo se pred ljeto 1991. u vojarnama u Hrvatskoj i Sloveniji. Nakon referenduma o neovisnosti hrvatske i slovenske vlasti zahtijevale su da JNA napusti njihov teritorij. Predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman tek je 12. rujna dao odobrenje za sukob odobrivši blokadu i napade na vojarne, u trenutku kada je agresija na Hrvatsku već bila u punome jeku.¹ Kako se bližilo ljeto, tako je i u Istri provokacija bilo sve više, naročito nakon što su joj se krajem lipnja sukobi opasno približili. Naime, nakon što su 25. lipnja Slovenija i Hrvatska

1 Marijan, Davor, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987.–1992.*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., 225. Prema: SVA MORH, GS HV: MORH, Klasa: DT-801-03/91-01/01, Ur. br. 512-06-02-91-1 od 12.9.1991., Zapovijed.

objavile neovisnost, uslijedila je reakcija JNA prema Sloveniji što je uzrokovalo oružane sukobe. Zbog sukoba u Sloveniji pulska je zračna luka od 2. srpnja bila zatvorena za sav civilni promet te su otamo polijetali zrakoplovi koji su navodno bombardirali Ljubljanu.² Napeto stanje između pripadnika JNA i slovenske policije odnijelo je i nekoliko ljudskih žrtava na dotada jugoslavensko-talijanskome graničnom prijelazu Škofije–Rabuiese.³ Nakon višednevnih pregovora JNA je 3. srpnja napustila područje slovenskoga dijela Istre. U mjesecima koji su uslijedili lokalne su vlasti u hrvatskome dijelu poluotoka imale vrlo zahtjevan zadatak: održati mir i sigurnost građana. Već početkom srpnja Istra je bila spremna za slučaj proglašenja izvanrednoga stanja. Tih su se dana na Tuđmanov prijedlog i uz upute Ministarstva obrane diljem Istre osnivali građanski nenaoružani dobrovoljački odredi Narodne zaštite. Prvi je takav odred u Istri osnovan 16. srpnja u Puli.⁴ Ovi odredi bili su zaštitno-obrambene naravi, a njihovo aktiviranje ovisilo je o mogućem ugrožavanju teritorijalnoga integriteta, ustavnoga poretka, ljudi i imovine. Usprkos osnivanju odreda, tada još nije bilo bojazni od bilo kakvih sukoba jer je suradnja između lokalne vlasti, Policijske uprave i zapovjedništva pulskoga garnizona bila vrlo dobra.⁵

Početkom kolovoza došlo je do promjena u zapovjedništvu pulskoga garnizona. Dotadašnjega zapovjednika kontraadmirala Marijana Pogačnika (Slovenca) zamjenjuje kontraadmiral Vladimir Barović (Crnogorac), a kapetana bojnoga broda Marka Kimeru (Hrvata) zamijenio je novi načelnik Štaba garnizona, kapetan bojnoga broda Dušan Rakić (Srbin). U to ljetno vrijeme u Puli su bile vrlo raširene glasine o tajanstvenim pokretima vojske, napuštenim vojarnama, odvoženju teškoga naoružanja i djelovanju Kontra-obavještajne službe (KOS), iako su predstavnici Ministarstva unutarnjih poslova (MUP) naglašavali preko medija da su upoznati s aktivnostima vojske, da odlično surađuju sa zapovjedništvom pulskoga garnizona i kako su neistinite priče o navodnome kretanju oklopnih vozila.⁶ No, unatoč dobrim odnosima MUP-a i zapovjedništva JNA, dva su se veća incidenta dogodila u općini Pula, točnije na području Medulina. Prvi se dogodio 9. svibnja kada je na nogometno igralište ispaljeno pet granata iz zrakoplova tipa G4 Super Galeb u trenutku kada su trenirali pioniri Nogometnoga kluba Medulin te je pritom lakše ozlijeđen jedan dječak.⁷ Drugi se incident dogodio 20. kolovoza kada je u kratko-

2 „Zatvoren pulski aerodrom“, *Glas Istre (GI)*, 3. srpnja 1991., 3; Ivetic, Egidio, *Istra kroz vrijeme: pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja, Rovinj, 2009., 597.

3 Ivetic, 597.

4 „Osnivanje dobrovoljačkih odreda“, *GI*, 17. srpnja 1991., 5.

5 „Mir iznad svega“, *GI*, 30. srpnja 1991., 8.

6 „Nema kretanja oklopnih vozila“, *GI*, 7. kolovoza 1991., 7.

7 „Ispaljeno pet granata po igralištu“, *GI*, 10. svibnja 1991., 5.

me vremenskom razmaku jedna granata pala u blizini groblja u mjestu Pomer, a druga u autokamp Medulin.⁸ Pri drugome incidentu nije bilo ozlijeđenih. U oba slučaja do incidenta je, po službenome priopćenju JNA, došlo zbog „nenamjernog samoopaljenja topa“.⁹ Ovi su incidenti uvelike uznemirili stanovništvo koje je i ranije prosvjedovalo zbog prekobrojnih letova i gađanja. Također, prosvjedovalo se zbog niskih letova nad gradom i selima te nepotrebnoga probijanja zvučnoga zida nad kopnom. Stanovništvo je letove shvaćalo kao provokaciju i demonstraciju sile. Članovi predsjedništva Skupštine općine Pula su nakon drugoga incidenta uputili oštar prosvjed zapovjedništvu garnizona Pula te su tražili pokretanje postupka protiv počinitelja u oba slučaja.¹⁰ Građani Pule i okolice nisu prihvatili obrazloženje da je do incidenata došlo uslijed samoopaljenja topa zbog „otkaza materijala“, i to još na dva zrakoplova u istome danu.

Strah zbog danonoćne prisutnosti JNA sve se više uvlačio u pulske domove. No, Istra je već tada, u ljetnim mjesecima, bila spremna na obranu jer su do središnje kolovoza formirane jedinice redovnoga i pričuvnoga sastava policije. Ustrojene su i jedinice Zbora narodne garde iz nekadašnje brigade Teritorijalne obrane Joakim Rakovac koje su doprinijele osnivanju 119. brigade buduće Hrvatske vojske koja je nastala 7. rujna po nalogu Zapovjedništva Zbora narodne garde. Osnovani su i regionalni i općinski Krizni štabovi te već spomenuti nenaoružani dobrovoljački odredi Narodne zaštite. Pulski Krizni štab počeo je djelovati 12. rujna, a za predsjednika je izabran predsjednik Izvršnoga vijeća Skupštine općine Pula Igor Štoković. Zaliha hrane je i dalje bilo, te je Pula već krajem ljeta bila spremna na otpor u slučaju agresije na grad. U kolovozu i rujnu sve su učestaliji bili mirni prosvjedi građana protiv JNA ispred zgrade zapovjedništva pulskoga garnizona. Početkom rujna ponovno se zatvorio hrvatski i slovenski zračni prostor. Kako se bližila jesen, stanje je bilo sve napetije.

Planovi i problemi JNA do kraja rujna

Iako je područje Rijeke, Hrvatskoga primorja i otoka, Istre i Gorskoga kotara bilo izvan velikosrpskih planova, ostalo je u zoni interesa JNA. Cilj JNA bio je da ovo područje postane vojni protektorat (zona odgovornosti Riječkoga korpusa i Vojno-pomorskoga sektora Pula), a pregovorima za zelenim stolom odlučilo bi se bi li ta tampon zona ostala Jugoslaviji ili bi je Srbija ponudila Italiji, dok bi se Hrvatska, prema tome scenariju, svela na teritorij omeđen crtom Virovitica–Sisak–Karlovac–slovenska granica. Taj projekt Jugoslavenske armijske oblasti (JAO)

8 „Drugo vatreno krštenje“, *GI*, 22. kolovoza 1991., 6.

9 „Istra na nišanu ‘samoopaljenja’ tzv. JNA“, *GI*, 23. kolovoz 1991., 2.

10 „Strpljenju dolazi kraj“, *GI*, 22. kolovoza 1991., 14.

Rijeke i Istre imao je naziv „Oaza mira“ i predviđao je tri faze agresije: prva faza (koja je u kolovozu 1991. već bila u tijeku) sačinjavala je obavještajno-sigurnosnu i psihološko-propagandnu pripremu te materijalno-tehničko osiguranje, druga faza bila bi sam čin agresije, dok bi treća faza podrazumijevala uspostavu jugoslavenske, zapravo prosrpske vlasti.¹¹

Od kraja kolovoza i početkom rujna sve su češće i u sve većem broju građani Pule prosvjedovali protiv JNA. U noći s 2. na 3. rujna diljem Pule zalijepljeni su plakati i nacrtani su grafiti s jasnim porukama uperenim protiv JNA sa željom da ona što prije napusti Istru.¹² Vojska je ovaj čin shvatila kao provokaciju i prijetnju miru te je naglašavala da će se i dalje zalagati za mirno i demokratsko rješenje svih problema. I u danima koji su slijedili, JNA je preko medija obavještavala građane da nema agresivnih namjera, da je za psihološko stanje u Istri kriva antiarmijska kampanja i lokalni mediji, prvenstveno *Glas Istre*, te da su odnosi s lokalnom vlašću i Kriznim štabom općine Pula vrlo dobri. Odnosi nisu bili idilični, no za razliku od svojega nasljednika, kontraadmiral Barović bio je skloniji dogovoru i kompromisu, iako je bilo verbalnih sukoba i međusobnih protesta između njega i predstavnika lokalne vlasti. Kao znak dobre volje i suradnje, Barović je dopustio članicama Bedema ljubavi – pokreta majki za mir da posjete vojnike u vojnim kompleksima na Muzilu, Katarini i vojnoj zračnoj luci.¹³

Od 12. rujna diljem Hrvatske počele su blokade vojarni, pa tako i u Istri. Barović je protestirao zbog obustave dostave hrane i ostalih potrepština u vojarne, a s druge strane, pulski su saborski zastupnici prosvjedovali zbog blokade pulske luke.¹⁴ Ipak, sve je ostalo samo na verbalnim istupima. Relativno miroljubiva i neagresivna politika pulskoga garnizona trajala je do 27. rujna kada Barovića zamjenjuje kapetan bojnoga broda Dušan Rakić koji je odmah zaprijetio da će srušiti Pulu bude li itko provocirao pulski garnizon.¹⁵ S njim je pulskim pregovaračima bilo mnogo teže pregovarati nego s Barovićem. U Rakićevu tvrdokornost i nepopustljivost mogla se uvjeriti i hrvatska Vlada u pregovorima s pobunjenim Srbima u ožujku 1994. kada je kao ministar obrane u Vladi Republike Srpske Krajine pregovarao s hrvatskim predstavnicima.

U rujnu je dezerterstvo vojnika i časnika JNA bilo sve izraženije. Početkom rujna u pulskoj je zračnoj luci zbog dezerterstva bilo više časnika nego vojnika, iako su i časnici dezertirali. Unatoč tome što je zapovjednik letačke jedinice, potpukovnik Marijan Vratović zabranjivao svojim vojnicima odlazak u grad, kako bi

11 „Paklena oaza mira“, *GI*, 17. kolovoza 1991., 17.

12 „Antiarmijska kampanja i u Puli“, *GI*, 4. rujna 1991., 5.

13 „‘Bedem ljubavi’ ide u vojarne“, *GI*, 21. rujna 1991., 6.

14 „Pula je i njihov grad“, *GI*, 19. rujna 1991., 6.

15 „U garnizonu Pula novi komandant“, *GI*, 29. rujna 1991., 3.

držao pod kontrolom zrakoplove i naoružanje, oni su to svejedno činili jer su više od dva mjeseca bili bez prava na telefonske pozive.¹⁶ Umor i nezadovoljstvo bili su sve izraženiji u redovima JNA pa se svakim danom sve više smanjivala brojnost vojnoga kadra. Sredinom rujna je iz pulskih vojarni prebjeglo tridesetak časnika i veći broj vojnika.¹⁷ Dolazilo je do sve učestalijega dezertiranja, iako je pulski Krizni štab sugerirao časnicima da ostanu u JNA jer bi tako više pomogli mirnome raspletu događaja.¹⁸ Do sredine rujna JNA je u pulskoj općini napustilo 194 časnika i dočasnika te 129 vojnika.¹⁹ Samo dvadesetak dana kasnije, početkom listopada, evidentirano je 347 građanskih osoba i 259 časnika i dočasnika koji su napustili službu u JNA u pulskoj općini, a broj je i dalje neprestano rastao iz dana u dan da bi do kraja listopada bilo oko tisuću vojnih i građanskih osoba koje su napustile vojnu službu.²⁰ Časnici koji nisu htjeli napustiti službu ubrzano su preseljavani u vojarne zajedno s članovima obitelji jer su postali predmetom vrijeđanja i verbalnih prijetnji Puljana.²¹ Nadalje, bilo je još istarskih mladića koji su služili vojni rok u JNA diljem Jugoslavije i nisu puštani unatoč sve glasnijim i češćim protestima i apelima, prvenstveno udruge Bedem ljubavi – pokret majki za mir. Od 121 vojnika s područja pulske općine kojima je istekao vojni rok u kolovozu ili početkom rujna, samo je 21 pušten sredinom rujna i to samo zato što su imali potvrdu o polaganju prijemnih ispita na fakultetima.²² Majke su preko udruge Bedem ljubavi uglavnom bezuspješno pokušavale uvjeriti zapovjednike JNA da ne uvuku njihove sinove u neželjeni rat. U listopadu je u Beogradu ostalo zatočeno 170 vojnika iz Hrvatske jer su odbili zapovijedi, a među njima je bilo i dvanaest Puljana.²³

Već spomenuti potpukovnik Marijan Vratović bio je pod stalnim medijskim napadima jer su zrakoplovi kojima je on zapovijedao polijetali iz Pule i kružili iznad pojedinih dijelova Hrvatske u vrijeme kada su se sukobi već rasplamsali. U

16 Isto; „Sve veća destabilizacija okupatorske armije“, *GI*, 26. rujna 1991., 11; Marinković, Ernest, „Čovjek koji je odbio poslati avione na Zagreb i Ljubljano“, www.novosti.com/2009/12/co-vjek-koji-je-odbio-poslati-avione-na-zagreb-i-ljubljano, 31. prosinca 2009.

17 „Tridesetak časnika napustilo okupatora“, *GI*, 16. rujna 1991., 2; Dukovski, Darko, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači Apokalipse*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2011., 376.

18 „Sve veća destabilizacija“, *GI*.

19 „U garnizonu Pula novi komandant“, *GI*.

20 „Okupatorsku vojsku napustilo 606 ljudi“, *GI*, 3. listopada 1991., 6; „Nepotpuno povlačenje u zadanom roku“, *GI*, 26. listopada 1991., 1.

21 Orbančić, Srđa, „Razdoblje dekadencije (1985.–1995.)“, *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005., 358.

22 „Zatočnici vojarni“, *GI*, 11. rujna 1991., 8.

23 „Spasiti hrvatsku djecu iz zarobljeništva JNA“, *GI*, 10. listopada 1991., 6.

jednome je intervjuu Vratović priznao kako je dobio naredbu da bombardira hotel I u Zagrebu i Zagrebački velesajam gdje su bile formirane postrojbe Hrvatske vojske.²⁴ Također, dobio je naredbu da bombardira civilne zrakoplove u ljubljanskoj zračnoj luci jer je bilo poznato da se s Brnika zračnim putem doprema oprema i naoružanje za Sloveniju i Hrvatsku.²⁵ Obje je naredbe uspio nekako izbjeći, no nije ih izravno odbijao. Iako je bio Puljanin, odlučio je ostati u JNA kako bi pridonio mirnome rješavanju krize, odnosno kako bi se uspio oduprijeti realnoj mogućnosti razaranja Pule jer je bio uvjeren kako bi, u slučaju da ekstremisti preuzmu vojnu zračnu luku, Pula bila u velikoj opasnosti od zračnoga napada. S druge strane, pulski je Krizni štab shvaćao kako napad i zauzimanje vojne zračne luke nisu mogući jer je sa svih strana zaštićena još uvijek čvrstim snagama JNA. Iako se politika čekanja Kriznoga štaba nekima možda činila previše popustljivom i kukavičkom, vrijeme je pokazalo da je to bilo jedino razumno rješenje. Istra je od 17. rujna postala sigurnija jer se smanjila mogućnost za eventualne zračne napade. Naime, tada je u pulskoj vojnoj zračnoj luci ostala samo manja letaćka jedinica, no bojazan je i dalje postojala.²⁶

Ranije toga dana JNA je blokirala sve hrvatske luke, uključujući i Pulu. Iz komande Vojno-pomorske oblasti dojavljena je naredba Lučkoj kapetaniji Pula da je zabranjeno uplovljavanje i isplavljavanje svih vrsta plovila. Koliko su bili ustrajni u provođenju te odluke govori slučaj od 19. rujna kada časnik JNA nije htio propustiti pet njemačkih i dva austrijska krstaša s 25 članova posade jer nisu imali pismene, već samo usmene dozvole.²⁷ Blokada pulske luke trajala je do 22. rujna kada su savezni sekretar za narodnu obranu Veljko Kadijević i hrvatski predsjednik Tuđman potpisali sporazum o prekidu vatre. Potezi JNA mogu se protumačiti kao protumjere mjerama što je tih dana provodio Krizni štab općine Pula u skladu s uputama hrvatske Vlade. Naime, od 12. rujna Krizni je štab uskratio JNA komunalne usluge, vodu, struju, plin i telefonske veze, prekinuo je snabdijevanje prehrambenim proizvodima i naftnim derivatima te drugim potrepštinama.²⁸ Time su sve vojarne bile opkoljene i svi putovi iz vojarni zapriječeni te su se kontrolirala sva vojna vozila. Iako je zapovijed predsjednika Tuđmana bila da se napadnu sve vojarne u Hrvatskoj, to se u Istri i na pojedinim otocima nije dogodilo jer je JNA ondje imala vrlo jaka uporišta.²⁹ Blokade vojarni uvelike su uznemirile JNA i

24 Marinković, Ernest, „Čovjek koji je odbio poslati avione na Zagreb i Ljubljanu“, www.novosti.com/2009/12/covjek-koji-je-odbio-poslati-avione-na-zagreb-i-ljubljanu.

25 Isto.

26 „Noć bez incidenata“, *GI*, 20. rujna 1991., 5.

27 „Zatočeni krstaši“, *GI*, 20. rujna 1991., 9.

28 „Uskraćene usluge okupatorskoj armiji“, *GI*, 18. rujna 1991., 2.

29 Marijan, Davor, *Slom Titove armije*, 314–315.

tadašnjeg zapovjednika pulskoga garnizona Barovića koji je protestirao smatrajući ih nepotrebnima.³⁰ Učestali prosvjedi političara, sindikata i građana Pule ipak su urodili plodom te se Barović nije odlučio za radikalne poteze. Armija je stoga na to odgovorno mjesto odlučila postaviti nemilosrdniju i tvrdokorniju osobu. Dan nakon što je prebačen na novu dužnost i postavljen za zamjenika zapovjednika Vojno-pomorske oblasti (VPO) Split, viceadmirala Mila Kandića, 28. rujna Barović je počinio samoubojstvo na otoku Visu. Trebao je preuzeti dužnost načelnika štaba VPO Split umjesto kontraadmirala Fridricha Morettija koji je umirovljen tih dana na vlastiti zahtjev. U ostavljenome pismu naveo je tri razloga za samoubojstvo: agresija JNA protiv Hrvatske koja je za njega predstavljala djelo suprotno crnogorskoj časti „jer se Crnogorci ne mogu boriti i uništavati narod koji im nije ništa skrivio“; nemogućnost sprečavanja djelovanja Jugoslavenske ratne mornarice (JRM) protiv Hrvatske, odnosno „nemogućnost da uvjeri oficire i mornare da budu protiv rata“; neslaganje sa zapovjedništvom JNA, posebno s planovima generala Blagoja Adžića i Veljka Kadijevića.³¹ Navodno je, došavši na novu dužnost, odbio izvršiti naredbe i bombardirati dalmatinske gradove.³² Od kontraadmirala su se javno oprostili zapovjednik Hrvatske ratne mornarice (HRM) admiral Sveto Letica i zapovjednik 119. brigade Branko Bošnjak.³³

Napadi na vojarne

U Puli je postojala relativno snažna vojna protuobavještajna služba JNA koja je provokacijama pokušavala izazvati sukobe. S druge strane, bilo je sve više nezadovoljnih mirotvornom politikom čekanja pulske općinske vlasti i Kriznoga štaba. Sve veća napetost kulminirala je u noći s 25. na 26. rujna kada su građane uznemirile eksplozije mina i rafali pješačkoga naoružanja. Taj događaj do danas nije u potpunosti razjašnjen. Prema informativnoj službi garnizona izvršen je napad na vojarne Prvi maj i Zonka iz pravca štinjanskoga groblja, brodogradilišta Uljanik i cementare Giulio Revelante, koji je izveden u dva navrata i trajao je oko pola sata.³⁴ Pri tome napadu lakše je ozlijeđen vojnik JNA te su izazvana dva veća šumska požara koja su vrlo brzo lokalizirana.³⁵ Prema svjedocima, sve je započelo u vojarni na Valelungi kada je eksplodirala mina pa je zatim započela pucnjava.

30 „Uskraćene usluge okupatorskoj armiji“, *GI*.

31 „1991.“, www.centardomovinskograta.hr/1991.htm, 2006.; Dukovski, 378; Runtić, Davor, *Od Borovog sela do Sarajevskog mira*, Neobična naklada, Vinkovci – Šibenik, 2006., 44.

32 Runtić, 44.

33 „Bio je častan čovjek“, *GI*, 1. listopada 1991.; Dukovski, 379.

34 „Oružani napad na kasarne“, *GI*, 27. rujna 1991., 17; Dukovski, 377–378.

35 „Oružani napad na kasarne“, *GI*, 17.

Svjetleće rakete i projektili JNA navodno su upućivani s Muzila, a rafali iz zgrade zapovjedništva garnizona.³⁶ Svjedoci su nekoliko sati kasnije primijetili pucnjavu s Katarine što bi mogao biti uzrok već navedenih požara.³⁷ Navodno je u pucnjavama oštećen brod Oranje u brodogradilištu Uljanik.³⁸

I sljedeće noći i jutra čuli su se pucnji u pulskoj luci. Zapovjednik pulskoga garnizona Barović obavijestio je Policijsku upravu Pula da je toga jutra, 27. rujna u 8,40 sati, došlo do „samoopaljenja“ iz protuzrakoplovne strojnice s vojnoga broda koji se nalazio u pulskoj luci.³⁹ Zanimljivo je da je Informativna služba garnizona Pula obavijestila o još jednoj pucnjavi nekoliko sati ranije. Navodno je u 3,20 sati iz pravca brodogradilišta Uljanik i cementare Giulio Revelante ispaljeno nekoliko svjetlećih metaka na vojarnu Prvi maj i ratni brod u luci, a navodno je gađano i iz snajpera.⁴⁰ Sat i pol nakon ovoga incidenta članovi posade iz dva ratna broda JNA navodno su uočili dva čamca iz kojih se u brodogradilište Uljanik iskrcalo deset nepoznatih osoba.⁴¹ Informativna služba garnizona obavijestila je kako nije uzvraćala na navodnu vatru snajperista. Direktor cementare opovrgnuo je sve navode veze tvrdeći da cementara ne posjeduje nikakvo naoružanje.⁴²

Od svih nerazjašnjenih pitanja vezanih uz ove incidente najvažnije koje se nameće je tko je inicirao napade na vojarne i zašto. Informativna služba garnizona potvrdila je da je reagirala na napade. No, tko je započeo napad? Pulski Krizni štab i 119. brigada ogradili su se od napada. Članovi Kriznoga štaba i zapovjednik 119. brigade zasigurno nisu bili umiješani u napade jer su bili itekako svjesni rizika da bi napadom na vojarne ovo područje bilo u opasnosti od otvaranja nove fronte. Slabo naoružana hrvatska strana nije niti pomišljala upuštati se u riskantne pokušaje osvajanja još uvijek dobro čuvanih vojarni i vojnih brodova. Krizni štab i garnizon složili su se da iza napada stoji ekstremistička skupina, no zapovjednik 119. brigade Branko Bošnjak negirao je tvrdnje Informativne službe garnizona da iza napada stoje ekstremne jedinice Zbora narodne garde i Policijske uprave. No, je li u napadu ipak sudjelovala prohrvatski orijentirana ekstremistička skupina ili pak neka druga? Novinar *Glasa Istre* Vlado Mandić tvrdio je da su iza napada stajali srpski ekstremisti.⁴³ Budući da još nema adekvatnih dokaza i pouzdanih

36 „Ponoćna paljba u Puli“, *GI*, 27. rujna 1991., 17

37 Isto.

38 Isto.

39 „Paljba i dalje uznemiruje Pulu“, *GI*, 28. rujna 1991., 1.

40 Isto.

41 Isto.

42 Isto.

43 „Osuda i gnušanje nad sijanjem zla“, *GI*, 7. rujna 1991., 4; Mandić, Vlado, „Ratni bubnjari u Istri“, *GI*, 27. rujna 1991., 17.

svjedočanstava, može se samo nagađati o kojoj je ekstremističkoj skupini riječ. No, može se zaključiti da je cilj napadača bio destabilizirati regiju i uvesti ratno stanje. Djelomično je cilj napadača i ostvaren jer je napad uspio unijeti paniku u gradu i uzburkati južnu Istru, no većih sukoba i posljedica nije bilo. S druge strane, ovi su događaji uzburkali i JNA jer je odmah nakon napada došlo do promjene zapovjednika pulskoga garnizona. Strah građana s razlogom je postojao jer je agresivni nastup okupacijske vojske u mnogim hrvatskim gradovima u to vrijeme bio okidač za rasplamsavanje sukoba. Nasreću, nije došlo do ratnoga stanja i otvaranja novoga bojišta jer nakon ovih događaja više nije bilo većih incidenata koji su mogli eskalirati u veće sukobe, osim dva incidenta u drugoj polovici prosinca. Da se krenulo u osvajanje zračne luke ili nekih drugih vojnih objekata u Puli i okolici, zasigurno bi bilo žrtava s obje strane. Zapovjednik Bošnjak tvrdio je da su se pojedine vojarne mogle osvojiti, no to je bio rizik u koji se nije smjelo upuštati jer bi došlo do povećanja opasnosti od mogućega razaranja grada i mogućnosti otvaranja nove fronte u jednome od rijetkih područja Hrvatske gdje nije bilo sukoba.⁴⁴

Listopadska iskušenja

U Haagu su se 4. listopada uz posredovanje Europske zajednice predsjednici Tuđman i Milošević te general JNA Kadijević dogovorili o deblokadi vojarni te premještanju i pregrupiranju postrojba JNA u Hrvatskoj, no dogovor nije realiziran zbog različitoga tumačenja sporazuma.⁴⁵ Istoga dana kada je Hrvatska proglasila svoju neovisnost, 8. listopada, održao se posljednji u nizu sastanaka između zapovjednika pulske vojne zračne luke Marijana Vratovića te pulske civilne vlasti, članova Kriznoga štaba i zapovjednika 119. brigade. Postignut je dogovor da zrakoplovi iz Pule mogu letjeti samo ako imaju dozvolu Ministarstva obrane Republike Hrvatske. Time su prestale sve glasine o Puli kao polaznoj točki iz koje zrakoplovi razaraju hrvatske gradove. Dan kasnije Vratović je uhićen i priveden u Beograd pod optužbom da se sastajao s „ustašama“.⁴⁶ Za zapovjednika pulske zračne luke postavljen je potpukovnik Cvijko Duran, a šest mjeseci kasnije Vratović je oslobođen svake krivnje zbog nedostatka dokaza i zbog mnogobrojnih svjedoka iz JNA koji su svjedočili u njegovu korist. Kada se vratio u Hrvatsku, ponovno je uhićen, ali je ovoga puta pušten bez suđenja nakon mjesec i pol dana pritvora.

Početkom listopada u Pazinu je održana osnivačka skupština Hrvatskoga časnčkog zbora kao organizacije čiji je cilj bio okupiti što više časnika i staviti ih u

44 „Istra strateški važna za Hrvatsku“, *GI*, 26. rujna 1991., 11.

45 Marijan, Davor, *Slom Titove armije*, 315–316.

46 Marinković, Ernest, „Čovjek koji je odbio poslati avione na Zagreb i Ljubljanu“, www.novosti.com/2009/12/covjek-koji-je-odbio-poslati-avione-na-zagreb-i-ljubljanu.

funkciju obrane. U Puli se osnivačka skupština održala desetak dana kasnije te je tom prigodom Bošnjak naglasio kako „Hrvatska ne može i neće dopustiti još jednu frontu iza leđa, te ukoliko ne bude bilo moguće spriječiti krvoproliće u Puli, bit će evakuirani svi stanovnici Pule te će se ukloniti prozori i stakla sa svih zgrada“.⁴⁷ To bi zasigurno učinio u slučaju da je JNA zaprijetila dizanjem u zrak skladišta streljiva na Muzilu pri čemu bi po njemu, oglušili svi stanovnici Pule, a grad bi bio pretvoren u ruševine.⁴⁸ Ipak, prognoze o potpunome uništenju Pule bile su pretjerane, ali i razumljive s obzirom na ratna zbivanja u ostatku Hrvatske. Svakodnevno su građani Pule preko televizijskih ekrana mogli gledati razaranja Vukovara, Osijeka, Dubrovnika i drugih gradova što nije nimalo budilo optimizam i nadu da će Pula biti pošteđena. Zapovjednik 119. brigade preuveličavao je snagu i moć JNA u Puli vjerojatno iz razloga da obrana bude spremnija i da se preventivne mjere što bolje provode kako bi bilo što manje žrtava u slučaju agresije. Bošnjak je samo jedan od mnogih koji su naglašavali da je Pula na bačvi baruta te da je mir u Istri samo prividan. Pukovnik zrakoplovstva u mirovini Zdenko Babić upozorio je da Pula ne leži na jednoj bačvi baruta, već na tri: Muzil, Lobarika i Budava.⁴⁹ No, i ta je procjena bila nerealna jer eventualne detonacije Lobarike i Budave ne bi izravno ugrozile građane Pule iz jednostavnoga razloga što se te dvije lokacije nisu nalazile u neposrednoj blizini grada, no okolna naselja (Lobarika, Muntić, Valtura) vjerojatno ne bi bila pošteđena. Što se tiče Muzila, posljedice eventualne detonacije bi se vjerojatno osjećale samo u najbližemu, jugozapadnome dijelu grada.⁵⁰ Po nekim procjenama najveća opasnost nije prijetila s Muzila, već iz vojarne na Valelungi koja je udaljena samo nekoliko stotina metara od grada, a u kojoj se nalazilo skladište streljiva. Tamo je, navodno, do sredine listopada pristiglo gotovo sve iz pulskih i istarskih vojarni.⁵¹ U slučaju procjene da bi do detonacije moglo doći, Krizni štab općine Pula donio bi odluku o evakuaciji dijela naselja Veli vrh.⁵² Pretpostavljalo se da bi stradali krovovi kuća u okruženju, a i stakla na širem području, ali ne bi nastradao čitav grad.⁵³ Opasnost je prijetila i iz Valmarina zbog topničkoga streljiva pa je dio grada (Šijana i Veli Vrh) bio u opasnoj zoni.⁵⁴ Ipak, kako je prolazio listopad, tako je bila sve manja vjerojatnost da će se provesti pla-

47 „Pula – talac barbara“, *GI*, 14. listopada 1991., 2.

48 Isto.

49 Isto.

50 „Armija iz Pule – Pula u zrak?“, *GI*, 19. listopada 1991., 11.

51 Isto.

52 Isto.

53 Isto.

54 Isto.

novi evakuacije jer su se vojni objekti svakodnevno praznili, no i dalje je postojala opasnost da su napuštene vojarne minirane pa su građani učestalo upozoravani da im ne prilaze.⁵⁵

Zbog tih mnogobrojnih epicentara moći i sile razumljive su mnogobrojne polemike o politici čekanja koju su vodili pulski Krizni štab i lokalne vlasti. Obrambeni potezi čelnika pulske općine bili su izloženi žestokoj kritici časničkoga zbora.⁵⁶ Kritikama se pridružilo i vodstvo pulskoga HDZ-a, predsjednik Ivan Rudelić i dopredsjednik Marijan Baždanović koji su se žalili na neefikasnost Kriznoga štaba i nedovoljno pripremljenu obranu Pule.⁵⁷ Tvrdili su da „kadrovska struktura teritorijalne obrane, mjesnih zajednica i civilne zaštite ne može pružiti sigurnost građanima Pule“, te da „Krizni štab nije zaslužan za održavanje mira, nego je mirno stanje u Istri odraz trenutnih interesa šire politike srbijanskog rukovodstva i JNA“. ⁵⁸ Pulski su se čelnici branili tezama da se zalažu za mir i da čine sve kako bi ga sačuvali. Delbianco i Štoković su sredinom listopada, a i kasnije, ukazivali predsjedniku Tuđmanu na probleme vezane uz povlačenje JNA. Članovi Izvršnog odbora Udruženja samostalnih privrednika iskazivali su punu podršku svim aktivnostima Kriznoga štaba te su se aktivno uključili u ratnu industriju kako bi dali svoj doprinos i pripomogli obrani Pule. Također, Krizni štab je i od šire javnosti imao punu podršku u svim svojim aktivnostima.

Odlazak JNA u listopadu i studenom

Prvi koji su 29. kolovoza 1991. napustili Istru bili su tenkovi stacionirani u Petroviji, upravo oni koji su blokirali ceste u Sečovlju i Dragonji za vrijeme sukoba u Sloveniji.⁵⁹ Početkom listopada JNA je napustila radarsku stanicu u Savudriji. U to se vrijeme iz Pazina JNA polako povlačila prema Puli, pa je od 12. listopada bila prisutna još samo u Puli.⁶⁰ Prethodno su se svakodnevno do 12. listopada premještale oklopne jedinice na osnovi dogovora između predstavnika JNA pazinskoga garnizona, Policijske stanice Pazin i Policijske uprave Pula sa zapovjednikom pulskoga garnizona Dušanom Rakićem. Završetkom transfera Istra je, osim Pule i okolice, u potpunosti demilitarizirana. Službena primopredaja svih vojnih

55 „Opasno švrljanje vojarnama“, *GI*, 24. listopada 1991., 13; „Plan evakuacije stanovništva“, *GI*, 24. listopada 1991., 6.

56 „Pula – talac barbara“, *GI*, 2.

57 „Tko će i kako braniti Pulu?“, *GI*, 4. listopada 1991., 7.

58 Isto.

59 „Tenkovi napuštaju Petroviju“, *GI*, 27. kolovoza 1991., 1.

60 „Od ponedjeljka škole nastavljaju s radom“, 4; „Vojska još samo u Puli“, *GI*, 13. listopada 1991., 4.

objekata u općinama Pazin i Buje potpisana je 29. listopada.⁶¹ Evakuacija ljudstva i tehnike morskim i zračnim putem iz Pule prema Crnoj Gori i Srbiji počela je početkom listopada. Procjenjuje se da je u prvih petnaest dana evakuirano oko polovice ljudstva i tehnike.⁶² Istovremeno je vojska polako napuštala i vojnu zračnu luku. Kako je ondje bilo sve manje ljudstva, umjesto vojnika, uzletišta i prateće objekte čuvala su mine.

Budući da je Pula bila grad s najviše vojnih objekata u Hrvatskoj koji su se prostirali na ukupno 1.170 hektara površine, već je krajem listopada svima postalo jasno da JNA neće uspjeti izvući svu opremu i naoružanje do 10. studenoga, do kada je Vlada Republike Hrvatske dala rok za izvlačenje. Predviđalo se da bi JNA bilo potrebno gotovo šest mjeseci da iz Pule prebaci svu opremu i naoružanje na neko drugo mjesto. Stoga su bila moguća tri scenarija povlačenja: 1. mirno povlačenje bez eksplozija, požara i uništavanja, a većina onoga što vojska ne stigne odnijeti do 10. studenoga ostaje netaknuto; 2. JNA bez ikakvih dogovora i pregovora izvlači svoje snage i opremu, ne želi ostaviti Hrvatskoj vojsci većinu opreme koju ne može odnijeti do 10. studenoga, stoga uništava Valelungu, vojnu zračnu luku, Muzil i ostale vojne objekte; 3. nakon 10. studenoga Hrvatska vojska ne dopušta i sprječava seljenje vojne opreme i naoružanja, što bi isprovociralo JNA i dovelo do općega napada s kopna, mora i zraka na grad te tako prouzročilo mnogobrojne civilne i vojne žrtve, odnosno katastrofu za Pulu i okolicu.

Kako je vojska polako napuštala Pulu, tako je odnosila dragocjenu opremu iz vojne zračne luke, vojne bolnice i ostalih vojnih objekata. Strahovalo se da će vojna bolnica prije nego što bude predana biti u potpunosti devastirana i opljačkana. Civilne su vlasti pokušavale u mnogobrojnim iscrpljujućim pregovorima sačuvati barem dio vrijedne opreme koja se dotada pretežno koristila u vojne, a sada bi se koristila u civilne svrhe. Ljutnja građana bila je opravdana jer su za skupocjeniju opremu koja se nalazila u vojnoj bolnici izdvajali upravo oni. Vojna bolnica uglavnom je služila djelatnoj vojsci i vojnim osiguranicima, a samo oko sedam posto pacijenata bili su građani.⁶³ Brojni su se protesti pokazali uzaludnima jer je do početka primopredaje vojne bolnice, 5. studenoga, odneseno gotovo sve što se moglo: sva pokretna medicinska oprema, ležajevi i laboratorijski instrumentarij.⁶⁴ Naravno, nije bilo ni jednoga zdravstvenoga radnika, ni pacijenata.⁶⁵ Jedina dobra

61 „Vojni objekti civilnim vlastima“, *GI*, 30. listopada 1991., 4; „Na redu i pulski Dom JNA“, *GI*, 30. listopada 1991., 4.

62 „Federalna armija napušta Pulu“, *GI*, 18. listopada 1991., 5.

63 Rudelić, Ivan, „Mornarička bolnica u Puli“, www.histria.org/page3.html, 2007; „Zgražanje nad otuđivanjem opreme bolnice“, *GI*, 30. listopada 1991., 4.

64 „Bolnica ostala bez opreme“, *GI*, 6. studenog 1991., 28.

65 „Mrtva bolnica“, *GI*, 7. studenog 1991., 4.

vijest bila je da su sva energetska postrojenja, sustavi napajanja, instalacije i građevinski objekti bili u ispravnome stanju te da su u bolnici ostale arhiva i knjižnica te povijesna soba s austrougarskom knjižnicom i ostalim izlošcima.

Potencijalna opasnost za Pulu koja je prijetila iz vojne zračne luke je u potpunosti prestala 22. listopada kada su odletjela posljednja četiri MIG-a te su time stvoreni svi uvjeti za uspješan završetak pregovora oko preuzimanja zračne luke. Krajem listopada pulsko je izaslanstvo na čelu s Lucianom Delbiancom i direktorom civilne zračne luke Lenkom Uravićem otišla u Beograd na razgovor s generalom-potpukovnikom Zvonimirom Jurjevićem koji je obnašao dužnost zapovjednika ratnoga zrakoplovstva i protuzračne obrane JNA. Puljani su dobili usmeno obećanje da će se JNA s toga prostora povući „mirno, časno, vojnički i dostojanstveno“.⁶⁶

Vojarna Mlin bila je prva vojarna u općini Pula koja je predana civilnim vlastima 23. listopada.⁶⁷ Nekoliko dana kasnije predane su vojarne u Barbarigi, Štinjanu, na Valmarinu i Svetici kraj Šišana te veliki kompleks vojnoga odmarališta 13. maj kraj Peroja. Iako su spomenute vojarne već duže vrijeme bile prazne, predaje su za pulske vlasti bile značajan uspjeh jer su vojarne ostavljene u pretežito funkcionalnome stanju, no pojedini objekti, kao što je onaj u Barbarigi, bili su opljačkani jer je bilo sve manje stražara JNA ili ih uopće više nije bilo.⁶⁸ Krizni štab općine Pula stoga je odlučio da će sve preuzete vojarne do određivanja nove namjene čuvati civilne vlasti. Sastanci i pregovori između predstavnika JNA i pulskih civilnih vlasti sve su se češće održavali i bili sve napetiji jer se počelo pregovarati o sve važnijim objektima: vojna zračna luka, vojna bolnica, vojarne Karlo Rojc i Vladimir Gortan te Dom JNA. Najprije je 30. listopada predana vojarna Vladimir Gortan, a zatim je 4. studenoga predana zgrada Karlo Rojc (nekadašnja mornarička tehnička akademija i mornarički nastavni centar, po površini prostora jedan od najvećih vojnih objekata u gradu), da bi dan kasnije počela već spomenuta primopredaja vojne bolnice.⁶⁹ Jedan od najvećih uspjeha danonoćnih pregovaranja iduća je značajna primopredaja koja je bila na redu 7. studenoga kada je Dom JNA predan u savršnome stanju, u kakvom nije bio ni jedan drugi vojni objekt u Puli.⁷⁰

Sljedeći dan predan je kompleks zrakoplovnoga goriva u Budavi koji je bio u nadležnosti vojne zračne luke.⁷¹ Točno u ponoć s 9. na 10. studenoga pulska je

66 „Kako spasiti puljski aerodrom“, *GI*, 28. listopada 1991., 3.

67 „Vojarna ‘Mlin’ u civilnim rukama“, *GI*, 25. listopada 1991., 28.

68 Isto; „Provala u Barbarigi“, *GI*, 28. listopada 1991., 1.

69 „Bolnica ostala bez opreme“, *GI*, 6; „Što će ostati od opreme“, *GI*, 5. studenog 1991., 4; „Kronologija primopredaje armijskih objekata u Puli“, *GI*, 31. prosinca 1991., 8.

70 „Preuzeta skladišta u Budavi“, *GI*, 10. studenog 1991., 3; Dukovski, 380.

71 „Preuzeta skladišta u Budavi“, *GI*, 3.

vojna zračna predana u ruke jedinica Zbora narodne garde i MUP-a.⁷² Na važnost ovoga kompleksa, čija je ukupna površina 250 hektara, ukazuju činjenice da je JNA odnijela sve što se moglo odnijeti i da je minirala čitavo područje. Većina objekata bila je djelomično devastirana, dok je potpuno bio uništen kontrolni toranj, kontrola letenja zračne luke i njezini uređaji.⁷³ Do primopredaje vojne zračne luke, u čijem je sastavu bilo čak 360 objekata, kompleks je bilo spremno braniti 800 vojnika JNA i šest ukopanih tenkova.⁷⁴ U odnošenju vojne opreme najviše je pridonio Boeing 707 ugandske aviokompanije koji je svakodnevno odnosio vrijednu opremu u Beograd. Zanimljivo je da je taj zrakoplov krijumčario oružje za hrvatske snage do 31. kolovoza 1991. kada ga je presreo MIG 21 Bis Jugoslavenskoga ratnog zrakoplovstva, pa je od tada služio JNA za prevoženje vojne opreme i ljudstva.⁷⁵ Zbog tragičnih događaja u pulskoj vojnoj zračnoj luci drugoga vikenda u studenome došlo je do zastoja u preuzimanju objekata koji su spadali pod nadležnost vojne zračne luke u ruke civilne vlasti. Naime, 10. studenoga u 13,55 sati, na svega 200 metara od početka uzletišta, dva su pripadnika Zbora narodne garde, Dušan Bulešić i Marijan Vinković, te dva pripadnika MUP-a, Stevo Grbić i Vicalj Marijanović, izgubili život dok su obavljali pregled terena radi eventualnoga razminiranja. Naime, naišli su na jednu od mina koje je prethodno postavila JNA.⁷⁶ Zbog preventivnih su mjera na prilaze Budavi, Loborici i Monte Kopama pulske civilne vlasti postavile zapreke uz vidno upozorenje da se radi o miniranome području. Činilo se sve da ne bi došlo do novih tragičnih događaja. Inženjerska četa 119. brigade je pod zapovjedništvom Marijana Mužinića u suradnji sa specijalistima iz Zagreba do sredine prosinca razminirala oko 80 posto travnatih površina i neutralizirala 463 mine.⁷⁷ Razminiranje zračne luke završeno je 7. ožujka 1992. godine.⁷⁸ Vodili su ga dopukovnik Ljubomir Cerovac (kasnije zapovjednik zrakoplovne baze Pula) i Danilo Dragičević. Tada je bilo vrlo teško nabaviti kvalitetne uređaje zbog embarga na oružje pa su uvjeti za razminiranje bili daleko od idealnih.

Iako je rok za primopredaju svih vojnih objekata bio 10. studenoga, čelnici Kriznoga štaba odlučili su produžiti rok jer su itekako bili svjesni rizika. Naime,

72 „Apsurdna smrt četvorice časnih ljudi“, *GI*, 12. studenog 1991., 3.

73 „Duboko vjerujemo da počinje mir“, *GI*, 18. siječnja 1992., 11.

74 Isto; „Duboko vjerujemo da počinje mir“, *GI*, 11.

75 Hayles, John, „Yugoslav Air Force – Aircrafttypes“, www.aeroflight.co.uk/waf/yugo/af2/types/trans.htm, 23. svibanj 2004.

76 „Razorna eksplozija razornih mina“, *GI*, 12. studenog 1991., 3.

77 „Razminiranje pulskog aerodroma“, *GI*, 13. prosinca 1991., 6.

78 „Pula: Obilježena 11. obljetnica razminiranja zračne luke“, *Hina*, www.index.hr/vijesti/clanak/pula-obiljezena-11-obljetnica-razminiranja-zracne-luke, 4. travnja 2003.

iako je do 10. studenoga predano tri četvrtine svih vojnih objekata, nisu se predali vojni kompleksi koji bi potencijalno najviše mogli ugroziti sigurnost i mir građana, Muzil i Katarina–Valelunga. U slučaju da Krizni štab nije odlučio produžiti rok, upustio bi se u nepotreban rizik jer je postojala mogućnost da vojska uništi te najznačajnije komplekse ako do zadanoga roka ne bi stigli prenijeti opremu do crnogorske luke Bar. U pregovorima su predstavnici općinske vlasti i Kriznoga štaba tražili od predstavnika zapovjedništva Vojno-pomorskoga sektora Pula da se razminiraju sva minirana područja i da se uklone sve minsko-eksplozivne naprave u objektima u kojima su još bili smješteni pripadnici JNA i oko njih, te da se svim istarskim općinama preda oružje Teritorijalne obrane što naravno nije učinjeno. Zauzvrat, pulski su pregovarači obećavali da će učiniti sve kako bi vojska nesmetano otišla iz općine Pula, ako suprotna strana ne bude poduzimala nikakve borbene aktivnosti. Članovi su Kriznoga štaba 14. studenoga s predstavnicima JNA postigli sporazum o uzajamnome jamstvu mira.⁷⁹ Također, na sastanku su dogovoreni svi uvjeti odlaska JNA iz Pule.⁸⁰ Nakon što je 26. studenoga predan vojni kompleks Valsaline–Mornar, ponovno je došlo do zastoja koji je trajao desetak dana jer su za primopredaju preostale još tri iznimno važne vojne lokacije.⁸¹

Završni pregovori

Pulske pregovarače na čelu s Delbiancom, Štokovićem i predsjednikom Komisije za primopredaju vojnih objekata Radovanom Juričićem čekali su iscrpljujući i vrlo napeti završni pregovori o konačnome odlasku JNA. Zapovjednik garnizona Dušan Rakić izjavio je da njegov garnizon neće napustiti Pulu prije no što Rijeku napusti Riječki 13. korpus, već pet do sedam dana nakon njega.⁸² Pregovore je s tim korpusom vodio Imra Agotić, glavni pregovarač Hrvatske vojske s JNA. Prije rata je, navodno, bio obavještajac KOS-a u 5. vojnoj oblasti (koja je pokrivala Hrvatsku i Sloveniju), pa je možda to razlog zašto je baš on izabran za glavnoga pregovarača.⁸³ Agotićeva zadaća bila je da u što kraćemu roku dogovori datum odlaska JNA iz Hrvatske. Potpredsjednik hrvatske Vlade Mate Granić 8. je prosinca potpisao sporazum s predstavnicima JNA o konačnoj evakuaciji svih njezinih jedinica. Bilo je samo pitanje dana kada će preostale jedinice napustiti Pulu i

79 „Od ponedjeljka opet u školu“, *GI*, 16. studenog 1991., 1.

80 Orbančić, 360.

81 „Kronologija primopredaje armijskih objekata“, *GI*, 31. prosinca 1991., 8.

82 „VPS čeka 13. korpus?“, *GI*, 29. studenog 1991., 32; „Jugoarmija odlazi slijedećeg tjedna“, *GI*, 11. prosinca 1991., 28.

83 „Jugoarmija odlazi slijedećeg tjedna“, *GI*.

njezin akvatorij. Tih posljednjih dana JNA u Puli bilo je gotovo nemoguće izbjeći incidente, no nasreću žrtava nije bilo.

Dana 12. prosinca započela je primopredaja Katarine–Valelunge, drugoga po veličini vojnoga kompleksa u Istri (samo je kompleks vojne zračne luke na većoj površini) koji se prostirao na više od 200 hektara.⁸⁴ Nakon što je područje razminirano, najprije je na čuvanje pulskim vlastima predan kompleks vojarni Prvi maj na Katarini, a sljedećeg se dana održala i primopredaja Valelunge.⁸⁵ Gotovo čitav vojni kompleks predan je u dosta lošem stanju i djelomično devastiran.⁸⁶ Tada su u rukama JNA ostali još samo zgrada zapovjedništva Vojno-pomorskoga sektora i vojni kompleks na Muzilu čija je površina iznosila oko 172 hektara uključujući Vargarolu i Fiželu.

Svi preostali vojni objekti predani su 15. prosinca, osim zgrade Zapovjedništva VPS-a koja je predana dan ranije.⁸⁷ Objekte su preuzeli predstavnici općinske vlasti te su ih ostavili na čuvanje pripadnicima Zbora narodne garde, odnosno istarskoj 119. brigadi na čelu s novim zapovjednikom, dopukovnikom Marijanom Mužinićem. Oko preuzimanja Muzila s Rakićem su pregovarali Delbianco i Juričić.⁸⁸ Rakić je u noći s 15. na 16. prosinca predao ključeve Muzila komisiji za primopredaju objekata čime je dovršen mukotrpan posao.⁸⁹ Muzil je, kao i Katarina–Valelunga, bio dosta dobro građevinski očuvan, no devastirali su ga vojnici JNA neposredno prije odlaska.⁹⁰ Najgore stanje zatečeno je na Fiželi gdje su uništene sve instalacije, a veliki dio opreme bio je uništen i spaljen.⁹¹ Uništene opreme, smeća i napuštenih vozila bilo je diljem kompleksa Muzil.⁹² Posljednju jugoslavensku zastavu skinuo je zapovjednik Hrvatske ratne mornarice (HRM) Ante Budimir.⁹³ U siječnju 1992. udruga Hrvatska pozadinska fronta pokrenula je akciju čišćenja vojnoga kompleksa Muzil.

Nakon što je četiri mjeseca ranije započeo odlazak JNA, pulski Krizni štab na čelu s Lucianom Delbiancom, Igorom Štokovićem i Radovanom Juričićem mogao

84 „Katarina u civilnim rukama“, *GI*, 13. prosinca 1991., 32; „Ostaju još komanda i Muzil“, *GI*, 14. prosinca 1991., 1.

85 „Ostaju još komanda i Muzil“, *GI*.

86 Isto; „Katarina u civilnim rukama“, *GI*; „Puljska noga u tur jugosoldateski“, *GI*, 31. prosinca 1991., 8.

87 Isto.

88 Orbanić, 260.

89 „Jugo-armija otišla – Istra sačuvana“, *GI*, 17. prosinca 1991., 4.

90 „Armijsko svetište miriše na trulež“, *GI*, 21. prosinca 1991., 13.

91 Isto.

92 Isto.

93 Isto.

se pohvaliti da su bez većih incidenata preuzeti svi vojni objekti. Znatnu su pomoć pružile građanske osobe na službi u JNA koje su redovito dostavljale povjerljive informacije o vojnim planovima.⁹⁴ Te informacije zasigurno su olakšale pregovore, no uspjeh pregovaranja je neosporiv jer je većina objekata predana u urednome stanju što nije bio slučaj u ostalim dijelovima Hrvatske. Nedostatak iskustva u vođenju pregovora nije se pokazao relevantnim, a navodno je bivši zapovjednik pulskoga garnizona, kontraadmiral Marijan Pogačnik savjetima i iskustvom pomagao pulskim pregovaračima.⁹⁵ Korisnom se pokazala činjenica da je JNA u Puli ostavila četrdesetak kamiona raznoga oružja i vojne opreme.⁹⁶

Nakon primopredaje pulskim je civilnim vlastima ostao samo jedan, ali vrlo važan i delikatan problem: što učiniti sa svih 37 vojnih objekata u Puli koji se prostiru na 2.400 hektara površine? Odlukom Glavnoga stožera Hrvatske vojske od 20. siječnja 1992. odlučeno je da trećina vojnih objekata ostaje u vlasništvu Hrvatske vojske, među kojima su vojni kompleksi Muzil, Katarina–Valelunga, vojna zračna luka, zgrade admiraliteta VPS-a i Doma hrvatskih branitelja (Dom JNA) te vojarne Mlin i Monte Kope. Za ostale objekte raspisan je javni natječaj.

Zaključak

Promjene koje su zadesile Hrvatsku početkom devedesetih odrazile su se i Puli. Iako ondje nije bilo većih sukoba i razaranja, kao što je to bio slučaj u većemu dijelu Hrvatske, promjene su treći put u 20. stoljeću ostavile traga, među kojima je jedna od najznačajnijih odlazak JNA. Pula je bila podijeljena na vojni i civilni dio grada, stoga je od početka raspada Jugoslavije sve do odlaska posljednjega vojnika JNA postojala opasnost da pojedini incidenti i provokacije uzrokuju sukobe. Iako je Pula među nizom gradova prednjačila po broju vojnih objekata i osoblja, etnički konflikti nisu dolazili do izražaja kao u ostalim hrvatskim gradovima u kojima je JNA imala svoje vojarne. Kako je odraz snaga u odnosu na tek ustrojen Zbor narodne garde i pripadnike MUP-a bio uvelike u korist JNA, strah je građana bio razumljiv. Zbog navedenih je razloga lokalna vlast poduzimala mnogobrojne mjere opreza te je pregovorima nastojala očuvati mir, iako je bilo pojedinaca koji su kritizirali ovu odluku jer su smatrali da se vojarne mogu osvojiti ne obraćajući pritom dovoljno pažnje na moguće teške posljedice za grad i širu regiju. Iako se nisu uspjele spriječiti devastacije pojedinih vojnih objekata, uspjeh pregovaračkoga

94 Orbanić, 356.

95 Isto, 358.

96 Najman, Dražen, Marija Dujić, Ivan Posilović, *Blokade i osvajanja vojarni i vojnih objekata JNA u Hrvatskoj 1991.*, Knjiga 1., Udruga dragovoljaca Narodne zaštite Domovinskog rata, Zagreb, 2004., 243.

tima je neosporiv i vrlo značajan jer je većina vojnih objekata predana u uredno stanju te je JNA ostavila lokalnoj vlasti nemali broj vojne opreme i oružja. U Istri je krajem 1991. bilo čak oko 30 tisuća prognanika, od toga najviše u općini Pula, pa se nakon odlaska JNA Pula nesmetano mogla posvetiti oživljavanju gospodarstva, poboljšanju životnih uvjeta i pružanju pomoći ostatku domovine koja se nalazila u ratnome vihoru.

Izvori

Glas Istre, Pula, 1991.

Literatura

1. Dukovski, Darko, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači Apokalipse*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2011.
2. Ivetić, Egidio, ur., *Istra kroz vrijeme: pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja, Rovinj, 2009.
3. Marijan, Davor, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987.–1992.*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
4. Najman, Dražen, Marija Dujić, Ivan Posilović, *Blokade i osvajanja vojarni i vojnih objekata JNA u Hrvatskoj 1991.*, Knjiga 1., Udruga dragovoljaca Narodne zaštite Domovinskog rata, Zagreb, 2004.
5. Orbančić, Srđa, „Razdoblje dekadencije (1985.–1995.)“, *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula, 2005.
6. Runtić, Davor, *Od Borovog sela do Sarajevskog mina*, Neobična naklada, Vinkovci – Šibenik, 2006.

Literatura na internetu

1. Marinković, Ernest, „Čovjek koji je odbio poslati avione na Zagreb i Ljubljanu“, www.novosti.com/2009/12/covjek-koji-je-odbio-poslati-avione-na-zagreb-i-ljubljana, 2009.
2. Rudelić, Ivan, „Mornarička bolnica u Puli“, www.histria.org/page3.html, 2007.
3. Hayles, John, „Yugoslav Air Force – Aircrafttypes“, www.aeroflight.co.uk/waf/yugo/af2/types/trans.htm, 2004.
4. „Pula: Obilježena 11. obljetnica razminiranja zračne luke“, Hina, www.index.hr/vijesti/clanak/pula-obiljezana-11-obljetnica-razminiranja-zracne-luke, 2003.

Utjecaj političkih promjena na društvo u Hrvatskoj nakon raspada SFRJ

VEDRAN LEUTAR

Posljednje desetljeće Jugoslavije i uzroci raspada

Jugoslavija nakon Titove smrti 1980. zapada u duboku gospodarsku i političku krizu. Naime, Titova smrt bila je prekretnica koja će obilježiti kasnija razdoblja. U Jugoslaviji nije bilo osobe koja je imala takav autoritet da bi zamijenila Tita. Oni koji su to eventualno i mogli, ili su već bili mrtvi, ili su već dugo bili izvan pozornice političkih zbivanja. Uslijedilo je posljednje desetljeće Jugoslavije obilježeno dubokom gospodarskom, političkom i društvenom krizom, nacionalizmima te raspadom države. O Titovoj smrti i njezinim posljedicama te o problemima s kojima se Jugoslavija susrela povjesničar Ivo Goldstein piše: „Titova smrt na svaki je način bila prekretnica koja je pokazala da sustav koji ovisi o jednom čovjeku ne može biti dobar. Iako se Tito od sredine sedamdesetih vrlo malo neposredno upletao u unutrašnje prilike, bio je faktor kohezije i ličnost oko koje se koncentrirala sva moć u Jugoslaviji. Pravog nasljednika nije imao, jer je po njegovoj smrti vrhovna vlast prešla na Predsjedništvo u kojem je sjedilo osam vrlo prosječnih političara bez većih ambicija, ali uglavnom i bez većih sposobnosti.“¹ O situaciji kakvu je Tito ostavio u Jugoslaviji govori povjesničar Hrvoje Matković: „Opća politička i privredna situacija u državi, koju je Tito ostavio iza sebe, bila je vrlo teška i složena. Iskazivala se kao skup isprepletenih problema, koji su za njegova života bili prikrivani njegovim autoritetom i partijskim monolitom...“² Može se zaključiti da je Tito bio spona koja je Jugoslaviju održala na životu, a njegova je smrt ujedno i početak kraja Jugoslavije. O događajima koji su uslijedili u Jugoslaviji početkom osamdesetih te utjecali na njezin krah nešto detaljnije govori povjesničar Dušan Bilandžić koji navodi tri ključna događaja koja su imala presudnu ulogu na daljnji razvoj situacije u Jugoslaviji. Kao prvi događaj navodi smrt trojice političara iz državnoga vrha – Edvarda Kardelja, Josipa Broza Tita i Vladimira Bakarića. Kardelj, reformator i arhitekt sustava samoupravljanja, suautor jugoslavenskih ustava

1 Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest (Povijest, knjiga 21)*, EPH, Zagreb, 2008., 480.

2 Matković, Hrvoje, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, MUP, Zagreb, 1999., 239.

i programa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), umro je 10. veljače 1979. godine. Potom 4. svibnja 1980. umire Tito te naposljetku, 16. siječnja 1983. Vladimir Bakarić, političar koji je gotovo četiri desetljeća službeno ili neslužbeno bio na čelu Hrvatske.³ Dakle, u samo četiri godine nestali su političari koji su bili krojači Jugoslavije. Ti su događaji pospješili razvoj političke krize. Kao drugi presudan događaj Bilandžić navodi izbijanje duboke ekonomske krize početkom osamdesetih godina na koju političari nisu bili spremni. Treći presudan događaj po njemu su nacionalističko-iredentistički nemiri na Kosovu koji su ugrozili teritorijalni integritet Jugoslavije.⁴ Navedeni su događaji doveli u pitanje postojanost Jugoslavije.

O uzrocima raspada Goldstein navodi da Tito nije pronašao trajno rješenje za problem Jugoslavije te kako je ona, kao višenacionalna zajednica, mogla funkcionirati samo u demokraciji. Smatra da je upravo potiranje nacionalnih osjećaja dovelo do stvaranja ekstremnih nacionalizama. Glavni razlog eskalacije međunacionalnih problema potkraj osamdesetih vidi u njihovom zataškavanju. Naime, Tito je bio svjestan međunacionalnih problema, no nije ih znao rješavati demokratskim putem, već ih je nastojao prigušiti.⁵ Goldstein nadalje navodi neuspjeh gospodarskoga sustava Titove Jugoslavije koji je do izražaja došao u krizi početkom osamdesetih.⁶ Dotiče se i razlike među pojedinim republikama, pa tako navodi kako su Hrvatska i Slovenija pomagale nerazvijene republike, djelomično i protiv svoje volje, te da je Hrvatska bila republika s najvećim deviznim prihodom od turizma.⁷

U ovakvim su okolnostima budućnost i opstanak Jugoslavije postali neizvjesni. Društvena je situacija bila sve teža, građani su sve više gubili vjeru u socijalizam pa primjerice anketa provedena 1988. pokazuje da je jedva trećina hrvatskih građana smatrala da je socijalizam i dalje najbolji put za društveni i gospodarski razvoj.⁸

S druge strane, takvu su situaciju u zemlji iskoristili političari koji su širili i podupirali nacionalizam. Upravo je na takav način, na problemima Srba na Kosovu, a potom i u Hrvatskoj, karijeru počeo graditi Slobodan Milošević koji se u visokoj politici pojavljuje 1987. godine. On je u ljeto 1988. počeo organizirati masovne mitinge u svima većim srpskim gradovima. Budući da je prilikom jednoga mitinga zgrada Pokrajinskoga suda u Novome Sadu bila gađana jogurtom, pokret je nazvan „jogurt-revolucija“, dok su sami njegovi vođe koristili termine

3 Vidi Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985.*, Globus, Zagreb, 1986., 9.

4 Isto.

5 Isto, 26.

6 Vidi Goldstein, Ivo, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Novi Liber, Zagreb, 2010., 16–17.

7 Isto, 24–25.

8 Vidi Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 23.

„antibirokratska revolucija“ i „događanje naroda“.⁹ Vrhunac je pokreta obilježavanje 600. godišnjice Kosovske bitke na Gazimestanu 28. lipnja 1989. godine. Milošević je tada, ističući srpsku hrabrost kroz povijest, najavio da ni oružane bitke nisu isključene. Kasnije je taj govor tumačen kao otvorena najava rata.¹⁰

U takvim okolnostima Hrvatska započinje put k samostalnosti. Kako bi se društveno stanje u prvoj polovici devedesetih što zornije prikazalo analizirat će se nekoliko događaja, novinski članci te tekstovi pojedinih pjesama koje su imale za cilj pobuditi nacionalnu svijest. Radi se o vremenu dolaska na vlast Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) na čelu s Franjom Tuđmanom, vremenu raspada Jugoslavije i Domovinskoga rata. Tuđman je tada uživao golemu popularnost koja je oscilirala tijekom ratnih zbivanja, da bi potom počela opadati sve do njegove smrti. Tada se njegova ličnost ponovno dovodi u pozitivan kontekst te se od nje stvara svojevrsan mit.

Višestranačje i samostalnost

Na prijelazu iz osamdesetih u devedesete u Hrvatskoj dolazi do korjenitih društvenih promjena. Hrvati sve više teže samostalnosti, a težnja tomu vidljiva je u svim porama društva. Tako se 1989. stvaraju prve stranke – Hrvatska socijalno-liberalna stranka (HSLs) na čelu sa Slavkom Goldsteinom i HDZ na čelu s Franjom Tuđmanom. Ova potonja postala je najjača hrvatska stranka. Nju su podržavali desno orijentirani političari koji su težili nezavisnosti i potpunome osamostaljenju Hrvatske. Stranka svoje jačanje može zahvaliti i ogromnim donacijama hrvatske emigracije. HSLs je bila stranka umjerenije orijentacije, no takav način masama nije bio prihvatljiv u razdoblju u kojemu je društvo podupiralo radikalne stavove. U takvim su okolnostima u Hrvatskoj uslijedili prvi višestranački izbori u proljeće 1990. godine, Jugoslavija je sve više klizila prema raspadu, dok je Hrvatsku svakim danom dijelio sve manji korak od potpune samostalnosti.¹¹

U takvim okolnostima 1991. Hrvatska i Slovenija, a nedugo zatim i Makedonija i Bosna i Hercegovina proglašavaju samostalnost, pa dolazi do raspada Jugoslavije i početka krvavoga rata na području Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Naime, proglašenjem neovisnosti pobunjeni Srbi u Hrvatskoj započinju ratne operacije uz pomoć paravojnih formacija i Jugoslavenske narodne armije koja otvoreno staje na njihovu stranu.¹² Hrvatska tako u prvim danima neovisnosti prolazi kroz teško razdoblje. Društvena je situacija bitno poljuljana, zemljom bjesni rat, poveći

9 Vidi Goldstein, *Hrvatska povijest*, 500.

10 Vidi isto, 500–502.

11 Isto, 503–511.

12 Isto, 519–527.

dio teritorija Hrvatske okupiran je od pobunjenih Srba te je stvorena takozvana Srpska autonomna oblast Krajina. Nesrpsko stanovništvo bježi s okupiranih područja pa je tako zemlja prepuna prognanika koji su ponajviše smješteni u krajevima gdje nije bilo rata kao što su Istra, Hrvatsko zagorje te područje grada Zagreba. Takve okolnosti dovele su do jačanja hrvatske nacionalne svijesti koja se iskazivala od umjerene ljubavi prema domovini i molitve za mir do ekstremnih nastupa i povezivanja s ustaštvom.

Valja naglasiti kako su hrvatski građani o samostalnosti Hrvatske odlučili na referendumu koji se održao 19. svibnja 1991. i na kojemu se 93 posto građana izjasnilo za samostalnost. Na referendum je izašlo 83 posto birača. Sličan referendum održao se i u Krajini gdje se 99 posto građana izjasnilo za priključenje Srbiji i ostanak u Jugoslaviji.¹³ Ovakav je ishod referenduma u Hrvatskoj pokazatelj kako većina hrvatskih građana više nije vjerovala u Jugoslaviju, već je svoj put željela nastaviti u samostalnoj i neovisnoj državi. Uzroke takvoga razmišljanja valja tražiti u događajima koji su obilježili posljednje desetljeće Jugoslavije. No, mora se naglasiti kako su politika, prije svega HDZ-a i desnih opcija, dio medija i tiska te dio glazbenika uvelike utjecali na sliku koje je hrvatsko društvo stvorilo prema Jugoslaviji i njezinome opstanku. Ipak, najveći animozitet prema Jugoslaviji stvorila je politika Slobodana Miloševića i ostalih srpskih političara koji su kroz Jugoslaviju nastojali provesti velikosrpsku politiku te su naposljetku poduprli i započeli otvorenu agresiju na Hrvatsku.

Središnja ličnost te epohe bio je Franjo Tuđman, glavni čovjek HDZ-a te prvi hrvatski predsjednik. On je na početku devedesetih bio vrlo popularan, no već je 1993. njegova popularnost znatno slabija. Razlog je tomu teška gospodarska situacija u zemlji te neuspjela privatizacija koja je zadovoljila tek rijetke. Nadalje, većina financijskih sredstava iz svih dijelova Hrvatske odlazila je u državni proračun pa se stvara svojevrsni animozitet prema Zagrebu i Tuđmanu, posebice u Istri i Dalmaciji. Tako je Franju Tuđmana već 1993. izviždalo 40.000 ljudi u Splitu prilikom finalne utakmice nogometnoga kupa Hrvatske između Hajduka i Croatije. *Slobodna Dalmacija* ironično se osvrnula na događaj: „Ništa zato što su predsjedniku, koji je došao uveličati ugođaj, zviždali iz petnih žila, izbezumljeno arlaukali i prostački psovali. Nije li sve to ipak sjajan dokaz demokracije?“¹⁴ Dakle, vidi se da je nesklonost jednoga dijela stanovništva prema predsjedniku postojala već u prvim godinama Tuđmanova obnašanja vlasti. Otpor protiv Tuđmana postojao je i u Zagrebu. Naime, predsjednik je preimenovao zagrebački Nogometni klub Dinamo prvo u HAŠK Građanski, a potom u Croatiju, jer je naziv Dinamo previše podsjećao na bivši sustav. Zbog toga je postao omražen od strane najgorljivijih

¹³ Vidi isto, 526.

¹⁴ „Sport“, *Slobodna Dalmacija* (SD), 20. svibnja 1993., 26.

navijača Dinama. Otada se vodila grčevita borba za povratak naziva Dinamo koja će se uspješno završiti tek Tuđmanovom smrću. Ipak, najmasovniji otpor Tuđmanovu režimu dogodit će se s prestankom ratnih operacija u Hrvatskoj.

Događaji koji su mijenjali društvo

Događaj koji je imao presudnu ulogu kao pokazatelj društvenoga stanja zasigurno je neodigrana nogometna utakmica zagrebačkoga Dinama i beogradske Crvene zvezde. Naime, 13. svibnja 1990., netom prije početka utakmice izbili su neredi. Došlo je do okršaja navijača Dinama Bad blue boysa te ostalih navijačkih skupina iz Hrvatske, u prvome redu navijača Hajduka i Rijeke, s navijačima Crvene zvezde. Na stotine navijača utrčalo je u teren s ciljem da se obračunaju s navijačima beogradskoga kluba. U sukob se umiješala i policija koja je počela tjerati navijače Dinama s terena. U sukob se umiješao i tada mladi nogometaš Dinama Zvonimir Boban koji je nogom udario policajca. Neredi su se kasnije proširili na zagrebačke ulice. U izgređima nitko nije teže ozlijeđen, ali je događaj ubrzo dobio kultni status u novijoj hrvatskoj povijesti.¹⁵ Nakon ovoga događaja više nitko nije sumnjao u raspad Jugoslavije. Iako u neredima nije bilo težih posljedica, ovaj je događaj, pogotovo tijekom devedesetih, često prikazivan kao početak rata u Hrvatskoj upravo iz razloga jer se dogodio prvi veliki okršaj Hrvata i Srba, a uzrok sukoba nije bio nogomet, već aktualna politička situacija. Naime, nogometni stadioni oduvijek su bili plodno tlo za širenje političkih interesa. Nacionalizam i druge političke ideje najlakše su se mogle propagirati među pripadnicima navijačkih skupina. Tako je i dva mjeseca prije toga događaja u Splitu na utakmici između Hajduka i Dinama bilo politiziranja koje je stadion s oduševljenjem prihvatio. Tada su pripadnici HDZ-a donijeli transparente s porukama „BBB za HDZ“ i „Torcida za HDZ“.¹⁶ No, osim takvih ispada koji se još mogu svrstati u okvire patriotizma, stadioni su bili poprište širenja ekstremnoga nacionalizma koji se pozivao na ustaštvo. Tako sociolog Dražen Lalić u svojoj knjizi o Torcidi spominje da su se tih godina na stadionu pojavljivali transparenti s natpisom „Ustaše Seget“ i „Crna Legija“.¹⁷ Valja naglasiti da taj nacionalizam nije izražen samo kroz sport i navijače, on je vidljiv i kroz glazbu i druge segmente, ali se utjelovljuje kroz navijački pokret i masovna okupljanja na stadionima. Tu su pjevane domoljubne budnice kao na primjer *Ustani bane* te se skandiralo u slavu Hrvatske, a jedno od najpopularnijih skandiranja je „O Hrvatska, o Hrvatska nezavisna država“ čime se jasno daje do znanja

15 Vidi Prnjak, Hrvoje, *Bad blue boys: prvih deset godina*, Marjan express, Zagreb, 1997., 10.

16 Vidi „Sport“, *SD*, 19. svibnja 1990.

17 Vidi Lalić, Dražen, *Torcida: pogled iznutra*, AGM, Zagreb, 1993., 203.

što ti mladi ljudi misle i kakve su njihove ideje.¹⁸ Taj bi se fenomen nacionalizma među mlađim navijačima mogao shvatiti kao neka vrsta mladenačkoga bunta koji se savršeno uklopio u prevladavajuće političko ozračje.

Osim nogometnih utakmica, masovni karakter zasigurno su imali i predizborni skupovi HDZ-a koji su se održavali u gotovo svim hrvatskim gradovima i tako širili popularnost te stranke. Na njima se također skandiralo u čast hrvatskoj neovisnosti te su se pjevale poznate hrvatske budnice, a redom su nastupali domoljubno opredijeljeni pjevači. Najzapaženiji je ostao skup HDZ-a u Benkovcu 1990. na kojemu se zbio pokušaj atentata na samoga Franju Tuđmanu od strane jednoga benkovačkog Srbina. Događaj je stranci i Tuđmanu donio još veću popularnost, a atentat je zauvijek ostao prilično nejasan i neuvjerljiv.¹⁹ Zanimljivo je naglasiti da neke radikalno desne stranke, kao što su Hrvatska stranka prava, Hrvatski državotvorni pokret i Hrvatska demokratska stranka, nikada u Hrvatskoj nisu uživale masovnu popularnost. Naime, te su se stranke previše povezivale s ustaštvom i Nezavisnom Državom Hrvatskom te su početkom 1991. javno prozivale politiku Franje Tuđmana zbog ostanka Hrvatske u Jugoslaviji. Njihovi javni i medijski nastupi prozivali su HDZ za premalo zalaganje za hrvatsku neovisnost. Sam Tuđman takve je stranke smatrao nepotrebnima. Na skupovima takvih stranaka vidljiva je ustaška ikonografija, hrvatski simboli iz razdoblja NDH te simboli hrvatske emigracije kao što je Bruno Bušić. Takvim, vrlo radikalnim nastupom te stranke nisu uspjele stvoriti velik krug poklonika. Naime, njihov je program nalagao raskidanje sa svime što se događalo u posljednjih 45 godina pa su takvom retorikom odbili potencijalne birače koji bi morali gotovo izbrisati dobar dio svojega sjećanja kako bi glasali za njih.²⁰ Stoga one nikada nisu u potpunosti prihvaćene od strane hrvatskoga društva.

Uloga domoljubnih pjesama u stvaranju nacionalne svijesti

Veliku ulogu u stvaranju nacionalne svijesti imale su domoljubne pjesme. Neke su bile pune ljubavi i mira, dok su druge pozivale na rat i osvetu. Neke su imale više veze s Drugim svjetskim ratom nego s Domovinskim. No sve su imale zajednički zadatak, a to je jačanje hrvatske nacionalne svijesti. Analizirane su pjesme koje su bile popraćene na nacionalnoj televiziji i u medijima. Pjesme koje su se pozivale na ustaštvo, na nasilje i slično neće biti spomenute. One nisu vrijedne veće pozornosti jer se njima koristio manji, ekstremniji dio stanovništva i one ne predstavljaju prevladavajuću sliku hrvatskoga društva. Tako je u Hrvatskoj ratna propaganda

¹⁸ Isto, 198.

¹⁹ Vidi Goldstein, *Hrvatska povijest*, 509.

²⁰ Vidi „Politička scena“, *Globus*, 10. siječnja 1991., 3.

započela pjesmom Tomislava Ivčića *Stop the war in Croatia* u kojoj se poziva Europu da zaustavi rat u Hrvatskoj. Pjesma je bila prvi glazbeno-domoljubni projekt Hrvatske radiotelevizije (HRT), a ispjevana je na engleskome jeziku kako bi se situacija u Hrvatskoj što bolje prenijela slabo obaviještenoj međunarodnoj javnosti.²¹ Pjesma potiče na prestanak rata u ime djece i Boga, govori da Hrvatska želi dijeliti mir i bratstvo sa svim narodima Europe.²² Dakle, pjesma je mirotvornoga karaktera i teži zaustavljanju rata. Na istome je albumu i pjesma *Sveti Ante* koja simbolizira molitvu sv. Anti za hrvatski narod u tim teškim vremenima.²³ Nadalje, također u režiji HRT-a, nastala je najpopularnija pjesma iz razdoblja Domovinskog rata, *Moja domovina* u izvedbi hrvatskih estradnih zvijezda koje su se okupile pod nazivom Hrvatski band aid. Pjesma je nastala u rujnu 1991. te je imala mirotvorni karakter. U pjesmi se ističu prirodne ljepote Hrvatske i teško stanje uzrokovano ratom. Uz pjesmu je snimljen i spot koji se svakodnevno vrtio na nacionalnoj televiziji.²⁴ U tome su razdoblju bile popularne i stare hrvatske budnice *Ustani bane, Vila Velebita* i *Marjane, Marjane* koje su također imale zadaću širenja nacionalne svijesti. Postojale su i pjesme koje su također ukazivale na situaciju u Hrvatskoj i pozivale na mir, no zanimljivo je što su njihovi izvođači bili novitet na ovim prostorima. Tako dance skupina Electro Team 1991. pjeva *Molitvu za mir* u kojoj članovi grupe pozivaju na prestanak ratnih zbivanja.²⁵ Pjesma je ubrzo stekla popularnost i odredila novi pravac na hrvatskoj glazbenoj sceni. Skupina Montažstroj sa svojom pjesmom *Yo for Croatia* dospijeva na prestižnu glazbenu TV-postaju Music Television (MTV).²⁶ Može se zaključiti kako su te pjesme utjeicale na razvoj javnoga mnijenja, svaka na svoj način, i bile su pogodne za takvu situaciju. No, nisu sve pjesme u sebi nosile poruku mira. Kako je napredovala srpska agresija, tako je i rasla potreba za stvaranjem izvedbi koje su trebale zapaliti mase koje će spremno stati u obranu domovine.

Najbolji primjer tomu je Marko Perković Thompson i neke njegove izvedbe u kojima poziva na borbu i osvetu. To je u prvom redu pjesma *Bojna Čavoglave* koja je ubrzo postala simbolom hrvatskih ratnika na svim bojištima, iako je pjevala o obrani maloga mjesta u Dalmatinskoj zagori.²⁷ Ono što razlikuje ovu pjesmu od onih dosada spomenutih je njezin karakter. Pjesma ne govori o miru i prestanku

21 Vidi Baker, Catherine, *Zvuci granice. Popularna muzika, rat i nacionalizam u Hrvatskoj posle 1991.*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011., 27–28.

22 Ivčić, Tomislav, „Stop the war in Croatia“, *Stop the war in Croatia*, Croatia Records, 1991.

23 Ivčić, Tomislav, „Sveti Ante“, *Stop the war in Croatia*, Croatia Records, 1991.

24 Vidi Baker, 29–30.

25 „Molitva za mir“, *Moja domovina*, E.T., Croatia Records, 1991.

26 Vidi Perasović, Branimir, *Urbana plemena*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001., 340.

27 Thompson, „Bojna Čavoglave“, *Moli mala* Croatia Records, 1992.

rata, već potiče na osvetu i ratovanje protiv Srba. Ona ne spominje samo obranu Hrvatske, već u stihu „stići će vas naša ruka i u Srbiji“ ukazuje na novu stranicu hrvatske ratne pjesme. Naime, dotada su pisane pjesme mirotnog karaktera, a sada ne samo da se želi Hrvatska braniti, već se želi otići i do Srbije. Naravno, sve je ovo ostalo u okviru pjesme, ali ono što treba naglasiti je činjenica da se društvena slika u Hrvatskoj sigurno promijenila čim je ovakva izvedba prihvaćena s oduševljenjem. Pjesma je prvi put premijerno puštena na Radio Splitu na Božić 1991. godine.²⁸ Zanimljivo je da su kao posrednici pjesme poslužila dvojica mladih novinara *Feral tribune* Boris Dežulović i Predrag Lucić, kasnije najveći kritičari Thompsona i njegova glazbenoga izričaja. Pjesma se razlikovala od prethodnih domoljubnih hitova. Već spomenuti stih da se borba prenese do Srbije odudara je i od državne politike. Agresivni karakter pjesme objašnjava činjenicu vremenskog odmak do premijere *Bojne Čavoglave* na Hrvatskoj televiziji. Tako je pjesma po prvi put puštena 1992. u emisiji *Slikom na sliku*.²⁹ Na istome je albumu i Thompsonova skladba ljubavno-domoljubnoga karaktera *Moli mala*.³⁰ Autor u pjesmi poručuje svojoj voljenoj da moli za njega dok se on bori za svoju domovinu te joj poručuje kako će one protiv kojih ratuje silom otjerati. Dakle, pjesma je sličnoga karaktera kao i *Bojna Čavoglave*, no ipak je blaža. Sljedeći je primjer također pjesma istoga autora *Anica – kninska kraljica*.³¹ Od spomenutih, ona je najekstremnija. Autor poručuje kako će „zapaliti krajinu do Knina“ i osloboditi taj hrvatski kraljevski grad. Iz navedenih primjera može se zaključiti da se Thompsonove skladbe razlikuju od drugih domoljubnih pjesama koje su dosad navedene. Tijekom 1992. hrvatski je tisak bezrezervno podržavao Thompsona. Njegove pjesme, a naročito *Bojna Čavoglave* u ondašnjim su okolnostima podizale moral dijela branitelja i izbjeglica pa su kao takve bile vrlo popularne u medijima. U godinama koje slijede to će se postupno mijenjati pa će ranije spomenuti Dežulović i Lucić postati najžešći Thompsonovi kritičari koji će ga ismijavati zbog ekstremnoga nacionalizma i seoske zaostalosti.³² Valja naglasiti da je s porastom srpske agresije rasla i ekstremnost na hrvatskoj strani. Kako molitve za mir i pozivi Europi da zaustavi rat nisu urodili plodom, nastaju neke drugačije pjesme ratnoga i borbenoga duha, pa tako hrvatske domoljubne pjesme iz mirotnih poprimaju ratnički karakter. Također valja ukazati na činjenicu da su postojale znatno ekstremnije pjesme od *Bojne Čavoglave*, no kako je već napomenuto, one su u ovome radu zaobiđene.

28 Vidi Baker, 59–60.

29 Isto.

30 Thompson, „Moli mala“, *Moli mala*, Croatia Records, 1992.

31 Thompson, „Anica – kninska kraljica“, *Vrijeme škorpiona*, Croatia Records, 1995.

32 Vidi Baker, 61.

Uloga mladih u ratu

Društvena se slika također kreće sličnom putanjom pa društvo umjesto mirotvornoga poprima ratni karakter koji je vidljiv u svim porama. Budući da su mladi najvitalniji dio društva, takav se ratni duh najbolje očitava kod mladih naraštaja. Sociolog Branimir Perasović dotiče se supkultura mladih u Hrvatskoj te njihova odnosa prema ratu.³³ Govori kako ratna zbivanja i val politizacije nisu zaobišli supkulturnu scenu. Navodi kako se znatan dio te scene, unutar koje navijači predstavljaju najbrojniju skupinu, uključio u obranu Hrvatske. Upravo zahvaljujući njima, navodi Perasović, stvoren je imidž hrvatskoga vojnika. Bio je to spoj tradicionalnoga i modernoga, spoj krunice s pilotskim *ray-ban* naočalama. Bile su karakteristične punkerske frizure, naušnice, *spitfire* jakne i ostali simboli pojedine supkulture. Nastao je imidž hrvatskoga vojnika koji je simbolizirao urbanoga ratnika i bio u opreci s ruralnim neprijateljem, srpskim vojnikom.³⁴ Uloga mladih u ratu također je vidljiva u novinskim člancima. Tako *Globus* u kolovozu 1991. donosi reportažu *BBB u obrani Slavonije* u kojoj se dotiče uloge mladih, uglavnom Zagrepčana, u obrani okupiranoga dijela Hrvatske. Reportaža je napravljena na način da svakoga čitatelja ostavi bez daha. Ona je spoj tragedije i mladenačkoga bunta te se proteže na dvije stranice. Na prvoj stranici iskaču dvije fotografije: na jednoj devetnaestogodišnji gardist pozira na osječkoj ulici, a na drugoj su prikazani njegovi mrtvi vršnjaci, poginuli prilikom bombardiranja JNA. Ispod dviju fotografija proteže se natpis „Četo ja sam tvoja smrt“ koji se odnosi na četnike. Slijedi dulji intervju s nekoliko mladih gardista koji su prije svega ljuti na vlast iz Zagreba koju smatraju odgovornom za smrt njihovih suboraca. Smatraju da im vlast krije prave informacije i ne želi pomoći u nabavci oružja, ali bez obzira na sve, ističu da će braniti Hrvatsku do kraja. Na sljedećoj je stranici također nekoliko fotografija koje prikazuju gardiste, a jedna od njih prikazuje ranjenike u osječkoj bolnici. Radi se o reportaži koja prikazuje mlade buntovnike koji su, kako kažu, često imali sitnih problema sa zakonom, a sada herojski brane svoju zemlju koja je ugrožena. Reportaža nosi jasnu poruku o svijesti hrvatske mladosti koja ni jednoga čitatelja neće ostaviti ravnodušnim.³⁵ *Globus* u još nekim svojim izdanjima podsjeća na ulogu mladih u obrani Hrvatske pa je tako na naslovnici iz srpnja 1991. vidljiv mladić s irokez frizurom u gardističkoj uniformi s puškom.³⁶ Uloge mladih u ratu dotiče se i dnevnik *Sportske novosti* koji u ožujku 1992. donosi

33 Vidi Perasović.

34 Vidi isto, 334–339.

35 Vidi „Izveštaj s ratišta“, *Globus*, 2. kolovoza 1991., 3–4.

36 Vidi „Naslovnica“, *Globus*, 19. srpnja 1991., 1.

reportažu *SN u posjeti Bad blue boysima na prvoj liniji fronta*.³⁷ Članak se prostire na dvije stranice, sastoji se od nekoliko fotografija gardista, tri podčlanka te natpisa na sredini stranice „Mi smo, gospodo, Hrvatska vojska“. Članak opisuje mladi naraštaj u ratu te njegovu osviještenost o društvenoj i političkoj situaciji. Prikazuje dvostrukost borbe mladih Zagrepčana protiv agresora, ali i protiv hrvatskih vlasti koje su promijenile naziv nogometnoga kluba. Taj je članak imao zadaću prikazati pozitivnu ulogu onih koje je tadašnja vlast blatila i omalovažavala iako su zdušno stali na prve crte bojišta.³⁸ U navedenim člancima jasno je vidljiva odlučnost i spremnost tih mladih ljudi da daju život za svoju domovinu, ali i njihova kritičnost prema aktualnoj vlasti koja se proteže kroz oba spomenuta članka.

Uloga stripa u jačanju nacionalne svijesti

Spomenuti se lik urbanoga hrvatskog ratnika početkom devedesetih našao i u obliku stripa. U razdoblju 1991–1995. izašlo je nekoliko stripova koji tematiziraju ratna zbivanja. Riječ je o stripovima *Superhrvoje*, *Mudrac*, *Čistači*, *Savjest*, *Vatreno pranje*, *Priča o kacigi* te o dva stripa koji se dotiču slavne hrvatske prošlosti, a to su *Seoba Hrvata* i *Jesen Avara*.³⁹ Dakle, radi se o stripovima koji su tematizirali ratnu svakodnevicu ili su ponovno otkrivali hrvatsku povijest i identitet. Stripovi prikazuju junake Domovinskoga rata, većinom pripadnike Zbora narodne garde, koji se na razne načine bore za svoju zemlju. Svim stripovima zajednička je značajka da hrvatske vojnike i junake stripa prikazuju kao moderne, poštene i čestite ljude, nerijetko s nadnaravnim moćima, a neprijatelja prikazuju u najgoremu mogućem svjetlu. U stripovima s povijesnom tematikom domovina je prikazana kao najveća težnja hrvatskoga naroda još od sedmoga stoljeća. Svi junaci prikazani su kao inteligentni i učeni ljudi koji su željni znanja.⁴⁰ Takvi su stripovi nastajali s ciljem buđenja nacionalne svijesti kod mladih naraštaja, no iz njihove naklade i broja

37 Vidi „SN u posjeti Bad blue boysima na prvoj liniji fronta“, *Sportske novosti*, 1. ožujka 1991., 6–7.

38 Vidi isto.

39 Listeš, Nikola, Siniša Ercegovac, „Superhrvoje – Čovjek od kamena“, *Nedjeljna Dalmacija*, 6. veljače 1992.; Listeš, Nikola, Siniša Ercegovac, „Superhrvoje: Postanak“, *SD*, 1992; *Plavi zabavnik*, 1–6, 1992.; Bartolić, Štef, „Mudraci“, broj 3 i 5; Cal/Miki, „Čistači“, broj 6; Dabodasa, Joakim, „Vatreno pranje“, broj 1; Devlić, Radovan, „Priča o kacigi“, broj 2; Dragičević/Sudžuka, „Savjest“, broj 4; Maurović, Andrija, S. R. Žrnovacki, „Seoba Hrvata“, KIC Privlačica, Vinkovci, 1990.; Talijančić, Boris, *Povijest Hrvata u stripu. Borna – Jesen Avara*, Školske novine, Zagreb, 1996.

40 Vidi Matošević, Andrea, „Hrvatski strip 1990-ih: etnološki aspekti“, *Etnološka tribina*, 27–28, 2004/2005., 77–89.

nastavaka vidi se da nisu pobudili velik interes kod publike. Stoga su većinom izašli tek u jednom ili dva nastavka.

Nove teme u tisku

Osim spomenutih fenomena, tisak je bio medij koji je možda imao najveću ulogu u kreiranju društvene slike. U Hrvatskoj su 1991. izlazila tri politička tjednika: *Danas*, *Globus* i *Slobodni tjednik*, koji nije bio dio ovoga istraživanja. *Danas* je svoju tradiciju vukao još iz razdoblja socijalizma, dok je *Globus* novitet koji je počeo izlaziti u prosincu 1990. godine. *Danas* je počeo izlaziti 1982. kao informativno-politički tjednik te je ubrzo stekao ogromnu popularnost i povjerenje čitatelja. Takav je i ostao, neovisan i kritički raspoložen prema aktualnoj vlasti.⁴¹ Početkom devedesetih čitatelji mu okreću leđa jer nije htio profesionalizam zamijeniti nacionalizmom, već se kritički osvrtao na neke događaje prema kojima kritičnost tada nije bila dobrodošla. Stoga je časopis postupno degradiran i sputavan, da bi napokon 1992. prestao s izlaženjem.⁴² *Globusova* politika bila je drugačija, okrenuta nacionalizmu i jačanju hrvatske nacionalne svijesti. Tjednik je počeo izlaziti 13. prosinca 1990. u sklopu Vjesnikove kuće, a osnovalo ga je šest profesionalnih novinara s Denisom Kuljišem kao glavnim i odgovornim urednikom u suradnji s privatnim poduzetnikom Zdravkom Jurakom. Dana 21. svibnja 1991. list postaje privatno poduzeće te najuspješniji primjer prodora privatnoga poduzetništva u tisak.⁴³ *Slobodni tjednik* bio je početak privatnoga tiska u Hrvatskoj, ali i početak ekstremnoga žutog tiska. Takvi listovi služili su za širenje dezinformacija te za klevetanje osoba koje je uredništvo smatralo nepoželjnim u javnome životu.⁴⁴ Stoga su za potrebe ovog članka proučavani *Danas* i *Globus*, kao primjeri ozbiljnjih političkih tjednika.

Razlika između ova dva tjednika dobro se uočava čitanjem i analizom sadržaja. *Danas* u svojem izdanju iz siječnja 1991. donosi niz tekstova koji se kritički osvrću na novu hrvatsku vlast. Tako prikazuje jednoga od osnivača HDZ-a i sekretara Sekretarijata narodne obrane općine Osijek Banimira Glavaša kako neprimjereno demonstrira silu u Osijeku te se ponaša baš kao i neprijatelj.⁴⁵ Između ostaloga proziva ga se zbog razoružavanja dvojice mladih policajaca u Osijeku. Nadalje se navodi kako se ni u jednoj demokratskoj državi u svijetu ne može dogoditi da

41 Vidi Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 994.

42 Vidi *Danas* – tjednik koji je postavio nove kriterije, <http://www.hnd.hr/hr/arhiva/show/60030/>.

43 Vidi Novak, 1006.

44 Vidi isto, 964.

45 Vidi „Pravna država“, *Danas*, 1. siječnja 1991., 10–11.

lokalni čelnik vladajuće stranke razoružava organe vlasti. Najveća kritika upućena je Glavaševu ponašanju koje je samo preslika ponašanja iz bivšega sustava, a nema veze s demokratičnošću kojoj je nova vlast toliko težila. Novinar ga proziva da je divljak, a njegovo ponašanje uspoređuje s ponašanjem predsjednika općine Knin Milana Babića, osobe koja je bila glavni realizator Miloševićevih planova u Hrvatskoj.⁴⁶ Radi se o rubrici naslova *Pravna država* koja se dotiče nepoštivanja zakona Republike Hrvatske u Srpskoj autonomnoj oblasti Krajini. No, u istome se članku ukazuje na nepoštivanje pravne države od strane nekih visokih dužnosnika HDZ-a te vođa ekstremne desnice. Osim Glavaša, prozvani su HDZ-ovci Petar Šale i Ivan Bobetko, također zbog neprimjerenoga ponašanja. Prozivaju se Hrvatska stranka prava i Hrvatski državotvorni pokret koji su unatoč zabranama javnih skupova održali skup na Trgu bana Jelačića prilikom proglašenja Ustava. Tu zabranu nije poštivao ni Babić u Kninu koji je također istoga dana organizirao skup i proglasio Krajinu. Autor članka nadalje zaključuje da se Hrvatska ipak polagano uspostavlja kao pravna država, no da ona neće biti pravna niti će biti država uopće dok ne protegne vladavinu prava na sve svoje dijelove. U ovome se članku uočava duboka promišljenost uz dozu kritičnosti prema aktualnoj vlasti. Važno je naglasiti kako *Danas* nije govorio protiv Hrvatske, dapače, njegovi su se novinari također zalagali za Hrvatsku, ali na drugačiji način nego, na primjer, novinari *Globusa*. U članku je vidljiva velika doza profesionalnosti bez emotivnih odstupanja, a s obzirom na društvenu i političku situaciju u kojoj je članak nastao, takav odstup nije bilo nimalo lako napraviti.

Isti broj donosi još jedan članak koji se kritički osvrće na politiku tadašnje vlasti. Radi se o članku naslova *Nacionalizirani Božić* u kojemu se kritizira nova vlast zbog pretjeranoga miješanja Katoličke crkve u državu i obrnuto. Članak je pun ironije, govori se da je Božić dočekan kao krucijalni politički, a ne intimni narodni običaj. Kritiziraju se i mediji koji učestalo spominju kršćanstvo pa je, zaključuje autor, u Hrvatskoj gotovo nemoguće ne biti kršćanin. Autor smatra kako se Crkva u Hrvatskoj ponaša kao vjerski ogranak HDZ-a, a ne kao dio Kristove crkve. Zaključak je članka da u Hrvatskoj vlada teistički nacionalizam koji zapravo vjernike odvaja od vjere i Crkve te od istinskih poruka kršćanstva.⁴⁷ Ovaj članak nije usmjeren protiv Crkve i države, ali na kritički način nalaže kako bi se država trebala ponašati u odnosu prema Crkvi i obrnuto. Članak čak ukazuje na pravi poziv vjere i kršćanstva koji se ne uklapa u ovdje spomenuti koncept Crkve kao produžene ruke vladajućega aparata. No, sigurno je da u okolnostima u kojima su nastali takvi članci nisu naišli na veliko razumijevanje. Jedan je od razloga upravo i to što je *Globus*, kao najveći pandan tjedniku *Danas*, nastupao s manje kritičnosti,

46 Vidi Goldstein, *Hrvatska povijest*, 520.

47 Vidi isto, 12–13.

a više žara i emocija, pa čak i jasnoga omalovažavanja svega onoga što je u danome trenutku bilo loše. Stoga se u razdoblju u kojemu se sve što je hrvatsko smatralo svetim i nedodirljivim takav tjednik i probio te uz pomoć vladajuće strukture za- uvijek izgurao *Danas* s novinarske pozornice. U takvim okolnostima 1992. *Danas* prestaje izlaziti.

Globus u siječnju 1991. ima ponešto drugačiju tematiku negoli *Danas*. Tako već prvi broj u siječnju donosi pozamašni intervju s vođom Hrvatske demokrat- ske stranke i predsjednikom Hrvatskoga društva političkih zatvorenika Markom Veselicom koji govori zašto Hrvatska mora biti samostalna te usput spominje svoj doprinos u borbi za neovisnost. U intervjuu se spominju Hrvatsko proljeće i poli- tički progoni koji su dotada bili tabu.⁴⁸ Zasigurno je velik broj čitatelja, što iz zna- tiželje, što iz probuđenih nacionalnih osjećaja, s velikim zanimanjem čitao takve i slične članke koji su sigurno imali velik utjecaj na stvaranje nove slike o Jugoslaviji i hrvatskome pitanju unutar nje. Budućnost u Jugoslaviji nije vidio ni HSLS- ovac i *Globusov* kolumnist Ivo Škrabalo koji piše da komunizam više ne stanuje u Hrvatskoj, da bi se Hrvatska trebala izvući iz Jugoslavije te zaključuje kako borba za slobodu ne može proći bez žrtava.⁴⁹ Jedan od članaka započinje riječima: „Ju- goslavija koju su sanjali naši pradjedovi nikako nije ona ista zemlja što su je dobili naši djedovi, a još manje ova muka koju su nam ostavili očevi.“⁵⁰ Dakle, vidljivo je kako autor teksta ne vidi Hrvatsku unutar Jugoslavije. U istome broju slijedi reportaža o životu u okupiranome dijelu Hrvatske u kojoj se opisuje kako žive Srbi koji su okupirali hrvatski teritorij, ali i kako žive hrvatske enklave unutar okupi- ranoga teritorija, a primjer za to je hrvatsko selo Kijevo. Reportaža nosi naslov *U posjetu takozvanoj autonomnoj oblasti Krajina, ili, po novom, Babićevoj krajini*.⁵¹ Nakon toga proteže se poveći natpis u ironičnome duhu „Nitko nema šta Srbim imade“. Slijedi tekst u kojemu se objašnjava da Krajina neće zaživjeti jer svijest o njoj živi tek u nekolicini. Također je prikazano hrvatsko selo Kijevo te fotografija ulaza u selo gdje visi hrvatska zastava i natpis kojim mještani čestitaju Božić put- nicima sunarodnjacima. Ipak, pokazalo se kako je svijest o Krajini zaživjela više negoli su smatrali reporteri *Globusa* u siječnju 1991. godine.⁵² U istome broju ru- brika posvećena događajima u Srbiji upozorava čitatelje da Draža Mihailović opet izbija na čelo Srbije, odnosno da četnici na čelu s vojvodom Vojislavom Šešeljom preuzimaju Mihailovićev program. U članku se govori o ideji velike Srbije koja se

48 Vidi, „Politička scena“, *Globus*, 17. siječnja 1991., 5.

49 Vidi „Politička scena“, *Globus*, 27. prosinca 1990., 2; „Politička scena“, *Globus*, 17. siječnja 1991., 2.

50 „Politička scena“, *Globus*, 17. siječnja 1991., 2.

51 Vidi, „Reportaža“, *Globus*, 17. siječnja 1991., 4.

52 Isto.

ne može zamisliti bez srpske Makedonije, srpske Crne Gore, srpske Bosne, srpske Hercegovine, srpske Like, srpske Banije, srpskoga Korduna, srpske Slavonije i srpske Baranje.⁵³ Ovaj je članak imao za zadaću dati jasnu poruku čitateljima o radikalnoj politici koja se vodi u Srbiji i koja izravno ugrožava hrvatski teritorij.

Kada se usporede siječanska izdanja tjednika *Globus* i tjednika *Danas* ne vidi se gotovo nikakva sličnost u odabranim člancima. Uočava se da su bili namijenjeni različitim profilu čitatelja. *Danas* je zasigurno čitala umjerenija strana hrvatskoga društva koja je bila u ogromnoj manjini u odnosu na čitatelje *Globusa* kojima je odgovarao žar kojim su novinari donosili vijesti o aktualnoj političkoj situaciji u zemlji. Također se uočava da *Globus* nije imao članke koji su zahtijevali dublje promišljanje i ostavljali čitatelju na volju zaključak, već su njegovi članci nosili jasnu poruku. Takvo stanje dovelo je do prestanka izdavanja tjednika *Danas* koji je nerijetko optuživan kao projugoslavenski, iako to zasigurno nije bio, već se jednostavno nije odmaknuo od novinarskoga profesionalizma što je, pokazalo se, u takvim vremenima moglo biti pogubno.

Ogroman interes javnosti pobuđivali su članci koji su u Jugoslaviji bili tabu, a upravo je *Globus* donosio pregršt takvih članaka. To su prije svega napisi o razdoblju Nezavisne Države Hrvatske (NDH), o komunističkim zločinima te o hrvatskoj emigraciji izbjegloj nakon 1971., koji su imali zadaću prikazati neku novu sliku Jugoslavije i pojačati težnju za hrvatskom neovisnosti. Ti su članci bili ekskluzivni i zasigurno su podizali nakladu novina. Tako u veljači 1991. *Globus* donosi članak naslova *Postoji li hrvatski nazi-kunst* koji čitateljima predložuje nacistički koncept umjetnosti i njegov oblik na području NDH.⁵⁴ Članak prate ilustracije umjetničkih djela iz razdoblja NDH kao što su portret Jure Francetića, susret Hitlera i Pavelića, portret domobrana te fotografija vojnoga zrakoplova. Autor potiče otvaranje galerije na temu umjetnosti u NDH te nastoji prikazati drugu strana ustaške vladavine koja nije nužno vezana za teror i zločine, već za umjetnost. Tekst nosi jasnu, ali skrivenu poruku kako NDH nije bila samo ona-kva kakvom je prikazivana u prethodna četiri desetljeća.⁵⁵

U ožujku *Globus* donosi članak naslova *Nepoznati ljubić Ante Pavelića* koji se dotiče Pavelićeva romana *Lijepa plavka*.⁵⁶ Roman se bavi prikazivanjem ustaškoga pokreta, a autor članka smatra kako je niske književne vrijednosti, no drži ga važnim dokumentom vremena. Članak se najviše dotiče atentata na jugoslavenskoga kralja Aleksandra Karađorđevića koji su organizirali ustaše i makedonska

53 Vidi „Srbija“, *Globus*, 17. siječnja 1991., 8.

54 Vidi „Umjetnost“, *Globus*, 21. veljače 1991., 40.

55 Isto.

56 Vidi „Umjetnost“, *Globus*, 21. ožujka 1991., 16.

teroristička organizacija.⁵⁷ Kralj Aleksandar prikazivan je u sličnome kontekstu kao Slobodan Milošević i ostali širitelji velikosrpske politike. Stoga je na neki način ovaj članak mogao služiti kao vrsta pokazatelja kako se treba obračunati sa svima onima koji rade protiv hrvatske cjelovitosti.

Sljedeći broj u ožujku također raspravlja o umjetnosti u NDH u članku naslova *Postoji li hrvatski nazi-kunst* u kojemu se ovoga puta raspravlja o bisti Ante Pavelića. Članak raspravlja o zagonetki Pavelićeve biste i teorijama o njezinome autorstvu.⁵⁸ *Globus* i u travnju donosi pozamašan članak povodom pedesete obljetnice NDH naslova *Što su ustaše zapravo htjele*. Članak prikazuje neke dotada neisticane teme iz razdoblja NDH, primjerice javni život, domete u arhitekturi, ustaške organizacije kao što je bila ustaška mladež, nogometnu reprezentaciju i ostale zanimljivosti. Autor naglašava da NDH nije tek puka povijesna epizoda, već je ona pola stoljeća određivala povijest hrvatskoga naroda. Članak prate fotografije iz danoga razdoblja.⁵⁹

Valja zaključiti da su članci koji se dotiču razdoblja NDH novitet koji je budio ogroman interes javnosti. Naime, u proteklim desetljećima o tome se razdoblju uglavnom nije pisalo ili ga se spominjalo samo u kontekstu ustaških zločina te pobjede partizanske vojske. Početkom devedesetih neki su događaji i razdoblja dobili novu interpretaciju, pa i NDH. Isto tako, važno je napomenuti kako se u analiziranim člancima ni u najmanju ruku ne veliča to razdoblje, već ga se samo pokušava približiti čitateljima i dati mu neku novu dimenziju. Ovakvi su članci zasigurno povećavali prodaju *Globusa* iz razloga što se tijekom prethodna četiri desetljeća takve teme nisu mogle naći u javnome tisku.

Tjednik *Danas* u siječnju 1991. također donosi članak koji se dotiče razdoblja Nezavisne Države Hrvatske naslova *NDH i kršćanska načela*. Članak donosi popise ustaških zločina koji se zasigurno ne uklapaju u kršćanska načela na koja se pozivala ta država.⁶⁰ Za razliku od članaka u *Globusu*, koji NDH prikazuju u nekakvome neutralnom stilu ne poričući pritom ustaške zločine, *Danas* u ovome članku ustaše prikazuje u negativnome svjetlu te osuđuje njihove zločine.

Na razdoblje NDH izravno se nadovezuje „križni put“, odnosno partizanski zločini nad civilima i vojskom NDH neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Simbol toga zločina postalo je Blajburško polje u Austriji na kojemu se vojska NDH zajedno s civilima predala Saveznicima koji su ih potom predali jugoslovenskoj vojsci. Iako se sami zločini nisu dogodili na Blajburškom polju, na njemu je još za razdoblja Jugoslavije postavljena spomen-ploča žrtvama te se svake godine

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Vidi isto, 33.

⁵⁹ Vidi „U povodu 50. godišnjice NDH“, *Globus*, 12. travnja 1991., 16.

⁶⁰ Vidi „Feljton“, *Danas*, 1. siječnja 1991., 65.

početkom svibnja održavalo sjećanje na žrtve križnoga puta. Godine 1991. hrvatski političari masovno dolaze na Bleiburg, a *Globus* o tome donosi članak naslova *Hrvatska opet na križnom putu*.⁶¹ Naslov je simboličan i ukazuje na novonastalu političku situaciju u zemlji, ali i na sjećanje na najveći zločin nad hrvatskim narodom. U članku se zapravo uočava da je spomen na zločine pao u drugi plan pred nastupima političara koji su promovirali programe svojih stranaka. Na komemoraciji žrtvama pojavila se i Marija Pavelić Pšeničnik, kći Ante Pavelića, s kojom su novinari *Globusa* obavili razgovor koji se doticao uloge njezina oca, njezina privatnoga života, njezinih političkih ambicija te mogućnosti prenošenja poglavnikovih posmrtnih ostataka u Hrvatsku. U patetičnome članku Bleiburg se naziva gubilištem domobranske i ustaške vojske, ali i mnogobrojnih civila.⁶² Zanimljivo je uočiti da autori članka ni u jednome dijelu tu vojsku ne nazivaju hrvatskom vojskom te daju jasan odmak od ustaških i domobranskih jedinica. Članak je imao zadaću, kao uostalom i nastupi političara na Bleiburgu, upozoriti hrvatski narod na opasnost koja prijete te pobuditi nacionalni osjećaj i spremnost za obranu domovine kako se Hrvatska ne bi ponovno našla na „križnom putu“.

Iako *Globus*, kao uostalom i drugi mediji, nikada nije javno podržavao ustaštvo i razdoblje NDH, ustaška se ikonografija ipak u velikoj mjeri koristila u novoj hrvatskoj državi. Ona je bila prisutna na bojištu među ratnicima koji su tim znakovljem željeli jače i radikalnije utjecati na neprijatelja. Također, Hrvatska stranka prava u svojoj predizbornoj kampanji 1992. na plakatu prikazuje dvojicu pripadnika Hrvatskih obrambenih snaga kako stižu šake uzdignutih palčeva koji u takvome obliku tvore slovo U, najupečatljiviji simbol ustaškoga pokreta.⁶³ Ista stranka 10. travnja 1992. organizira proslavu 51. godišnjice proglašenja NDH na Trgu Francuske republike u Zagrebu. Također se na ulici pojavljuje sve više grafita s ustaškim simbolima kao što su slovo U, nekad samo, nekad uz latinski križ, a nekad uz natpis NDH ili se ističe prilikom ispisa nekoga dijela grada, osobnoga imena i slično.⁶⁴ Ustaško je znakovlje s vremenom postalo velik problem za hrvatske vlasti. *Globus* u ožujku 1992. provodi anketu među političarima i među 700 građana o tome treba li zabraniti ustaško znakovlje. Za zabranu se izjasnio 491 ispitanik, odnosno 70,2 posto. Protiv zabrane se izjasnilo 18,2 posto ispitanih, dok su ostali bili suzdržani ili nisu znali što bi odgovorili. Većina ispitanika smatrala je da takvi simboli pripadaju prošlosti te da oni stvaraju lošu sliku o Hrvatskoj u

61 Vidi „Politička scena“, *Globus*, 17. svibnja 1991., 5–6.

62 Vidi isto.

63 Vidi Senjković, Reana, *Lica društva – likovi države*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2002., 27.

64 Vidi isto.

svijetu.⁶⁵ Dakle, iz ankete je vidljivo da ustaška ikonografija i pozivanje na ustaštvo nisu naišli na odobravanje većine građana. Uz ustaške simbole često se nalazio i kukasti križ. S vremenom su takvi simboli ostali tek među ekstremnom desnicom te supkulturama kao što su dio punkera, skinheadsi i navijači.⁶⁶

Nadalje, *Globus* se nakon nekoliko brojeva u kojima se bavio NDH počeo okretati hrvatskoj emigraciji koja je iz političkih razloga morala napustiti Jugoslaviju. Tako broj od 17. svibnja 1991. te sljedeća tri broja donose intervju s poznatim hrvatskim emigrantom Miroslavom Mirom Barešićem koji je poznat po ubojstvu jugoslavenskoga veleposlanika Vladimira Rolovića 1971. u Švedskoj. Kroz ta četiri intervjua Barešićev se životni put opisuje vrlo detaljno. Prikazane su njegove aktivnosti kao hrvatskoga političkog emigranta koji se kao terorist borio za rješavanje hrvatskoga pitanja unutar Jugoslavije. Također je spomenut njegov privatni život u Paragvaju, njegovi sportski uspjesi i ljubav prema Hrvatskoj za koju se, kako kaže u intervjuu, borio čitav život. Novinar s Barešićem razgovara o aktualnoj političkoj situaciji u Hrvatskoj te o njegovim planovima o povratku.⁶⁷ Intervju koji se protezao kroz čak četiri broja zasigurno je izazvao golem interes javnosti. Kao i razdoblje NDH, tako je i hrvatska politička emigracija bila tabu tema, a ako se i spominjala, to je uvijek bilo u negativnome kontekstu. Sada je došlo vrijeme za drugu stranu priče. Članak je sigurno na neolicinu djelovao ohrabrujuće jer je Barešić prikazan kao borac za hrvatsku slobodu, a nikako kao terorist. Naime, on i njegova skupina oteili su Rolovića, ali ga, tvrdi Barešić, nisu imali namjeru ubiti. Ovakvi su članci javnost trebali uvjeriti da je emigracija do 1990. vodila pravednu političku borbu.

Valja zaključiti kako je *Globus* takvim člancima htio prikazati dio prešućene hrvatske povijesti o kojoj se za Jugoslavije nije smjelo govoriti, ali si je istodobno povećavao nakladu jer su ti članci izazivali zanimanje sve većega broja čitatelja, pa tako 1991. doseže gotovo 200.000 primjeraka. S vremenom ovakvi članci postaju sve rjeđi jer spomenuta tematika nije više spadala u sferu nečeg nepoznatoga i tajanstvenoga.

Globus se, kao tjednik koji je između ostaloga budio nacionalnu svijest među hrvatskim društvom, kritički odnosio prema onima koji nisu dovoljno istaknuli svoje hrvatstvo, pa tako u lipnju 1991. u rubrici *Reportaža*, koja je inače bila rezervirana za reportaže s okupiranih područja ili fronte, donosi priču o Istri uz natpis „Hrvatski barjak – rijetki istarski suvenir“. Prikazane su težnje pojedinaca prema odcjepljenju Istre od Hrvatske te pripojenju Italiji, i optužbe vodeće istarske stranke, Istarskoga demokratskoga sabora (IDS), upućene Zagrebu. Naime,

65 Vidi „Politička scena“, *Globus*, 13. ožujka 1992., 3.

66 Vidi Senjković, 29.

67 Vidi „Intervju“, *Globus*, izdanja iz travnja i svibnja 1991.

čelnici IDS-a smatraju da su vodeći ljudi hrvatske politike opljačkali istarsko gospodarstvo i banke. Autor članka primjećuje da su u Istri hrvatski barjaci u znatno manjoj mjeri zastupljeni negoli u ostalim hrvatskim krajevima, a na hrvatstvo upućuje tek natpis na jednom pulskom pročelju „Živila Hrvatska – BBB & Torcida“. Ipak, novinari *Globusa* zaključuju kako se znatan dio Istrana odazvao u borbu za hrvatsku neovisnost.⁶⁸ Članak je za cilj imao prikazati društvenu i političku situaciju u ratom neugroženoj Istri. Iako nije bilo rata, Istra je bila ugrožena prijetnjama o odcjepljenju od Hrvatske, pa se člankom ostatku Hrvatske želi ukazati na situaciju u Istri, dok se Istranima želi u većoj mjeri pobuditi nacionalnu svijest.

Zaključak

Titova smrt 4. svibnja 1980. presudan je događaj u jugoslavenskoj, pa tako i hrvatskoj suvremenoj povijesti, te označava početak kraja jednoga razdoblja. Iako je ona bila očekivana, i iako su svi – od visokih političara, preko medija, do običnih građana – bili na to pripremljeni, vijest o smrti u Jugoslaviji je dočeka dramatično. Diljem zemlje građani su spontano izašli na ulice, u svim značajnim društvenim organizacijama, na sveučilištima i u političkim tijelima održavale su se komemoracije pune patetike i poštovanja, s jasnom političkom porukom koja je nalogala nastavljanje Titova puta i djela.⁶⁹ No, sudeći po događajima koji će uslijediti nitko nije bio siguran koji je to pravi Titov put.

Krajem osamdesetih bilo je jasno da se s puta skrenulo pa su devedesete donijele neku sasvim novu politiku, suprotnu onoj kakvu je Titov put nalogao. Tako je bratstvo i jedinstvo zamijenjeno krvavim ratom te mržnjom i animozitetom dojučerašnjih jugoslavenskih naroda. Prva polovica devedesetih stoga predstavlja veliku prekretnicu u hrvatskoj suvremenoj povijesti jer je ideja o zajedništvu svih južnih Slavena bila mrtva nakon gotovo stotinu godina te odbijena od velike većine Hrvata. Tih se godina stvara ojačana hrvatska nacionalna svijest, govori se o slavnoj hrvatskoj prošlosti te naglašava kako je ostvaren tisućljetni san o samostalnoj Hrvatskoj.

Prestankom ratnih zbivanja u kolovozu 1995. Hrvatska je oslobođena, a pod okupacijom je ostao manji dio teritorija na istoku zemlje koji je reintegriran mirnim putem 1998. godine. Nove okolnosti donijele su i nove teškoće pa su sljedeće godine otkrivala sve više unutarnjih problema i unutarnjih neprijatelja. Nastupila je kriza u gospodarstvu kao rezultat neuspjele privatizacije tijekom prve polovice devedesetih, a sve je više raslo nezadovoljstvo vladajućim HDZ-om koji će u

68 Vidi „Reportaža“, *Globus*, 7. lipnja 1991., 7.

69 Vidi „Jugoslavija i svijet opraštaju se od Tita“, *Vjesnik*, 8. svibnja 1980., 3.

siječnju 2000., nakon deset godina, izgubiti izbore, a mjesec dana ranije i jednoga od osnivača stranke i prvoga predsjednika Franju Tuđmana.

Tuđmanova smrt, baš kao i Titova, bila je nagovještaj novoga doba. Tuđman je utemeljenjem države i autokratskim režimom obilježio prvo desetljeće hrvatske samostalnosti. Nakon njegove smrti došlo je vrijeme za promjene. Na vlast dolazi koalicija šest oporbenih stranaka, a predsjednik Republike postaje Stjepan Mesić. Sljedećih nekoliko godina obilježit će njegova ličnost, uz onu novoga premijera Ivice Račana, vođe socijaldemokrata. Tim promjenama Hrvatska je neminovno ušla u novo razdoblje, s drugačijim stavovima i s HDZ-om kao oporбом. U takvim okolnostima počeli su i pregovori s Europskom unijom.

Izvori

Danas, siječanj 1991.

Globus, prosinac 1990., siječanj–kolovoz 1991., ožujak 1992.

Slobodna Dalmacija, ožujak 1990., svibanj 1993.

Sportske novosti, ožujak 1991.

Vjesnik, svibanj 1980.

Listeš, Nikola, Siniša Ercegovac, „Superhrvoje – Čovjek od kamena“, *Nedjeljna Dalmacija*, 6. veljače, 1992.

Listeš, Nikola, Siniša Ercegovac, „Superhrvoje: Postanak“, *Slobodna Dalmacija*, 1992.

Plavi zabavnik, 1–6, 1992.: Bartolić, Štef, „Mudraci“, broj 3 i 5; Cal/Miki, „Čistači“, broj 6; Dabo-Dasa, Joakim, „Vatreno pranje“, broj 1; Devlić, Radovan, „Priča o kacigi“, broj 2.; Dragičević/Sudžuka, „Savjest“, broj 4.

Maurović, Andrija, S. R. Žrnovacki, „Seoba Hrvata“, KIC Privlačica, Vinkovci, 1990.

Talijančić, Boris, *Povijest Hrvata u stripu. Borna – Jesen Avara*, Školske novine, Zagreb, 1996.

Ivčić, Tomislav, „Stop the war in Croatia“, *Stop the war in Croatia*, Croatia Records, 1991.

Ivčić, Tomislav, „Sveti Ante“, *Stop the war in Croatia*, Croatia Records, 1991.

E.T., „Molitva za mir“, *Moja domovina*, Croatia Records, 1991.

Thompson, „Čavoglave“, *Moli mala*, Croatia Records, 1992.

Thompson, „Moli mala“, *Moli mala*, Croatia Records, 1992.

Thompson, „Anica – kninska kraljica“, *Vrijeme škorpiona*, Croatia Records, 1995.

Moja domovina, <http://www.youtube.com/watch?v=ofpHR9Wb4Bo>

Danas – tjednik koji je postavio nove kriterije, <http://www.hnd.hr/hr/arhiva/show/60030/>

Literatura

1. Baker, Catherine, *Zvuci granice. Popularna muzika, rat i nacionalizam u Hrvatskoj posle 1991.*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
2. Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita 1980–1985.*, Globus, Zagreb, 1986.
3. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
4. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
5. Goldstein, Ivo, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Novi Liber, Zagreb, 2010.
6. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest (Povijest, knjiga 21)*, EPH, Zagreb, 2008.
7. Lalić, Dražen, *Torcida: pogled iznutra*, AGM, Zagreb, 1993.
8. Matković, Hrvoje, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, MUP, Zagreb, 1999.
9. Matošević, Andrea, „Hrvatski strip 1990-ih: etnološki aspekti“, *Etnološka tribina*, 27–28, 2004/2005., 77–89.
10. Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
11. Perasović, Branimir, *Urbana plemena*, Hrvatska sveučilišna naknada, Zagreb, 2001.
12. Prnjak, Hrvoje, *Bad blue boys: prvih deset godina*, Marjan express, Zagreb, 1997.
13. Senjković, Reana, *Lica društva – likovi države*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2002.

IVAN VUK

Odnos Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba prema Međimurju krajem 1918. godine

Nakon što je u listopadu 1918. godine osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba kao službena politička organizacija za sve jugoslavenske zemlje unutar raspadajuće Austro-Ugarske Monarhije, istoimeno je Vijeće također preuzelo brigu i o Međimurju. Na prostoru između Mure i Drave, koje je nakon okončanja Prvoga svjetskog rata ostalo izvan granica hrvatskih zemalja, početkom studenoga iste godine izbili su spontani narodni istupi usmjereni isključivo na imovinu vladajuće garniture. Mađari su na ovakve događaje odgovorili uvođenjem prijekoga suda te su proveli smrtnu kaznu nad stotinjak Hrvata. Nadalje, tek 13. studenoga, nakon što je potpisano tzv. Beogradsko primirje, rijeka Drava službeno je potvrđena kao demarkacijska linija. Do toga je trenutka Narodno vijeće, iako prešutno, već poduzelo prvu akciju oslobođenja Međimurja koja je zbog nedovoljne organiziranosti propala. Negativan ishod akcije primorao je Vijeće da pristupi organizaciji nove akcije oslobođenja. Naime, od sredine studenoga do kraja prosinca 1918. Narodno je vijeće diplomatskim putem nastojalo osigurati pomoć u vidu vojske koja bi oslobodila Međimurje. Međutim, zbog obavezujućega Beogradskoga primirja Vijeće je ostalo bez strane vojne pomoći te je odlučeno da u vojnoj akciji sudjeluju isključivo hrvatske trupe. Konačno, akcija je nakon pomnih priprema počela 24. prosinca te su hrvatske trupe u svega nekoliko sati uspješno vratile Međimurje u sastav hrvatskih zemalja.

IGOR STANIĆ

Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj 1950-ih

Polovicom pedesetih u Jugoslaviji i Hrvatskoj započelo je razdoblje stabilnijega gospodarskog razvoja pa su vlasti krajem desetljeća nastojale da se to znatnije osjeti i u porastu životnoga standarda. Radnici i njihove obitelji prešli su put od izrazito teških poratnih godina, obilježenih slabom opskrbom i nestašicom proizvoda, do početaka potrošačkoga društva na samome kraju pedesetih za koje je karakterističan porast ponude, potražnje i želje. Industrijalizacija je dovela do velikih društvenih promjena, do deagrarizacije i urbanizacije te do povećanja broja zaposlenih kojima je bilo omogućeno da rade i zarađuju te tako utječu na svoj životni

standard. U uvjetima socijalne sigurnosti bolji se život ogledao u zapošljavanju, zdravstvenome osiguranju, mirovinama, plaćenome godišnjem odmoru i reguliranim radničkim pravima. Statistički, partijski, državni, zakonodavni, novinski i filmski izvori otkrivaju koja su bila prava i dužnosti radnika, kakva je bila struktura radničke klase, što su građani mislili o životnome standardu, koji su bili njegovi elementi i kakvu je razinu uspio doseći.

SAŠA VEJZAGIĆ

Političke, društvene i gospodarske reforme u Jugoslaviji 1960-ih godina

Ekonomska liberalizacija u Jugoslaviji koja je uslijedila nakon raskida političko-gospodarskih odnosa sa Sovjetskim blokom svoj je vrhunac doživjela između 1964. i 1971. godine. Jugoslavensko gospodarstvo, još uvijek plansko, iako službeno temeljeno na samoupravnim principima, početkom šezdesetih godina ulazi u fazu recesije te visoke stope razvoja počinju značajno opadati. Pokušaji intervencija u ekonomsku politiku zemlje odvijali su se tijekom šezdesetih godina i nazivaju se „mala“ i „velika“ gospodarska reforma. Te su promjene za cilj imale olabaviti administrativnu kontrolu i uvesti socijalistički model slobodnoga tržišta te modernizirati ekonomske odnose. U ovome su radu prikazani preduvjeti pokretanja dviju reformi, njihovo planiranje i provođenje te, na kraju, razlozi njihova propadanja. Izvori za jugoslavenska ekonomsko-politička previranja u šezdesetima u prvome su redu statistički godišnjaci, Program SKJ, materijali 8. i 9. kongresa SKJ te hrvatski tjednik *Vjesnik u srijedu*.

VALENTINA GRŽINIĆ

Jugoslavensko trojstvo: rad, mladost i Republika. Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri

Svaka promjena političkoga sustava ili države dovodi do stvaranja nove povijesti, tradicije i simbola te uspostavljanja vlastite praznične godine. Rad se bavi istraživanjem obilježavanja triju socijalističkih praznika u Istri: Praznika rada (međunarodni praznik), Dana mladosti (ideološki praznik) i Dana Republike (državni praznik), koji se mogu sagledati kroz tri ključne riječi za jugoslavensku ideologiju: rad, mladost i Republiku. Svaki se istraženi praznik obilježavao veličanjem rada, što se očituje kroz inauguraciju objekata; mladosti, što se očituje kroz sudjelovanje mladih u sportskim natjecanjima i kulturno-umjetničkim programima; te Republike, što se očituje u komemorativnim svečanostima koje pozivaju na kolektivno

sjećanje na NOB kao temelj stvaranja Republike. Istraženi praznici imaju i svoje posebnosti u obilježavanju. Za Praznik rada karakteristična su „prvomajska takmičenja“, za Dan mladosti trčanje štafete i primanje u omladinsku organizaciju, a za Dan Republike dodjela ordena i odlikovanja te primanje u pionirsku organizaciju. Analiza proslava praznika temelji se na novinskim izvještajima iz *Glasa Istre* te literaturi vezanoj uz razdoblje socijalizma.

ANITA BUHIN

„Ofsajd-zamka“ za televiziju. Sukob nogometne i medijske politike u socijalističkoj Hrvatskoj 1960-ih i 1970-ih

Sukob Nogometnoga saveza Jugoslavije (NSJ) i Jugoslavenske radio-televizije (JRT) oko prava prenošenja nogometnih utakmica može služiti kao reprezentativan primjer kompliciranoga suodnosa ideologije i ekonomije u Jugoslaviji. NSJ je branio svoju poziciju pozivajući se na zaštitu malih i nepoznatih klubova, dok je JRT zastupao tezu o stadionima kao društvenim dobrima. Iako je javnosti sukob bio predstavljan kao produkt ideološkoga nerazumijevanja, u pozadini je stajao novac. S godinama je iznos rastao, velikim dijelom i zato što je trebalo pokriti troškove sve skupljih transfera i premija igrača. Novi kamen spoticanja konačnome dogovoru bilo je i reklamiranje na stadionima koje je donosilo novu financijsku dobit klubovima. Stav gledatelja i navijača – kao konzumenata nogometne zabave – pritom nisu uzimani u obzir, što je predstavljalo dodatni ideološki problem. Zbog (ne)dostupnosti arhivskoga materijala istraživanje je temeljeno na novinskim člancima iz *Vjesnika u srijedu* 1960–1977., *Studija* 1964–1980. i *Starta* 1969–1980.

PREDRAG BOSIĆ

Naturizam u povijesti istarskog turizma 1960–1990.

Sve do početka šezdesetih godina prošlog stoljeća naturizam je u Hrvatskoj bio gotovo nepoznat pojam. Godine 1961. dolaze prvi naturisti na Koversadu, mali nenastanjeni otočić kraj Vrsara. Nakon toga naturistička naselja nastaju i drugdje, ali se sa sigurnošću može reći da je u Hrvatskoj upravo Istra kolijevka ove specifične turističke ponude. U godinama koje slijede Naturistički park Koversada postaje najveće naturističko središte u Europi. Veliko priznanje za razvoj naturizma dolazi 1972. godine kada Međunarodna naturistička federacija (International Naturist Federation, INF-FNI) odlučuje da se 13. međunarodni naturistički kongres održi u Koversadi. Bio je to prvi takav kongres održan u nekoj socijalističkoj zemlji te je

bio velika senzacija. Rad se temelji na stručnim časopisima o turizmu te listovima pojedinih turističkih poduzeća iz sedamdesetih i osamdesetih.

IVANA ŽUFIC

Jugoslavija 1989. godine. Pogledi hrvatskoga tjednika *Danas* i srpskoga tjednika *NIN*

Najveći dio stvarnosti za suvremenoga čovjeka definiraju oni koji u svojim rukama drže centre javnoga informiranja. Polagano jačanje netrpeljivosti u Jugoslaviji najvidljivije je u određenim zbivanjima krajem osamdesetih godina 20. stoljeća te u razlici njihovoga prezentiranja u republičkim tjednicima. Nakon Titove smrti u Jugoslaviji više nema zapreka za razvijanje nacionalizama koji potiču razvijanje osjećaja ugroženosti. Krajem osamdesetih svi narodi Jugoslavije imaju svoju viziju budućnosti, ali i sliku sadašnjosti. Analizom pogleda hrvatskoga tjednika *Danas* i srpskoga tjednika *NIN* na događanja kroz 1989. želi se sagledati situacija pred sam raspad Jugoslavije, prikazati odnos naroda koji su je sačinjavali i razmotriti moguće razloge različitih gledanja na događaje. Potvrđuje se teza da republički mediji imaju svaki svoju istinu i da tako postaju „oruđe za proizvodnju neprijatelja“. Za kritičko, objektivno i otvoreno novinarstvo ostalo je malo prostora.

ADRIANO IVETIĆ

Odlazak Jugoslavenske narodne armije iz Pule 1991. godine

Za razliku od većega dijela Hrvatske, Istra je bila pošteđena ratnih razaranja, no ratna opasnost nije prestajala od lipnja 1991. pa sve do sredine siječnja 1992. godine. Strah od JNA najviše se osjećao u općini Pula jer je ondje bilo najviše vojske. Stoga je do dana kada je JNA napustila Istru, 16. prosinca, u Istri, a naročito u pulskoj općini, postojao strah od agresije JNA jer je od sredine listopada Armija još samo tamo bila prisutna. Odras snaga je u odnosu na tek ustrojen Zbor narodne garde i pripadnike MUP-a bio uvelike u korist JNA, stoga je pregovorima s predstavnicima JNA lokalna vlast nastojala očuvati mir. Učestali višemjesečni pregovori naposljetku su ipak urodili plodom, završena je primopredaja vojnih objekata bez većih posljedica te je mir u općini Pula ipak sačuvan iako je bilo pojedinih provokacija koje su mogle izazvati sukobe. Ova tema nije dosad detaljno obrađena u hrvatskoj historiografiji zbog nedostatka primarnih izvora i vremenske distance. Stoga su u istraživanju proučavane regionalne novine *Glas Istre* koje su najdetaljnije opisivale sve najvažnije ondašnje događaje u Istri.

VEDRAN LEUTAR

Utjecaj političkih promjena na društvo u Hrvatskoj nakon raspada SFRJ

Godina 1990. označava prekretnicu u hrvatskoj povijesti. U travnju i svibnju održavaju se prvi višestranački izbori na kojima pobjeđuje Hrvatska demokratska zajednica na čelu s Franjom Tuđmanom koji će postati predsjednik Republike. Hrvatska 1991. proglašava neovisnost što ne pozdravljaju pobunjeni Srbi te uz pomoć Jugoslavenske narodne armije okupiraju dio njezinoga teritorija. Tijekom Domovinskoga rata 1991–1995. događaju se izrazite promjene u hrvatskome društvu, jača netrpeljivost prema Srbima i odmak od nedavne jugoslavenske prošlosti, naglašava se povezanost s Katoličkom crkvom, Zapadom, s hrvatskom samostalnom državom u srednjemu vijeku, s hrvatskim povijesnim junacima, ali neslužbeno i s Nezavisnom Državom Hrvatskom. U tisku, filmovima, stripovima i glazbi jača hrvatska nacionalna svijest i osjećaj pripadnosti hrvatskome narodu. Kako devedesete odmiču i rat završava, sve više u društvo jačaju socijalni problemi pa domoljubni zanos pada u drugi plan, a predsjednik Tuđman postupno gubi popularnost. Njegova smrt u prosincu 1999. označava kraj prvoga desetljeća hrvatske neovisnosti, obilježenoga ratom, neuspjelom privatizacijom te autokratskom vladavinom.

Abstracts

CONTEMPORARY HISTORY WORKSHOP. RESEARCHES OF THE PULA UNIVERSITY GRADUATES 2011–13

IVAN VUK

The relation of the National Council of Slovenes, Croats and Serbs towards Međimurje at the end of 1918

After the foundation of the National Council of Slovenes, Croats and Serbs in October 1918 as the official political organization for all Yugoslav territory in the disintegrating Austro-Hungarian Monarchy, the Council also took care of Međimurje. In the beginning of November 1918 in the area between rivers Mura and Drava, which stayed outside the borders of Croatian territory after the end of the First World War, spontaneous national demonstrations began directed solely towards the property of ruling class. The Hungarians replied with the introduction of a court martial which sentenced a hundred Croats to death. After the Belgrade Agreement was signed on the 13th of November, the river Drava became officially recognized as the demarcation line. Prior to then, the National Council had already taken the first liberation action for Međimurje, but it failed because of the lack of organization. This failure forced the Council to organize a new liberation action. Namely, from mid-September until the end of December 1918 the National Council through diplomatic channels tried to ensure military help which would free Međimurje. However, because of binding Belgrade Agreement the Council could not count on foreign military help, so it was decided that only Croatian troops would be engaged in the military action. Finally, after careful preparations, the actions started on 24th of December, during which Croatian troops successfully repatriated Međimurje within few hours.

IGOR STANIĆ

Socio-economic status of working class in Croatia in the 1950s

During the mid-1950s Yugoslavia and Croatia began a period of stable economic growth, so the government strived to foster the growth of living standards by the end of the decade. Workers and their families passed through dramatic changes, from a difficult post-war period, which was characterized with low supply and product shortages, to the outbreak of consumer society at the very end of the 1950s, which was characterized by the growth of offers, demands and desires. Industrialization led to huge changes in society, from deagrarization and urbanization to the increase of employment, which meant giving the workers the opportunity to work and earn affecting in that way their own life standard. The conditions of social security were represented in employment, health insurance, pensions, paid vacation and regulated workers' rights. Statistic, party, state, legal, newspaper and movie sources provide the information on rights and obligations of workers, the structure of working class, citizens' opinion on life standard, the elements of life standard and its culmination.

SAŠA VEJZAGIĆ

Political, social and economic reforms in Yugoslavia in the 1960s

Economic liberalization in Yugoslavia, which occurred after the breaking of political and economic relations with the Soviet bloc, culminated between 1964 and 1971. The Yugoslav economy was still planned, although officially it was based on self-management, and, in the beginning of the 1960s, it entered a recession phase, so high growth rates started to decrease. During the 1960s there were attempts to intervene in economic politics of the country, the so-called "small" and "big" reforms. Their goal was to loosen administrative control, implement socialist model of free market and modernize economic relations. This paper demonstrates the prerequisites of the two reforms, their preparation and their implementation, and, in the end, the reasons for their failure. The sources for Yugoslav socio-economic turmoil in the 1960s are primarily statistic yearbooks, the Program of LCY, materials from 8th and 9th congress of LCY and Croatian weekly *Vjesnik u srijedu*.

VALENTINA GRŽINIĆ

**Yugoslav trinity: work, youth and Republic.
Commemoration of socialist holidays in Istria**

Every change of the political system or state leads to the creation of new history, tradition and symbols, and the establishment of a new festive calendar. The paper researches the commemoration of three socialist holidays in Istria: the Workers' Day (international holiday), the Youth Day (ideological holiday) and the Republic Day (state holiday), which can be observed through three key words for Yugoslav ideology: work, youth and Republic. Each holiday was marked with glorification of work, manifested in the inauguration of objects; youth, manifested in sports and cultural-artistic programs; and Republic, manifested in commemorative ceremonies that recalled collective memory of National Liberation War as the basis for the creation of the Republic. Studied holidays have their particularities in commemoration. The Worker's Day was characterized with "first-of-may competitions", the Youth Day with relay and joining the youth organization, and the Republic Day with the presentations of medals and joining the pioneer organization. The analysis of the celebration of holidays is based on newspapers' reports from *Glas Istre* and bibliography related to socialist period.

ANITA BUHIN

**"Offside-trap" for television. The conflict between football and
media politics in socialist Croatia in the 1960s and 1970s**

The conflict about broadcasting rights of football matches between the Football Association of Yugoslavia (FAY) and Yugoslav Radio Television (YRT) can serve as a representative example of the complicated relationship between ideology and economy in Yugoslavia. FAY was arguing that they are protecting small and unknown clubs, while YRT was claiming that stadiums are a common good. Even though the conflict was presented to the public as the product of ideological misunderstanding, the real problem was of a financial nature. The facility fee was higher each year, mainly because the costs of expensive transfers and wages of players were increasing. The other problems were sponsorships and advertising on stadiums which brought additional income to clubs. The opinion of spectators and football fans, as final consumers of football entertainment, was not considered which represented another ideological problem. Because of inaccessibility of the archival material, the research is based on periodicals *Vjesnik u srijedu* 1960–1977, *Studio* 1964–1980, and *Start* 1969–1980.

PREDRAG BOSIĆ

Naturism in the history of Istrian tourism 1960–1990

Until the beginning of the 1960s naturism was an almost completely unfamiliar term in Croatia. The first naturists arrived in 1961 on Koversada, small uninhabited island near Vrsar. After that, naturistic resorts spread around, but it is certain that for Croatian territory Istria can be considered as a cradle of this specific touristic offer. In the following years Naturist Park Koversada became the biggest naturist center in Europe. Final acknowledgment of development of naturism came in 1972 from International Naturist Federation which decided to hold 13th International Naturist Congress in Koversada. It was the first naturist congress held in a socialist country, so it became a big sensation. The paper is based on tourism journals and papers of different touristic firms from the 1970s and 1980s.

IVANA ŽUFIĆ

Yugoslavia in 1989. Views from Croatian weekly *Danas* and Serbian weekly *NIN*

The biggest part of reality for contemporary man is defined by those who are in charge of centers of public information. The gradual consolidation of intolerance in Yugoslavia is most visible in certain events at the end of the 1980s, but also in different representation of those events in republic weeklies. After Tito's death, in Yugoslavia there were no further obstacles for the growth of nationalism which stimulated citizens to feel threatened. By the end of the 1980s all Yugoslav nationalities had different visions of the future, and images of the present. The analysis of the Croatian weekly *Danas* and Serbian weekly *NIN*'s view on events in 1989 demonstrates the situation before the breakup of Yugoslavia, shows relations between constitutive nations, and examines the reasons of different perceptions of events. The idea that the republic media share its own truth, in that way becoming "a tool for enemy production", can be confirmed. There is little space for critical, objective and open journalism.

ADRIANO IVETIĆ

Departure of Yugoslav National Army from Pula in 1991

Differing from the other parts of Croatia, Istria was spared from ravages of war, but the danger of war did not stop from June 1991 until mid-January 1992. The fear of YNA was felt the most in the municipality of Pula because it had the

biggest military presence. Therefore, until the 16th of December, the day when YNA left Istria, the fear of YNA attack was present in the whole of Istria, especially in district of Pula because after mid-October YNA was present only there. The strength ratio between the recently founded Croatian National Guard and forces of the Ministry of Interior Affairs, on one side, and YNA on the other was in favor of latter, hence the local authority tried to negotiate with the representatives of YNA in order to preserve peace. Frequent negotiations during these months were in the end fruitful. The takeover of military facilities was finished without larger consequences, and the peace in the district of Pula was preserved, although few individual provocations, which could escalate, happened. This topic has not been researched in details in Croatian historiography because of lack of primary sources and time distance. Therefore, for this research regional newspapers *Glas Istre* are used, which were describing in details all the most important events of the time in Istria.

VEDRAN LEUTAR

Influences of political changes on the society in Croatia after the breakup of SFRY

The year 1990 can be seen as a turning point in Croatian history. The first multiparty elections were held in April and May and were won by the Croatian Democratic Union with leader Franjo Tuđman, who would soon become the president of Republic of Croatia. In 1991 Croatia proclaimed an independence which was not accepted by rebelling Serbs, so with the help of Yugoslav national army they occupied parts of Croatian territory. During the War of Independence 1991–1995, within Croatian society there occurred significant changes, intolerance towards Serbs and distancing from recent Yugoslav past was growing, the connection with Catholic Church, the West, Croatian medieval state, Croatian historical heroes, and unofficially with Independent State of Croatia was emphasized. The rise of Croatian national consciousness and affiliation to Croatian nation could be found in newspapers, movie, comic books and music. As the 1990s passed and the war ended, the society started to face social problems, so patriotic enthusiasm faded, while president Tuđman was slowly losing popularity. His death in December 1999 symbolized the end of the first decade of Croatian independence, marked with war, unsuccessful privatization and autocratic rule.

Životopisi

Predrag Bosić (1959.), sveučilišni prvostupnik i magistar povijesti, izvanredni preddiplomski studij povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli upisao je 2007. te ga uspješno završio 2010. obranom završnoga rada *Uloga Bože Milanovića u hrvatskom katoličkom pokretu Istre 1907–1918.* kod mentora dr. sc. Stipana Trogrlića. Iste godine kao redoviti student upisao je diplomski studij povijesti na istome sveučilištu te je 2013. uspješno obranio diplomski rad *Povijest turizma u Istri 1945–1990.* kod mentora dr. sc. Igora Dude. Studij je upisao zbog svojega višegodišnjeg interesa za povijest, a radi kao instruktor vožnje.

Anita Buhin (1987.), sveučilišna prvostupnica i magistra povijesti i hrvatskoga jezika i književnosti, poslije završene gimnazije upisala je dvopredmetni preddiplomski studij povijesti i hrvatskog jezika i književnosti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli te ga uspješno završila 2008. obranivši rad *Identitet Pule u nazivlju ulica* kod mentora dr. sc. Igora Dude. Iste godine upisala je dvopredmetni diplomski studij na istome sveučilištu te 2011. obranila diplomski rad *Kulturna povijest nogometa u socijalističkoj Hrvatskoj* kod istoga mentora. Školovanje je nastavila u Budimpešti na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) gdje je 2012. završila jednogodišnji diplomski studij srednjoeuropske povijesti i obranila rad *Why Do We Need the Comparison with the San Remo Festival? The Birth of Yugoslav Zabavna Music under the Italian Influence* pod mentorstvom dr. sc. Marsha Siefert. Od 2008. do 2010. bila je predsjednica Kluba studenata povijesti – ISHA Pula te urednica časopisa studenta povijesti *Epulon* u kojemu je objavila niz članaka s temama iz hrvatske povijesti. Sudjelovala je na nekoliko međunarodnih seminara i konferencija studenata povijesti. Akademске godine 2010/2011. bila je članica odbora Međunarodne udruge studenata povijesti (ISHA), a povodom Godišnje konferencije udruge u Puli 2011. uredila je zbornik radova *East and West: Bridging the Differences* u suradnji s organizacijom Cliehworld. Članica je Istarskoga povijesnog društva za koje u suradnji s TV-Istrom uređuje televizijski prilog *Hist(o)rija*. Trenutačno je stručna suradnica u Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma pri pulskom Sveučilištu.

Valentina Gržinić (1987.), sveučilišna prvostupnica i magistra povijesti i hrvatskog jezika i književnosti, poslije završene gimnazije u Poreču na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli upisala je preddiplomski dvopredmetni studij povijesti i hrvatskoga jezika i književnosti te ga uspješno završila 2009. obranom rada *Fašizam i anti-fašizam na Poreštini* kod mentora dr. sc. Igora Dude. Iste godine u Puli je upisala diplomski dvopredmetni studij povijesti i hrvatskoga jezika i književnosti koji je

završila 2012. obranom diplomskoga rada *Rad, mladost i Republika. Obilježavanje socijalističkih praznika u Istri* kod istoga mentora. Dobitnica je Rektorove nagrade za ostvareni uspjeh u akademskoj godini 2009/2010., a od 2007. do 2011. bila je stipendistica Grada Poreča. Predaje u školi.

Adriano Ivetić (1987.), sveučilišni prvostupnik i magistar povijesti, nakon završene jezične gimnazije u Puli upisao je preddiplomski studij povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli te ga uspješno završio 2010. obranom završnoga rada *Dubrovačko područje u Domovinskom ratu* kod mentora dr. sc. Igora Dude. Diplomski studij na istome sveučilištu završio je 2011. obranom diplomskoga rada *Istra u Domovinskom ratu 1991. godine* kod istoga mentora. Iste godine upisao je poslijediplomski doktorski studij Moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu (Hrvatska u 19. i 20. st.) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 2012. napisao je članak *Prekid Hrvatske šutnje* koji je trenutačno na recenziji za Časopis za suvremenu povijest. Skraćena i prilagođena verzija (*The Cessation of Croatian silence*) trebala bi biti objavljena u časopisu Međunarodne udruge studenata povijesti (ISHA) *Carnival*. U istraživanjima se namjerava posvetiti razdoblju hrvatske povijesti druge polovice osamdesetih i prve polovice devedesetih godina dvadesetoga stoljeća.

Vedran Leutar (1988.), sveučilišni prvostupnik i uskoro magistar povijesti, poslije završene opće gimnazije u Puli upisao je preddiplomski studij povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli te ga završio 2010. obranom završnoga rada *Utjecaj politike na promjene u hrvatskom društvu 1980–2000.* pod mentorstvom dr. sc. Igora Dude. Iste je godine upisao diplomski studij povijesti koji privodi kraju pišući kod istoga mentora diplomski rad pod naslovom *Utjecaj političkih promjena na društvo u Hrvatskoj nakon raspada Jugoslavije*. Namjerava se baviti suvremenom društvenom poviješću i poviješću svakodnevice.

Igor Stanić (1987.), sveučilišni prvostupnik i magistar povijesti, nakon završene opće gimnazije u Puli upisao je preddiplomski studij povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli te ga završio 2009. obranivši završni rad *Drugi svjetski rat i savezničke misije u Jugoslaviji* kod mentora dr. sc. Igora Dude. Iste godine upisao je diplomski studij povijesti te 2011. kod istoga mentora obranio diplomski rad na temu *Radnička klasa u Hrvatskoj od diktature proletarijata do tržišnog socijalizma*. Objavljivao je u studentskom časopisu *Epulon*, časopisu Istarskog povijesnog društva *Histria*, glasilu Saveza antifašističkih boraca *Glas antifašista*, *Historijskom zborniku* (2011., 64, 1) i na portalu *Historiografija.hr*. Kao jedan od autora sudjelovao je u pripremi knjige *Istarski sabor* (2011.) i kataloga za izložbu *Refleksije vremena 1945–1955.* (2012.) u Galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu. Bio je suradnik u istraživanju i pripremi scenarija za dokumentarnu seriju *Godine za pamćenje*

(2012.) na Hrvatskoj radioteleviziji. Izlagao je na IV. kongresu hrvatskih povjesničara (Zagreb, 2012.), na Radionici za suvremenu povijest (Pula, 2012.), gdje je bio i član organizacijskog odbora, te na radionici Studying Labor in and after State Socialism (IOS, Regensburg, 2013.). Član je Istarskoga povijesnog društva i Hrvatskoga nacionalnog odbora za povijesne znanosti te stručni suradnik u Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma.

Saša Vejzagić (1987.), sveučilišni prvostupnik i magistar povijesti, nakon završene Ekonomske i trgovačke škole u Čakovcu upisao je preddiplomski studij povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli te ga uspješno završio 2008. obranom završnoga rada *Europsko zlatno doba i jugoslavenstvo privredno čudo u Hrvatskoj* pod mentorstvom dr. sc. Igora Dude. Diplomski studij upisao je iste godine te 2011. kod istoga mentora obranio diplomski rad na temu *Godine liberalizacije u Jugoslaviji 1965–1971*. Tijekom studija bavio se studentskim aktivizmom, sudjelovao na međunarodnim seminarima i konferencijama studenata povijesti, kao potpredsjednik Studentskog zbora Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli predstavljao je studente u Senatu, vodio kulturno-umjetničke manifestacije i uključivao se u brojne druge aktivnosti. Godine 2013. uspješno je završio jednogodišnji diplomski program srednjoeuropske povijesti na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti.

Ivan Vuk (1987.), sveučilišni prvostupnik i magistar povijesti, srednjoškolsko obrazovanje stekao je u Ekonomskoj i trgovačkoj školi u Čakovcu, a potom upisao preddiplomski studij povijesti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli te ga završio 2009. obranom završnoga rada *Grđanski rat u Rusiji* pod mentorstvom dr. sc. Darka Dukovskog. Iste godine nastavlja diplomski studij te ga uspješno završava obranom diplomskoga rada *Međimurje poslije Prvoga svjetskog rata 1918–1919*. pod mentorstvom dr. sc. Igora Dude. Trenutačno polazi poslijediplomski doktorski studij Moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu (Hrvatska u 19. i 20. st.) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Ivana Žufić (1987.), sveučilišna prvostupnica i magistra povijesti i hrvatskog jezika i književnosti, nakon završene opće gimnazije u Pazinu upisala je preddiplomski dvopredmetni studij povijesti i hrvatskoga jezika i književnosti na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli te ga uspješno završila obranom rada *Godina 1990. – od zajedništva prema rastakanju Jugoslavije* kod mentora dr. sc. Igora Dude. Iste godine upisala je diplomski dvopredmetni studij povijesti i hrvatskoga jezika i književnosti te ga završila 2012. obranom diplomskoga rada *Hrvatski i srpski pogled na posljednje desetljeće Jugoslavije* kod istoga mentora. Od 2005. do 2007. i 2011. dobivala je državnu stipendiju, a od 2008. bila je stipendistica Općine Žminj. Predaje u školi.

srednja europa

www.srednja-europa.hr
Biblioteka Srednje Europe

Urednici biblioteke

Magdalena Najbar-Agičić
Damir Agičić

Recenzenti

dr. sc. Ivana Dobrivojević
dr. sc. Hrvoje Klasić

Lektura i korektura

Anita Buhin

Lektura sažetaka na engleskom jeziku

Ana Sekelj

Grafički urednik

Krešimir Krnic

Naslovnica

Bitmap Pula

Tisak

Tiskara Zelina

Knjiga je tiskana u rujnu 2013. godine.